॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ श्रीमद्भगवद्गीतायाः माहात्म्यं लिख्यते ॥ श्रीपार्वत्युवाच ॥

1441
SLS

श्रीगणेशायनमः॥श्रीसरस्वत्यैनमः॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥अथगोलाध्यायोव्याख्यायते॥ ॥गोलाध्यायेनिजेयायाअपूर्वाविषमोक्तयः॥ तास्तावल्लाघवबोधायसंक्षेपादुद्धरणीम्यहं॥१॥गोलग्रंथोहिसविस्तरतयाप्रांजलः॥किंतु॥अत्रयायाअपूर्वानान्येरुक्ताउक्ताःयोविषमास्तताःसंक्षेपादुद्धरणीमि॥अत्रयायाइतिप्रथमांतंपदंबुद्धिमताव्याख्येयं॥तत्रादौतावदभीष्टदेवतानमस्कारपूर्वकंगोलंब्रवीमीत्याह॥सिद्धिंसाध्यमुपेतियत्स्मरणतःक्षिप्रंप्रसादान्नथायस्याश्चित्रपदास्वलंकृतिरलंलालित्यलीलावती॥नर्त्यंतीमुखरंगगेवकृतिनोस्याद्भारतीभारतीतंतोंत्रणिपत्यगोलयमलंबालावबोधंब्रुवे॥१॥ब्रुवे॥वच्मि॥कर्तोभास्करः॥किंगोलंगोलाध्यायं॥किंविशिष्टं॥अमलंनिर्दूषणं॥पुनःकिंभूतंबालावबोधं॥अविषममित्यर्थः॥किंकृत्वाप्रणिपत्यप्रणिपातपूर्वकंनमस्कृत्य॥कंतं॥नकेवलंतंतोंत्र॥सकःसाचका॥तदाह॥यस्यदेवस्यस्मरणात्पुंसांसाध्यंअभीष्टंक्षिप्रंशीघ्रंसिद्धतिसोर्थोद्विघ्नराजः॥तथायस्यादेव्याःप्रसादात्कृतिनोविदुषोभारतीवाणीनर्त्यंतीभारतीवस्यात्॥भारतीनर्त्तकस्त्रीनर्त्तकीवेतनकथंभूतावाणीचित्रपदा॥चित्रपदाविन्यासा॥स्वलंकृतिः॥शोभनालंकारमुद्रांकिता॥लालित्यलीलावती॥माधुर्यगुणसंपन्ना॥कथंवाकुर्नर्त्यंतीतिचेत्स्वदेवेमतबिंदुसंदोहमदभ्रशर्करारससकोमलताद्यगुणगद्यपद्यमयीचतुरजनमनश्चमत्कारकारिणीवाणीनर्त्यंतीवभवति॥किंविशिष्टाभारतीमुखरंगगा॥मुखमेवरंगःमुखरंगः॥रंगोनर्त्यस्थानंयस्याःप्रसादात्कृतिनोमुखेवेयंविधाभारतीस्यात्॥सार्थोत्सरस्वती॥तोंत्रणिपत्येति॥मंगलादीनिमंगलोक्तानिशास्त्राणिअलंकारकृतोमतान्यतःसिद्धिरद्धिशब्दावाद्यंतयोर्निक्षिप्तो॥अथगोलग्रंथग्रथनकारणमाह॥मध्याद्यंद्यसदांयदत्रगणितंतत्स्योपपत्तिंविनाप्रोढिंप्रोढसभासुनेतिगणकोनिःसंशयोनस्वयं॥गोलेसाविमलाकरामलकरस्त्यक्षोदृश्यतेतस्मादस्युपपत्तिबोधविधयेगोलप्रबंधोद्यतः॥२॥स्पष्टार्थं॥ ॥इदानींगोलप्रश्नोसयानिर्गोलकृणकदूषणंश्लोकद्वयेनाह॥भोज्यंयथासर्वरसविनाज्यंराज्यंयथाराजविवर्जितंच॥सभानभातीवसकवक्तृहीनागोलनभिज्ञोगणकस्तथात्र॥३॥वादीव्याकरणंविनेवविदुषांधृष्टःप्रविष्टःसभांजल्पन्नल्पमतिःस्मयात्पटुबटुभ्रूभंगवक्रोक्तिभिः॥क्रीतःसन्नुपहासमेतिगणको गो

517
1941

नभिज्ञस्तथाज्योतिर्विन्मटसिप्रगल्भगणकप्रश्नप्रपंचोक्तिभिः॥४॥स्पष्टार्थौ॥ ॥अथगोलस्वरूपमाह॥दृष्टांतत्वावनिभग्रहाणांसंस्थानमानप्रतिपादनार्थं॥गोलः स्मृतःक्षेत्रविशेषएषभोज्ञैरतःस्याद्गणितेनगम्यः॥५॥स्पष्टार्थमिदं॥इदानींगणितप्रशंसामाह॥॥ज्योतिःशास्त्रपुराणगणकैरुद्दिष्टत्वतोनंलग्नबलाश्रितःपुनरसौनत्स्पष्टखेटाश्रयं॥तंगोलाश्रयिणोतेनगणितंगोलोपिनज्ञायते॥तस्माद्योगणितंनवेत्तिसकथंगोलादिकंज्ञास्यति॥६॥स्पष्टं॥इदानींज्योतिःशास्त्रश्रवणाधिकारिलक्षणमाह॥द्विविधगणितमुक्तंव्यक्तमव्यक्तयुक्तंतदवगमनिष्ठःशब्दशास्त्रेपरिष्ठः॥यदिभवतितदेदंज्योतिषंभूरिभेदं॥प्रपठितुमधिकारीसोन्यथानामधारी॥७॥स्पष्टार्थं॥ अथव्याकर्णैरवर्णनमाह॥योवेदवेदवदनंसदनंहिसम्यक्कुब्राह्म्याःसवेदमविवेदकिमन्यशास्त्रं॥यस्मादतःप्रथमंमेतदधीत्यधीमान्शास्त्रांतरस्यभवतिश्रवणेधिकारी॥८॥स्पष्टार्थं॥इदानींमात्मगोलग्रंथस्यश्रवत्यर्थंमन्योक्तप्रकारेणाह॥गोलंश्रोतुयदितवमतिर्भास्करीयंशृणुत्वंनोसंक्षिप्तोनबहुकृथाविस्तरःशास्त्रतत्वं॥लीलागम्यःसकलितपदःप्रश्नरम्यःसयस्मादुद्विद्वत्सदसिपठतांपंडितोक्तिंव्यनक्ति॥९॥स्पष्टार्थं॥ ॥इतिश्रीभास्करीयेसिद्धांतशिरोमणौगोलवासनाभाष्येगोलप्रश्नसा॥ ॥अथभूसंस्थानश्लोकद्वयेनाह॥भमद्भचक्रचक्रांतर्गगने गगनेचरैः॥वृताधृताधराकेनयेननेयमियादधः॥१॥किमाकाशकियन्मानानानाशास्त्रविचारणात्॥कदृष्टंपतुलादिंद्रमुद्रेर्मुद्रितोन्यतो॥२॥इयंभूमिर्गगनेचरैःखेचरैरतासतीगगनेपरितोवर्त्तमानेधोनेयात्कगछेत्॥कथमियंगगनेस्थितेत्यवगतं॥यतोभ्रमद्भचक्रचक्रांतर्वर्त्तते॥भानांचक्रंसमूहः॥भचक्रमेवभचक्रचक्रं॥चक्रमिवचक्रं॥यदिभूतेर्मूर्त्ताधारपरंपरंपरांगीक्रियतेतदासमंताद्वर्त्तमानघनभचक्रस्याधोरखलितस्यभ्रमणंनोपलभ्यतइत्यर्थः॥तथासाभूःकियन्मानाकिमाकारातत्रद्वीपानांकुलंचवेदाणांचकीदृगवस्थानमितिसर्वंनानाशास्त्रविचारणात्वोद्यादिप्रतिवादिपक्षमधरीकृत्योच्यतमित्यर्थः॥इदानींग्रहस्फुटीकरणोपपत्तिप्रश्नान्श्लोकद्वयेनाह॥संसिध्योद्युगणाद्युगादिभगणैःखेटानुपातेनयःस्यात्तस्यास्फुटताकथंकथमथस्पष्टीकृतिर्नेकधा॥किंदेशांतरमुक्तमांतरमहोबाह्वंतरंकिंचरंकिंचोच्चंमदुच्चलंचातदिदंकस्तातपातःस्मृतः॥३॥किंकेंद्रंकिमुकेंद्रजंकिमुचलंकिंवाचलंतत्फलंकस्मात्तत्सहितःकृतश्चरहितःख

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

रूक्ष्मस्फुटोजायते॥ किंबहूक्तैर्मतथोदयास्तमययोर्द्वैधाविदध्युर्बुधाः सर्वंमेविमळंवहाम्लमळंगोळंविजानासिचेत्॥ ४॥ अत्रकिंदेशां
तरमुक्तमांतरमित्यादियत्स्पष्टंतत्सर्वंमेविमळंयथाभवतितथावद॥ यद्यमळंब्रह्मादिसूक्ष्मविरचितंगोळमळमत्यर्थंविजानासि॥
शेषंस्पष्टार्थं॥ अथार्थात्रप्रश्नेदिनमानभेदप्रश्नश्लोकद्वयेनाह॥ महद्दहः किंमहोरात्रनीतनुर्दिनमणेर्गणकोत्तरगोळगे॥ नगुत
नुर्दिवसोमहतीनिशावदविचक्षणदक्षिणदिग्गते॥ ५॥ भवतिकिंद्युनिशोर्द्युनिवासिनांक्रमणिवर्षमितंचमरुद्दिवां॥ पितृषुकिं
शशिमासमितंतथायुगसहस्रयुगंहिणस्यकिं॥ ६॥ स्पष्टार्थौ॥ अथत्रार्द्धोदयभेदप्रश्नमाह॥ भवत्यस्यकिंचार्कलवाः स
माः किमसमेः समैर्वेः खलुराशयः॥ समुपर्यांस्यदयंकिमुगोळविन्नविषयघरिवलेषपितेसमाः॥ ७॥ स्पष्टार्थं॥ इदानींद्यु
ज्याकुज्यादिमेणानप्रश्नंवृत्तार्द्धेनाह॥ द्युज्याकुज्यापमसमनराक्षलंबादिकानांविहृत्गोळेवियतिहियथादर्शयक्षेत्रसंस्थां॥
स्पष्टार्थं॥ इदानींचंद्रार्कग्रहणयोर्द्विकालभेदाद्युपत्तिप्रश्नान्सार्द्धश्लोकेनाह॥ तिथ्यंतेचेद्ग्रहउदुपतेर्किंनभानोस्तदानींमि
दोः प्राच्याभवति॥ तरणेः प्रग्रहः किंप्रतीच्यां॥ ८॥ लंबनंवतकिंकाचनतिर्मतिमतांवर॥ तत्संस्कृतिस्तिथौबाणेकिंतेसिद्धे
कुतः कुतः॥ ९॥ अत्रकिलप्रश्नेऽयमभिप्रायः॥ चंद्रग्रहणेभभाग्रहणेकर्त्रि॥ पौर्णमास्यंतेभभेहोस्फुटंकृत्वा तिथुभंवि
।तुमर्हति॥ एवंसूर्यग्रहेचंद्रःछादकः॥ दर्शांतेतथास्फुटंकृत्वाद्योगेनभवितव्यं॥ अतउक्तंतिथ्यंतेचेद्ग्रहउदुपतेः किंनभानो
रिति॥ वतअहोलंबननामकिं॥ नतिश्चकालतत्संस्कृतिस्तिथौबाणेचकिं॥ लंबनेनतिथिः संस्क्रियते॥ नत्याकिंबाणश्चा॥ त
थान्यः प्रश्नः॥ तोसिद्धेकुतः कुतइति॥ तेबलेनावनतीकुतोहेतोः कुतःपृथिव्याः साधिते॥ भुव्यासार्द्धेनसाधितेइत्यर्थः॥ त
थेंदोः प्राच्यांदिशिस्पर्शः किंरवेः प्रतीच्यामित्यादिसर्ववद॥ अथशृंगोन्नतेश्चंद्रशुक्रस्यक्षयवृद्धिप्रश्नमाह॥ शुक्रस्यद्विज राम
राजवृषमहसोहन्याकुवृत्तः कथंसहृत्तत्वगतोथहोभ्रमभवाद्दोषातिसंगादिव॥ संप्राप्याथपुनः स्वयीतनुमतस्तस्याश्रयेण
वकिंशुक्रस्यक्रमजस्तथैवमहसोरध्येतिसहृत्ततां॥ १०॥ अहोगणकवृषद्विजराजश्रृंद्वः सहृत्तत्वंगतोपिपौर्णमास्यांसकृ
त्ततांप्राप्तोपिकुतोहोताः कुकुवृतः कुवर्त्तुलोभवति॥ भ्रमभवाद्दोषातिसंगादिव॥ दोषारात्रिस्तस्यापौर्णमास्यासकलयसक

579
1945

लस्यापिचंद्रस्यः संगः सोतिसंगः॥ तत्संगानंतरंशुक्रस्यतयाहान्याकुवृत्तः कुत्सितवृत्तिः स्यादितीवप्रतिभाति॥ यथाद्विजरा
जोब्राह्मणोपिसहृत्तत्वंसदाचारतंगतोपिभ्रमभवाच्चित्तचलनसंभवाद्दोषातिसंगात्यापातिसंगा शुक्रस्यतेजसोवृध्याहानिंयाति॥
तयाकुत्सितवृत्तिः स्यात्॥ अथपुनरुत्क्रयीततनुंआदित्यंप्राप्यततोनंतरंशुक्रस्यतेजसोवृध्यातथैवसहृत्तांसुवर्त्तुलतांप्राप्नोति॥
तस्यभगवतरुत्क्रयीततनोराश्रयेणेवा॥ यथाकुवृत्तोब्राह्मणरुत्क्रयीततनुंत्रैविद्यंपर्वत्रयीविद्यमेवेतिस्मस्फुटं॥ पर्वदुषमन्यमानंब्राह्मणप्र
प्यतेनकृतानुग्रहस्तेजसोवृद्धितथापुनः सुवृत्ततामेतीत्यर्थांतरं॥ ॥इतिश्रीसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येगोलाध्यायेस्वरूपप्रभा
ध्यायः॥ ॥अथप्रथमप्रश्नस्यपृथिवीसंज्ञानोपपत्तेरुत्तरंविबुधादिसर्गेपृथिव्यादीनांतत्तन्नामादितत्वेनिरूपितेजगज्जननेकबीजं
परंब्रह्ममनसाप्रणिपत्योदावत्तज्जयमाह॥ यस्मात्सुधाप्रकृतिपुरुषाभ्यांमहानास्यगर्भेहंकारोभवत्वक्त्रिस्रिजलोर्यस्ततःसं
हतेश्च॥ ब्रह्मांडंपञ्चाशत्कोटिविस्तारविततभूगोलसप्तकाधारः॥ शेषोविश्वंसंभ्रमयतिपरमंब्रह्मतत्तत्त्वंनमाद्यं॥ १॥ जयतिसर्वोत्कर्षेणवर्त्तते॥ किंत
त्परंब्रह्म॥ आदितत्वंयत्किंविशिष्टं॥ यस्मात्सुधाप्रकृतिपुरुषाभ्यांसकाशान्महानभूत्॥ महतोगर्भेहंकारोभूदित्यादि॥ अत्रे
तदुक्तंभवति॥ संख्यादियोगशास्त्रेषुस्मृतिपुराणेषुचादिसर्गेयथोदितंतदत्रोच्यते॥ तत्रप्रकृतिर्नामाव्यक्तमव्याकृतंगुणसाम्यं
कारणमित्यादयः॥ प्रकृतेःपर्यायाः॥ तस्याःप्रकृतेरंतर्भगवान्सर्वव्यापकः सुरुवोत्तिसत्वंरजस्तमइतिसर्वेगुणास्तत्त्वाः एवंस
तिभतएवतद्गुणसाम्यंतथाप्राकृतिकेपूर्वप्रलयेलीनस्तत्राव्यक्तोव्यापकः॥ कालोप्यस्तियदासभगवान्वासुदेवः परब्रह्मास्वः
मिसृक्षकर्मवतितदातस्मात्संकर्षणाख्याः विनिर्गत्यप्रकृतिपुरुषयोः सन्निधिवशेयोः क्षोभंजनयति॥ ताभ्यांक्षुब्धाभ्यांमहानभू
त॥ महान्बुद्धिलक्षणइति॥ तन्महत्तत्वंबुद्धितत्वंचोच्यते॥ यन्महत्तत्वंसप्रद्युम्ननामाभगवतोंशस्तस्यमहत्तत्वस्यविकुर्वाणस्य
गर्भेहंकारोभूत॥ सोनिरुद्धनामातएतेवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाइतिमूर्तिभेदाः वेदेषुगमेषुविशेषतः पठ्यंते॥ सोहंकार
स्त्रिगुणत्वेनत्रिधाभवत॥ यः सात्विकः सवैकारिकः योराजसः सतैजसः यस्तामसः सभूतादिः॥ यथोक्तंविष्णुपुराणे॥ वैकारिक
श्चैतेजसश्चभूतादिश्चैवतामसः॥ त्रिविधोयमहंकारोमहत्तत्वादजायत॥ तत्रयस्तामसोहंकारः सभूतादिः॥ तस्मात्पंचभूतान्यभ

वन्॥ कानितानिभूतानि॥स्वकृतिरविजलोर्व्यः स्वमाकाशंकोवायुः त्रिःस्वीअग्निः जलमुदकंऊर्वीपृथ्वी एतानिभूतानिस्वस्वगुणयु
र्वाण्यभवन्॰ शब्दस्पर्शरूपरसगंधाइत्याकाशादीनांमुख्यगुणाः॥ तत्राहंकाराद्भूतन्मात्रं॰ गुणस्यातिसूक्ष्मरूपावस्थानंतन्
मात्रमुच्यते॥ शब्दतन्मात्रादाकाशं॥ आकाशतस्पर्शतन्मात्रं॥ तस्माद्वायुः॥ वायोः रूपतन्मात्रं॥ तस्मात्तेजः॥ तेजसोरस
तन्मात्रं॰ तस्मादापः॥ जलाद्गंधतन्मात्रं॰ ततःपृथ्वी॰ एवमाकाशादीनिएकोत्तरगुणान्यभवन्॰ अथतेषांगुणानांशब्दादीनांग्रा
हकाणींद्रियाणि॥ श्रोत्रंत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणिकाचेतिपंचबुद्धींद्रियाणि॰ वाक्पाणिपादपायुपस्थेद्वानीतिपंचकर्मेंद्रियाणि॥ अ
थोभयात्मकंमनः॥ नहींद्रियैः स्वातंत्र्येणगुणग्रहणंकर्तुंशक्यतेतस्मदधिष्ठातारोदेवाः॥ दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नींद्रोयेंदुमि
त्रकाः इतिश्रोत्रेंद्रियस्यदिशः॥ त्वचोवायुः॥ चक्षुषोर्कः॥ जिह्वायावरुणः॥ नासिकयोरश्विनौ॥ तथावाचोग्निः॥ वाङ्मिंद्रः
पादयोर्विष्णुः॥ पायोर्मित्रः॥ मेढ्रस्यप्रजापतिः॥ मनसश्चंद्रः॥ इतींद्रियाधिदेवताः॥ तत्रयानींद्रियाणितानितैजसादहंकारा
त्तथैवदेवास्तेदेवकारिकादभवन्॰ यथोक्तंदेवलेन॥ तैजसादिंद्रियाण्याहुर्देवावैकारिकादिशः॥ एकादशंमनश्चात्रदेवावैकारिक
इति॰ ततः संहतश्चब्रह्मोऽमुत्पन्नानोतत्रानोसमुदायात्सर्वशक्तिकमिलितसकलजलधिजलेषुबुधाकारंब्रह्मोऽमभवन्॰ त
ज्जलेरप्याकाशमही॰ तत्रकर्णिकाकोशमेरुः॥ तत्पृष्ठनिषण्णश्चतुर्वदनः कमलोद्भवस्तेनसदनुजमनुजादित्यदैत्यविश्वमभवत॥
यस्मादाद्यत्तत्वात्परब्रह्मणः सकाशप्रकृतिपुरुषाभ्यांमहदादिपरंपरासमुदायोत्पादितब्रह्मोऽजठरगतजगतीजलजनिता
द्विरंचेरिदंविश्वमभवन्॰ शश्वदनुवर्तंतंतस्यब्रह्मणोवसानेऽन्योब्रह्मान्यजगदित्यर्थः॥ अतस्तदाद्यंतत्वंजयति॰ इदानींभूमेः स्व
रूपमाह॰ भूमेः पिंडः शशांकशक्रार्कविधिकुजज्यार्किनक्षत्रकक्षारत्नोरुनः सन्मदुनिलसलिलव्योमतेजोमयोयं॰ नान्याधारः
स्वशक्त्यावियतिनियतंतिष्ठतीहास्यसृष्टेः॥ निर्विघ्नंवशश्वत्सदनुजमनुजादित्यदैत्यंसमंतात्॥२॥ सर्वतःपर्वतारामग्रामश्चैत्य
श्चयेश्रितः॥ कदंबकुसुमग्रंथिःकेसरप्रसरेरिव॥३॥ योयंमदुनिलसलिलव्योमतेजोमयइतिपंचभूतिकोभूमेः पिं
डोऽतोवर्तुलाकारस्तद्गहिस्थैः शशांकादिकक्षारत्नैरलंकृतः सन्नन्याधारः॥ स्वशक्त्यैवनियतंनिश्चितंसंतिष्ठति॥ तत्रप

5·21
1941

ष्टनिष्ठंत्रजगत्सदनुजमनुजादित्यदैत्यं॥ दनुजाःदानवाः मनुजाःमानवाः॥ आदित्यादेवाः॥ दैत्याअसुराः॥ तैः समेतंसमंतात्ति
ष्ठति॥ इतिस्यष्टार्थः॥ ॥इदानींपुराणेषुभूमेराधारपरंपरयापठितानांनिराकुर्वन्नाह॥ ॥मूर्त्तोधर्त्ताचेद्दूरित्यास्तदन्यस्तस्याप्यन्योवे
त्यमंत्रानवस्था॥ अंत्येकस्याश्चेत्सशक्तिः किमाद्यकिन्नोभूमिः साएवमूर्त्तेश्चमूर्त्तिः॥४॥ स्यष्टार्थः॥ इदानींकथमियंभूमेःशक्तिरित्या
शंकांपरिहरन्नाह॥ ॥यथोक्तसत्कीर्तनत्रयोश्वशीततादिविधोर्दृतिःकेकविणत्वमश्नुते॥ मरुच्चलोभरबलास्वभावतोयतोविचित्र
बलवत्कृशक्तयः॥५॥ आकृष्टशक्तिश्चमहीतयायत्स्वस्थंगुरुस्वाभिमुखंस्वशक्त्या॥ आकृष्यतेतत्सततीवभातिसमेसमंतात्प
तंत्वियंखे॥६॥ पूर्वश्लोकः सुगमः॥ आकृष्टशक्तिश्चमहीत्यनेनश्लेषः पतनंतत्तीर्यगधः स्थितानांबाधःपतनशंकाविनि
रस्ता॥ इदानींबोद्धांयुक्तिमाह॰ भपंजरस्यभ्रमणान्यथानुपपत्तानिराधाराभ्रमितितेषांप्रतीतिरभूत्॰ यथाकाशस्थंगुरुवत्कि
मपिनदृष्टंअतोभ्रमोयातीतिबोद्धारः वदंति॰ यथानौस्थोनावंगच्छतीमपिनवेत्तितथाभ्रस्थोजनोनवेत्तीति॰ तथाहीदंहेमसूर्यो
चतुःपंचाशन्नक्षत्राणिचतुर्भुजस्तंभनिभोमेरुः॥ एकोतरकोणस्थोसूर्योमेरुकोणवशेनैकांतरोतावुदयंगच्छतइतिजेनाश्चा
ब्रुवन्॰ इदानींतेषांयुक्तिभंगमाह॥ भ्रः स्वेधः स्वलुयातीतिबुद्धिर्वोध्रमुधाकथं॰ ज्ञातायातंवृद्धाप्सिवेत्सिरसंगुरुक्षितिं॰॥७॥
यदिभ्रमोयातितदाशरादिकमूर्ध्वेक्षिप्तंपुनर्भुवंनैति॰ उभयोरधोगमात्॰ अथभुमेर्मंदागतिः॥ शराद्देः॥ शीघ्रात्तदपि॥ यत्तु
गुरुतरंशीघ्रंपतति॥ उर्वीगुर्वीशरादितिलघुः॥ बोद्धैवंदृष्ट्वापिभ्रमोयातीतिबुद्धिः कथमियंतवभ्रमोस्मा॥ इदानींजैनेन
युक्तिभंगमाह॥ किंगण्यतवैवंगुण्यंहेगुण्यंयोवथाकथाः॥ भर्कंदूनाविलोक्याङ्कावमस्यपरिभ्रमं॥२॥ यदाभरणीस्थो
रविर्भवतितदातस्यास्तमयकालेध्रुवमस्यालिर्यक्भवति॥ तस्यपुच्छतारापश्चिमतोमुखतारापूर्वतः तदापुच्छतारासूत्रेर
विरित्यर्थः॥ अथनिशावसानेपुच्छतारापरित्यपूर्वतोयाति॥ मुखतारापश्चिमतोथाति॥ ततः पुच्छतारासूत्रगतस्यैवार्कस्यो

दृश्योदृश्यते तोहोसूर्यादित्यनुपपन्नं॥ अतउक्तं किं किमेकं तवरे गुण्यंगण्यं॥ येनध्रुवमत्यपरिभ्रमंदृष्ट्वापिभार्कैर्दूनांदृग्गुण्यमधी
रुतं॥ इदानींभूगोलस्यसमतांनिराकुर्वन्नाह॥ यदिसमामुकुरोरसंनिभाभगवतीधरणीतरणिःक्षितेः॥ उपरिदूरगतोपियथाभ्रम
न्किमुनेरमेरविनेक्षते॥११॥ यदिनिशाजनकः कनकाचलः किमुतदंतरगः सनदृश्यते॥ उदगयेननुमेरुरथांशुमान्कथमुदे
तिचदक्षिणभागके॥१२॥ पुराणेभूः समाआदर्शोदरसंनिभाकथ्यते॥ तन्मध्येमेरुः॥ परितोजंबूद्वीपंलक्षयोजनव्यासं॥ तद्वि
र्लक्षद्वयपरिमाणःक्षारांभोनिधिः॥ ततोन्यद्वीपंद्वीपाद्द्विगुणोद्वीपः॥ समुद्राद्द्विगुणः समुद्रः॥ एवंसप्तमंपुष्करद्वीपंतन्मध्ये
मानसोत्तरपर्वतोवलयाकृतिरस्ति॥ तन्मस्तकोपरिलक्षयोजनांतरेरविरथचक्रं विषुवद्दिनेभ्रमति॥ उत्तरगोलेतदुत्तरतोदक्षि
णेदक्षिणतश्चरति॥ अथयुक्तिरुच्यते॥ यदासमाभूस्तदातदुपरिदूगतोरविर्भ्रमन् किमस्मादादिभिर्नेक्ष्यते॥ सततंदृश्यतेएव॥ यदि
मेरुर्णातर्हितोरविस्तर्हिमेरुः कथंनदृश्यते॥ यदिमेरुस्तदाग्निः स्तस्यार्कस्योदयस्तर्हिशाच्यामुत्तरतएवार्कस्योदयेनभवितव्यं॥
यदिमेरुरुत्तरतः॥ अथकथंदक्षिणभागेऽर्कउदेत्यस्तंयातीत्युच्यते॥ अतोभ्रमेस्समतायामिदंनोपपद्यतइत्यर्थः॥॥ अथप्रत्यक्षविरोधशंकां
परिहरन्नाह॥ समोयतस्यात्परिधेःशतोंशः एषिचरथ्वीनितरांततनीयान्॥ नरश्चतत्स्थगतश्चलत्स्वमेवतस्यप्रतिभात्यतः
सा॥१३॥ स्पष्टार्थमिदं॥ इदानींस्वोक्तस्यभ्रमविधिप्रमाणस्योपपत्तिमाह॥ पुरांचेतरंवेदिदमुत्तरंस्यात्तदक्षदिग्भेषलवै
स्तदार्कः॥ चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्यायुक्तं निरुक्तं परिधेःप्रमाणं॥ निरक्षदेशाः स्वदेशाद्यथायथादक्षिणतोभवंतितथातथास्व
स्वस्तिकाद्दिक्षुदृक्तुल्यंतंतयोरंतरेक्षांशाः॥ तेचनिरक्षदेशाद्दृग्यसारज्योयोजनैरनुपातेनोत्पद्यंते॥ अतःकस्मिंश्चित्पुरेक्षांशान्
ज्ञात्वातस्मात्पुरादुत्तरस्योन्यस्मिन्नपिपुरेज्ञेयाःततस्तेषांमंतरांशैः पुरांतरयोजनैश्चानुपातः॥ यद्येतरांशैःपुरांतरयोजनांतरंल
भ्यतेतदाचक्रांशैः किंमितिफलंभूपरिधियोजनानि॥॥ अथतदेवदृढीकुर्वन्नाह॥॥ निरक्षदेशात्क्षितिर्नैरुज्ज्ञांशैर्भवेद्दवंतीगणित
नगम्या॥ तदंतरंषोडशसंगुणंस्याद्दृमानमस्माद्दृढकिंतदुक्तं॥१५॥ भूगोलतियद्युतिग्रहणोदयास्तछायादिकंपरिधिना घट
तेमुनाहि॥ नान्येनतेनजगुरुक्तमहीप्रमाणग्रामाण्यमन्वययुजान्यतिरेकेण॥१६॥ सुगमं॥ इदानींभूगोले पुरनिवेशज्ञानमाह॥

लंकाकुमध्येयमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमेरोमकपत्तनंच॥ अधःस्ततःसिद्धपुरंसमेरुःसौम्यथयाम्येवडवानलश्च॥१७॥ कुवृत्त
पादांतरितानितिस्वाननिरक्षगानानिषधद्वयेऽविदोवदंति॥ वसंतिमेरोसुरसिद्धसंघाओंवेचसर्वेनरकाःसदेत्याः॥१८॥ योयत्रतिष्ठत्यवनी
तलस्थमात्मानमस्याउपरिस्थितंच॥ समन्यतेतःतःकुचतुर्थसंस्थमिथश्चतेतिर्यगितीवमंति॥१९॥ अधःशिरस्तंकुटलांतरस्थाः
छायामनुष्याइवनीरतीरे॥ अनाकुलास्तिर्यगधःस्थितास्तेतत्रवयंयथात्र॥२०॥ अतिश्लोजलमिदं॥ इदानींद्वीपानांसमु
द्राणांचसंस्थानमाह॥ भूमेरर्धेक्षारसिंधोरुदकुर्यंजंबूद्वीपंप्राहुराचार्यवर्याः॥ अर्धेन्यस्मिन्द्वीपषट्कंस्ययाम्येक्षारक्षीरादिबुधीनां
निवेशः॥२१॥ लवणजलधिरोदोदुग्धसिंधुश्चतस्मादमृतममृतरश्मिः श्रीश्चयस्माद्बभूव॥ महितचरणपद्मापद्मजन्मादिदेवै
सतिसकलवासोवासुदेवश्चयत्र॥२२॥ दध्नोघृतस्येक्षुरसस्यतस्मान्मद्यस्यसुस्वादुजलस्यचांत्यः॥ स्वादूदकांतर्दवडवानलोसौपाता
ललोकाःपृथिवीपुराणि॥२३॥ चंचत्फणामणिगणांशुकृतप्रकाशाएतेषुसासुरगणाःफणिनोवसंति॥ दिव्यंतिदिव्यरमणीयदेहैः
सिद्धाश्चतत्रचलमत्कनकावभासैः॥२४॥ शाकंततः शाल्मलमत्रकोशंकोंचंचगोमेदकपुष्करंच॥ द्वयोर्द्वयोरंतरमेकमेकंसमुद्रयो
र्द्वीपमुदाहरंति॥२५॥ सुगममिदं॥ तदानींजंबूद्वीपमध्येगिरिनिवेशवशेननक्षत्रखंडान्याह॥ लंकादेशाद्धिमगिरिसदंघ्रेमकूटोथत
स्मात्तस्माच्चान्योनिषधइतिनसिंधुपर्यंतदेर्घ्यात्॥ एवंसिद्धादुदगपिचपुराद्धेमवच्चकूनीलवर्षाण्येषांजगुरिहबुधाअंतरद्रोणिदे
शान्॥२६॥ भारतवर्षमिदंह्यदग्गस्मात्किंपुरुषवर्षमतोहरिवर्षं॥ सिद्धपुराच्चतथाकुरुतस्माद्धिरण्मयस्यकवर्षं॥२७॥ मा
ल्यवांश्चयमकोटिपत्तनाद्रोमकश्चकिलगंधमादनः॥ नीलशैलनिषधावधीचतावंतराळमनयोरिलावृतं॥२८॥ माल्यवच्चलधि
मध्यवर्तिंयन्नतुभद्रतुरंगजगुर्बुधाः॥ गंधशैलजलराशिमध्यगंकेतुमालकमिलाकुलाविदः॥२९॥ निषधनीलसुगंधकमाल्य
केरळमित्यवृत्तमारत्तमावभौ॥ अमरकेलिकुलायसमादुलंरुधिरकांचनचित्रमहीतलं॥३०॥ अत्रभूगोलस्यार्धेउत्तरजंबूद्वीपस्य
तस्यक्षाराब्धेश्चसंधिर्निरक्षदेशाः॥ तत्रलंकारोमकसिद्धपुरंयमकोटिरितिपुरचतुष्टयंभूपरिधेश्चतुर्थांशांतरंकिलकथितं॥ तेभ्यो
पुरेभ्योयस्यांदिशिमेरुः सोत्तराअतोलंकायाउत्तरतोहिमवान्नामगिरिः पूर्वापरेदेर्घ्योस्ति॥ तस्योत्तरेहेमकूटः॥ सोपिस

523
1941

मुद्रपर्यंतदैर्घ्यः॥ तथातदुत्तरेनिषधः॥ तेषामंतरद्रोणिदेशावर्षसंज्ञाः॥ तत्रादौभारतवर्षं॥ तदुत्तरंकिंनरवर्षं॥ ततोहरिवर्षमिति॥ एवंनिषधपुरादुत्तरतः शृंगवाननामगिरिः॥ ततःश्वेतगिरिः॥ ततोनीलगिरिरिति॥ तेपिनिषधपर्वतदीर्घाः॥ तेषामंतरंचवर्षाणि॥ तत्रादौकुरुवर्षं॥ तदुत्तरेहिरण्मयं॥ ततोरम्यकमिति॥ अथयमकोत्तरतोमाल्यवान्नामगिरिः॥ सनुनिषधनीलपर्यंतदीर्घः॥ तस्यजलधेश्चमध्येभद्राश्ववर्षं॥ एवंरोमकादुत्तरतोगंधमादनः॥ तस्यजलधेश्चमध्येकेतुमाल्यं॥ एवंनिषधनीलमाल्यवद्गंधमादनेरंतर्भिलावृतंनामनमंखंडं॥ सास्वर्गभूमिः॥ अतस्तत्रदेवक्रीडागृहाणि॥ शेषंस्पष्टार्थं॥ इदानींमेरुसंस्थानमाह॥ इहहिमेरुर्गिरिःकिलमध्यगःकनकरत्नमयस्त्रिदशाश्रयः॥ दुहिणजन्मकुपद्मजकर्णिकेतिचपुराणविदोमुमवर्णयन्॥ ३१॥ विष्कंभशैलाःखलुमंदरोस्यकुगंधशैलोविपुलःसुपार्श्वः॥ तथैवकुमाल्यतिचैकजंबूवृक्षाःकदंबजंबूवटपिप्पलाख्याः॥ ३२॥ जंबूफलानामलगजेइसंतःप्रवृत्तजंबूनदीरसयुतामदभूस्कवर्णं॥ जांबूनदंहित्तदतःसुरेशसंघाःशाश्वत्पिबंत्यमृतपानपराभ्रुवास्ते॥ ३३॥ वनंतथाचैत्ररथंविचित्रंतथापरोनंदननंदनंच॥ ध्रुवाश्चयेदृतिलक्षराणांभ्राजिष्णुवैभ्राजमितिप्रसिद्धं॥ ३४॥ सरांस्यथैतेषुरुणंचमानसंअरुणहृदंश्वेतजलंयथाक्रमं॥ सरस्कुरामारमणश्रमालसाःस्फुरारमंतेजलकेलिलालसाः॥ ३५॥ सद्रत्नकांचनमयैर्निश्वरत्रयंचमेरोपुरारिकमुरारिपुराणिसंतु॥ तेषामधःज्ञातमरावजलंनीतकांतैरव्यरक्षोनुपालिळशशीशपुराणिचाष्टौ॥ ३६॥ तस्यैवलावृतस्यमध्येकनकरत्नमयोमेरुगिरिःकर्णिकारस्तदेवदेवानामालयं॥ तत्रमेरुपरिनिश्वरत्रयं॥ तेषुनिश्वरेषुपुरोब्रह्मणोमुरारेश्चपुराणिसंति॥ निश्वराणामधःसमंतादिंद्रादिलोकपालानांपुराणिसंति॥ अथमेरोर्विष्कंभशैलाइत्याधारपर्वताः॥ यस्यांदिशियमकोटिस्तद्दिक्कःप्रभवतिमंदरगंधमादनविपुलस्कंधपार्श्वदिक्कसंति॥ मंदरकदंबःकेतुवृक्षः॥ चैत्ररथंवनमरुणादंसरः॥ गंधशैलमस्तकेकेतुवृक्षोजंबूः॥ यथेदंजंबूद्वीपमुच्यते॥ नंदनंवनंमानससंसरः॥ विपुलशैलमस्तकेकेतुवृक्षोवटोऽतिवटे॥ महाकदंसरः॥ सुपार्श्वस्कंधमस्तकेकेतुवृक्षःपिप्पलः वैभ्राजनंवनंश्वेतोदंसरः॥ शेषंस्पष्टार्थं॥ तत्रान्यविशेषमाह॥ विपुलपदीविपुलपदात्यतिताभेरो

राम

525
1941

चतुर्धास्मात्॥ विष्कंभाचलमस्तकशस्तसरःसंगतागतावियतः॥ ३७॥ सीतारम्याभद्राश्वंसाळकनंदाचभारतंवर्षं॥ चक्रुश्चैकेतुमालंभद्ररम्याचोत्तरकुरुख्याता॥ ३८॥ याकर्णिताभिलषितादृष्टास्पृष्टावगाहितापीता॥ उक्तास्मृतास्तृताघुनातिबहुधापिपापिनःपुरुषान्॥ ३९॥ यांचलितेदलितासिलबंधोगतिवलगतिनस्थितसंघः॥ प्राप्ततरेविजितांतकदूतोयातिनरेनिरयान्नरलोकं॥ ४०॥ गंगायामित्युपक्रमंकुर्वतिनरेतस्यपितॄणांनरकस्थानांयमपाशबंधास्त्रुट्यंति॥ अथगच्छतिमार्गलग्नेतत्पितरोबलगंति॥ अस्मत्कुलजोगंगांगच्छतोस्माकंदूतकर्मविच्छेदादूर्ध्वगतिर्भविष्यतीति॥ हर्षेणोत्पतंति॥ अथशास्त्रतटेसन्निरुद्धेतेपिस्वकुलजेगंगाबलेनमुद्दिघातादिभिरंतकदूतानूज्जित्यादेवलोकंयांति॥ एवंविधायागंगायामदाकिन्याःकिमन्यद्वावर्ण्यतइति॥ शेषंस्पष्टार्थं॥ इदानींभारतस्यापिमध्येवर्षेद्वानिमदाकुलाचलोश्राह॥ हेंद्रकेरुशाकलंकिलताम्रपर्णमन्यद्भद्रमदस्याश्चकुमारिकाख्यं॥ नागंचसोम्यमिहवारुणमंत्यखंडंगंधर्वसंज्ञमितिभारतवर्षमध्ये॥ ४१॥ वर्ण्यव्यवस्थितिरिहैवकुमारिकाख्येशेषेषुचांत्यजननिवसंतिसर्वे॥ मोहंदुरुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः॥ सह्यःसविंध्यइहसप्तकुलाचलाख्याः॥ ४२॥ स्पष्टार्थं॥ इदानींलोकव्यवस्थितिमाह॥ भूर्लोकाख्योदक्षिणेयक्षदेशात्तस्मात्सोम्योयंभुवःस्वश्चमेरुः॥ तत्रभ्यःपुण्येःक्षेमहस्याज्जनोतोनत्यानेत्यैसस्तपःसत्यमत्यः॥ स्पष्टार्थं॥ यदिदमुक्तंतत्सर्वंपुराणाश्रितं॥ इदानींदिग्व्यवस्थितिमाह॥ लंकापुरेर्कस्ययदोदयःस्यात्तदादिनार्धमकोटिषुस्यौ॥ अधस्तदासिद्धपुरेस्तकालःस्याद्रोमकेरात्रिदलंतदेव॥ ४४॥ यत्रोदितोर्कःकिलतत्रपूर्वंतत्रापरायत्रगतःप्रतिष्ठां॥ तन्मत्स्यतोन्येवतथोत्तरेवल्लानामुदक्संस्थितोमेरुरितिप्रसिद्धं॥ ४५॥ स्पष्टार्थं॥ इदानींविशेषमाह॥ यथोज्जयिन्याःकुचतुर्थभागेत्राच्यांदिशिस्याद्यमकोटिरेव॥ ततश्चपश्चाच्चभवेदवंतीलंकेवतस्याःककुभिप्रतीच्यां॥ ४६॥ तथैवसर्वत्रयतोहियस्यात्राच्यांततस्तन्नभवेत्प्रतीच्यां॥ निरक्षदेशादितत्रतस्मात्प्राचीप्रतीच्योर्विविक्तसंस्थे॥ ४७॥ इष्टप्रदेशान्मेरोरभिमुखीमुत्तरांदिशंनिश्चलांरुचानिरक्षदेशाभिमुखींदक्षिणांचनिश्चलांरुक्षात्तन्मत्स्यात्प्राच्यपरासाध्या॰ एवंयत्रतीच्यांदिशिभवतितत्पुनरुत्तरंसाधयित्वायावत्प्राच्यपरासाध्यतेतावत्पूर्वेरेखायानपतति॥ उत्तरायाश्चलित्वात्प्राच्यपराचलिताभवतीत्यर्थः॥ शेषंस्पष्टार्थं॥ इदानींभचक्रभ्रमणव्यवस्थामाह॥ निरक्षदे

क्षितिमंडलोपरि गोर्धवानरः पश्यति॥ दक्षिणोत्तरे॥ तदाश्रितंरवेर्नतयंत्रवत्तथाभ्रमच्चक्रं निजमस्तकोपरि॥ ४८॥ उदक्कुदिशंयाति यथा यथानस्तथातथाखान्नभःक्षमंडले॥ उदक्कुधवंपश्यतिचोन्नतंक्षितेस्तदंतरेयोजनजाः पलोन्नकाः॥ ४९॥ योजनसंख्या भोन्नो ३६० गुणितास्वपरिधिहताभवेत्खेन्नाः॥ भुमोकक्षायांवाभागेभ्योयोजनानिचव्यस्तं॥ ५०॥ उदक्कुदिशंयातियथा यथानरस्त नेनाधमारयोन्नेनरनुपातःसूचितः॥ यदिभपरिधियोजनैश्चक्रोन्नालभ्यतेतदाधमारयोन्नैः किमितिफलंभक्षोन्नाः॥ यदिचक्रो न्नमित ३६० परिधिनाभपरिधिर्लभ्यतेतदाधमारोन्नैः किमितिफलंनिरक्षदेशान्नवदेशान्नयोरंतरयोजनानिस्युः॥ उपपत्तिस्पष्टार्थं॥ एवंनि रक्षदेशान्नक्षितिचतुर्थोन्नोकिलमेरुः॥ तत्रनवतिपलोन्नाः॥ अतस्तत्रध्रुवदृक्षज्ञानमाह॰ सौम्यंध्रुवंमेरुगताः समध्येयाम्यंचदेत्या निजमस्तकोर्ध्वं॥ सव्यापसव्यंभ्रमदृक्षचक्रंविलोकयंतिक्षितिजप्रसक्ताः॥ ५१॥ स्पष्टार्थं॰ कृतेगोलबंधेभगोलंपरिभ्राम्येदन्निष्या यदर्शयेत्॥ इदानींभपरिधिमानंप्रकथितमपिविनोदार्थं॥ अनुवदतिस्म॰ प्रोक्तोयोजनसंख्यया कुपरिधिः सप्तांगनेदाश्वयुक्॥ ४९७ तद्व्यासः कुभुजंगसायकभुवः ३९४७ सिद्धोन्नकेनाधिकाः॥ दृष्टक्षेत्रफलंतथायुगगुणत्रिघ्नाच्छराद्रयो ७८५३९४ भ्रमेः कंदुकजालवत्कुपरिधिव्यासाहतेः ३१४१ ॥ ५२॥ भव्यासः कुभुजंगसायकभूमितानियोजनानिचतुर्विंशोन्नायुतानि ३९४७ परि धिः सप्तांगनेदाब्धिमितानि ४९६७ ब्रह्मोक्तभव्यासस्यकथंतदुक्तादन्यः परिधितिचेत्॥ तत्रोच्यते॥ महदयुतादिव्यासार्धपरि कल्प्यवृत्तेन्नातोन्नदपिसूक्ष्मविभागस्य ज्योत्पत्तिविधिनान्यासाध्या॥ यत्संख्याकस्यविभागस्यतत्संख्यया साध्यागुणितासतीपरि धिर्भवति॥ यतःन्नातोन्नादपिसूक्ष्मोन्नोवृत्तेसमः स्यात्॥ अतोयुतद्वयव्यासे २००० हृतेकाग्र्यषण्मन्वंमितः ६२८३२ परिधिर ्यभट्टोघरंगीकृतः यत्पुनःश्रीधराचार्यब्रह्मगुप्तादिभिर्व्यासवर्गादशगुणात्पदंपरिधिः स्थूलोप्यंगीकृतः समस्वार्थं॥ नहितेनजा नंति तथाभ्रदृक्षक्षेत्रफलंयोजनात्मकंयुगगुणत्रिघ्नाच्छराद्रयः ७८५३९४ कथमिदंज्ञातमित्याह॥ परिधिव्यासाहतेः ३१४१ रं॥ स्थूलोक्तस्यनगन्नालीमुखबाणभुजंगमत्यादेर्भूदृक्षफलस्यदूषणमाह॥ दुष्टंकंदुकदृक्षजालवदिहागोलेफलं जल्पिनःस्थूलेनास्य न्नातोन्नकोपिनभवेद्यस्मात्फलंवास्तवं॥ तत्प्रत्यक्षविरुध्यतेमिदंनेवास्तवाचस्फुटंहे प्रौढागणकाविचारयतत्तन्नाध्यस्थबुध्याभ्रज्ञा ॥५३॥

यद्गोलोक्तंभदृष्टफलंतदृष्टमित्यर्थः॥ कुतोयतस्तत्प्रत्यक्षविरुध्यं॥ प्रत्यक्षबाधोहिदूषणं॥ अथात्मनौद्धत्यशंकांपरिहरन्नाह॥ इदंमदु क्तंनेवोद्धतं॥ किंतुवस्तुपरमार्थः॥ अथवाकिंशपथपरिहारेण॥ उद्धतमस्तकवावस्तु॥ हेप्रौढागणकामध्यस्थबुध्यातद्विचारयतम्म त्प्रमत्यर्थं॥ अथमयुक्तिः॥ यत्परिध्यर्धविष्कंभंवृत्तंतत्किलोच्यते॥ तेनार्धः छाद्यतेकोत्रः किंचिद्दृश्येवशिष्यते॥ ५४॥ गोलक्षेत्रफ लात्तस्माद्दृक्षेत्रफलंयतः॥ साधंद्विगुणितासन्नंतावत्स्यादपरेदले॥ ५५॥ एवंचतुर्गुणात्क्षेत्रफलात्पृष्ठफलंस्फुटम्॥ नाधिकंज्ञाय तेतेनपरिधिघ्नंकृतःकृतं॥ ५६॥ वृत्तक्षेत्रफलंयस्मात्परिधिघ्नंयुक्तिमत्॥ बहुत्वादूनितस्यास्यदुष्टंभूपृष्ठजंफलं॥ ५७॥ गोलपरिध ्यर्धप्रमाणोयथाव्यासोभवतितथावस्तुवृत्तंछिन्नंत्वातेनवस्त्रेणगोलोपरिधिन्यस्तेनगोलार्द्धंप्रच्छाद्यते॰ वस्त्रपरिधेः संकोचात्किंचिदूनो वस्त्रार्धंभवति॰ एवंसतिगोलव्यासवृत्तक्षेत्रफलाद्वस्त्रवृत्तक्षेत्रफलंसार्द्धंद्विगुणितासन्नंभवति॰ तावदेवापरेकिलगोलार्द्धे॥ एवंवृत्तक्षेत्र फलात्पंचगुणाद्धिकंपृष्ठफलंकथंचिदपिनभवति॥ किंतुन्यूनमेवस्यात्॥ तर्हितेनललुनवृत्तफलंपरिधिघ्नंसमंततोभवतिगोलपृष्ठफ लमितिस्वगणितेकथंपरिधिघ्नंकृतं॥ किंतु॥ वृत्तफलंचतुर्गुणमेवपृष्ठफलंभवति॥ अस्यश्लोकस्यगणितस्यदृष्ट्वाद्भूपृष्ठफलमपि दृष्टमित्यर्थः॥ अथवाज्ञाववोधार्थंगोलस्यापरिदर्श्यते॥ भूगोलंसमंसमंदारुमयंवाकल्प्यतत्रचक्रकलापरिधिं॥ २१६०० परिकल्प्यत स्यमस्तकेबिंदुंकृत्वातस्माद्विदोर्गोचषण्णवतिभागेनसूत्रंहृदस्त्र २२५ संख्येनधनुरूपेणवृत्तंरेखामुत्पादयेत्॥ पुनस्तस्माद्देवेबिंदो स्तेनैवद्विगुणसूत्रेणान्योत्रिगुणेनान्यांचएवंचतुर्विंशतिगुणंयावच्चतुर्विंशतिरत्नानिभवंति॥ एषोवृत्तानोज्ञानेत्रबाहवः २२५ इत्यादि निन्यादीनिव्यासार्धानिस्युः॥ तेभ्योनुपातावृत्तप्रमाणानि॥ तत्रतावदेत्यवृत्तस्यमानेचक्रकलाः २१६०० तस्यव्यासार्धेत्रिज्या ३४३८॥ ज्याद्वीनिचक्रकलागुणानित्रिज्याभक्तानिवृत्तमानानिज्यायंतेद्वयोर्द्वयोर्मध्येएकैकंवलयाकारंक्षेत्रंतानिचतुर्विंशतिः॥ बदुज्यापक्षे बद्वनिस्युः॥ तत्रमहदधोवृत्तंभूमिमुपरितनंलघुमुखंशरहृदस्त्रमितंलंबकल्प्यलंबगुणंकुमुखयोगार्द्धइत्येवंपथकूपथकूफला नि॥ तेषांफलानांयोगोगोलार्धपृष्ठफलंतद्द्विगुणंसकलगोलपृष्ठफलंतद्व्यासपरिधिघाततुल्यंभवत्यतः॥ अथान्यथाव्यतिपाद्यते॥ ॥ गोलस्यपरिधिः कल्प्योवेदघ्न्यामितेर्मितः॥ मुखबुध्यगरेखाभिर्यद्दामलकेछिताः॥ ५८॥ दृश्यंतेवज्रकाव्यास्तद्वृत्तव्यासयुक्तपरिधेर्मिता

न॥ ऊर्ध्वाधः कृतरेखाभिर्गोले वज्राभ्रकल्पयेत्॥५९॥ तत्रैकवज्रकक्षेत्रफलंखंडैः प्रसाध्यते॥ सर्वज्येक्यंत्रिभज्याईहीनंत्रिज्यार्धभाजितं॥ ६०॥ एवंवज्रफलंतत्स्याद्गोलेव्यासस्समंयतः॥ परिधिव्यासघातोतोगोलपृष्ठफलंस्मृतं॥ ६१॥ अत्राभीष्टकृम्मिश्चिद्भ्रेयावंतिज्यार्द्धानितत्संख्याचतुर्गुणा॥ तन्मितिः किलगोलेपरिधिः कल्प्यः॥ यथामलकगोलपृष्ठेमुखबुध्नगरेखाभिः सहजाभिः विभक्तावज्रकाद्दश्यंते॥ तथाभीष्टगोलपृष्ठेमस्तकातलगरेखाभिः कल्पितपरिधिसंख्याचैवज्रकानूपकल्प्यैकस्मिन्वज्रक्षेत्रफलंसाध्यं॰ तद्यथा॰ इहकिलधीर्द्विदेचतुर्विज्ञातिज्यार्द्धानि॰ अतः षण्णवतिहस्तमितेगोलेपरिधिः कल्पितः॥ प्रतिहस्तमुर्ध्वाधोरेखाभिस्तावंतोवज्रकाश्चकृताः॥ तत्रैकस्यवज्रकस्योर्द्धहस्तोत्तरेतियेकुरेखाः कृत्वाज्यासंख्यानिचतुर्विंशतिखंडानिकल्पितानि॥ तत्रजीवाः पृथक्पृथक्त्रिज्याभक्तास्तीर्यग्रेखाप्रमाणानिभवंतितत्राधस्तनरेखाहस्तमात्रा॰ उपरितनास्तुज्यावशेनकिंचित्किंचिन्यूनाः॥ सर्वेहस्तमितपृथुलंबः॥ लवगुणंकुमुखयोगार्द्धमितिखंडफलान्यानीयैकीकृतानितद्वज्रकार्द्धेनफलं॰ तद्द्विगुणितमेकस्मिन्वज्रकेफलं॰ तत्साधनार्थमिहसन्नमिदं॰ सर्वज्येक्यंत्रिभज्यार्द्धहीनमित्यादि॥ अत्रसर्वज्यानांज्ञानेत्रयोदश २२५ इत्यादीनामेकंसुरयमवेदबाणतुल्यं५४२३३॥ एतत्त्रिज्यार्द्धोनंजातंनवनतत्रयोदशतत्संमितं॰५२५१४ एतत्त्रिज्यार्द्धभक्तंजातमेकवज्रक्षेत्रफलंव्यासमं॥ ३॥ यतएतावानेषण्णवतिपरिधेर्गोलस्यव्यासः स्यात॰ ३॥ परिधितुल्यकावज्रकावृतिपरिधिव्यासघातोगोलपृष्ठफलमित्युपपन्नं॰ तथाचोक्तमस्मद्गणितेवृत्तक्षेत्रेपरिधिगुणितव्यासपादः फलंतत्कर्णवेदेरुपरिपरितः कंदुकस्येवजालं॥ गोलस्येवंतदपिचफलंपृष्ठजंव्यासनिघ्नंषड्भिर्भक्तंभवतिनियतंगोलगर्भघनाख्यं॥ ९॥ गोलपृष्ठफलस्यव्यासगुणस्यषड्भागोघनफलंस्यात्॥ ० अत्रोपपत्तिः॥ एषफलसंख्यानिरूपणाद्गोलव्यासार्द्धतुल्यवेधानिसूचीरूपाणिगोलपृष्ठवज्रकल्पानिसूच्यग्राणांगोलगर्भेसंपातः॥ एवंसूचीफलानांयोगोघनफलमित्युपपन्नं॰ यत्पुनःक्षेत्रफलमूलेनक्षेत्रफलंगुणितंघनफलंस्यादितितत्सायश्चतुर्वेदाचार्यःपरमतमुपन्यस्तवान॰ इदानींभमेप्रलयभेदौप्रलयाख्याह॰ वृद्धिर्ययेरविभुवः समीतात्स्याद्योजनंभवभूतिपूर्वैः॥ ब्राह्मेलये योजनमात्रवृद्धेर्नाशोभुवःप्राकृतिकेखिलायाः॥ ८८॥ दिनेदिनेयस्मियतेहिभूतैर्दिनंदिनंतत्प्रलयंवदंति॰ ब्राह्मंलयंब्रह्मदिनांतकालेभूतानियद्ब्रह्मतनुंप्रजंति॥ ब्राह्मात्प्रलयेप्रलयंतियतोतिसर्वा

529
1941

ण्यतः प्राकृतिकंकृतींद्राः॥ लीनान्यतः कर्मपुटांतरस्थात्स्वथक्रियंतेप्रकृतेर्विकारैः॥ ९०॥ ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापामनःसमाधायहरौपरेशे॰ यद्योगिनोयांत्यनिवृत्तिमस्मादायंतिकंचेतिलयश्चतुर्धा॥ ९१॥ अत्रलयोनामभूतविनाशः॥ सतुसांप्रतंभूत्यहमुच्यते॰ सैदैनंदिनमुच्यते॰ योब्रह्मदिनांतेचतुर्युगसहस्रावसानेलोकत्रयस्यसंहारः॥ सब्राह्मलयउच्यते॰ तत्राक्षीणपुण्यपापाएवलोकाः॥ कालवशेनब्रह्मशरीरंप्रविशंति॰ तत्रमुखेब्राह्मणः बाहूतरक्षत्रियाः॥ ऊरुद्वयंवैश्याः॥ पादद्वयंशूद्राः॥ ततोनिशावसानेपुनर्ब्रह्मणोस्रष्टुंचित्तयंतोमुखादिस्थानेभ्यकर्मपुटांतरस्थाद्ब्राह्मणादयः स्वतएवनिःसरंति॰ तस्मिन्ब्रह्मलयेभुवोयोजनमात्रवृद्धेर्विलयोनाखिलायाः॥ अथयथाब्रह्मणआयुषोंतस्तदायः प्रलयः समूहप्रलयउच्यते॰ तत्रब्रह्मब्रह्मांडे॥ तत्रापोभौतिके॥ भूर्जले॥ जलंतेजसि॥ तेजोवायौ॥ वायुराकाशे॥ आकाशमहंकारे॥ अहंकारोमहत्तत्वे॥ महत्तत्वंप्रकृतौ॥ एवंसकलभुवनलोकाअक्षीणपापाएवव्यक्तंप्रविशंति॥ यदाभगवान्निःसृक्षुः प्रकृतिपुरुषौक्षोभयति॥ तदातानिभूतानिकर्मपुटांतरस्थात्प्रकृतेः स्वतएवनिःसरंति॥ यथाहश्रीविष्णुपुराणे॥ पराशरोजगदुत्पत्तिकारणं॥ प्रधानकारणीभूतायतोवैसर्ज्यशक्तयस्तत्कर्माणिनान्येवस्रष्टोमुख्यंकारणं॥ इतराणिनिमित्तकारणानि॥ अन्येरप्युक्तं॥ नाभुक्तंक्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतैरपि॥ अवश्यमेवभोक्तव्यंकृतंकर्मशुभाशुभं॥ १॥ नह्यात्मनोभवतिकर्मफलोपभोगः॥ कोयंविधिरित्यादि॥ अस्मिन्प्रलयेअखिलायाभुवोनाशइत्यर्थः॥ तथाज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापायोगिनोविषयेभ्योमनः समाहृत्यतद्धरौसमाहितंकृत्वायोतिदेहंत्यजंति॥ तेअनिवृत्तिंयांति॥ सआत्यंतिकोलयइति॥ अथब्रह्मांडगोलमाह॥ भूरधस्त्रिदशादानवमानवाद्याःयेयाश्चाधिष्ठ्यगगनेचरचक्रकक्षाः॥ लोकव्यवस्थितिरुपर्युपरिप्रदिष्टाब्रह्मांडभोजजठरेतदिदंसमस्तं॥ ९२॥ स्पष्टार्थं॥ इदानीमन्यांब्रह्मांडमानंपूर्वकथितमपिप्रसंगादनुवदतिस्म॥ कोटिर्द्वेनवखनंदषट्कनवभूभृत्सप्तभूर्जेगुभिः १८७१२०६१२०००००००० ज्योतिःशास्त्रविदोवदंतिनभसःकक्षामिमांयोजनैः॥ तद्ब्रह्मांडकटाहसंपुटतटेकेचिज्जगुर्वेष्टनंकेचित्तोयचुरद्दृश्यदृश्यकगिरिंपोराणिकाःसूत्र्यः॥ ९३॥ करतलकलितामलकवदमलेसकलंविदंतियेगोलं॥ दिनकरकरनिकरमिहततमसोनभसःपरिधिरुदितस्तैः॥ ९४॥ ब्रह्मांडमेतन्मितमस्तकोवाकल्पेग्रहःक्रामतियोजनानि॥ यावंतिपूर्वैरिहतत्प्रमाणं

प्रोक्तं स्वकक्षारव्यामिदं मतंनः॥६५॥ प्रमाणशून्यत्वात्प्रयोजनाभावाच्चास्माभिर्ब्रह्मोक्तमानंकथितमित्यर्थः॥ ॥इतिश्रीभास्कराचार्यविरचि
तेसिद्धांतशिरोमणौगोलाध्यायेभुवनकोशः॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥इदानींभूमेरुपरिसप्तवायुस्कंधास्तानाह॥भवायुरावहःप्रव
हस्तदूर्ध्वः स्यादुद्वहस्तदनुसंवहसंज्ञकश्च॥ अन्यस्ततोपिस्कंधवहः परिसूर्वकोःस्माद्वाह्यः परावहइमेपवनाःप्रसिद्धाः॥१॥ भूमेर्बहिर्द्वादश
शयोजनानिभ्रवायुरंबुदविद्युदाद्यं॥ तदूर्ध्वगोयःप्रवहःसनित्यंप्रत्यग्गतिस्तस्यतुमध्यसंस्था॥२॥ नक्षत्रकक्षाख्यचरैःसमेतायदस्मा
तदस्तेनसमाहतोयं॥ भपंजरःखेचरचक्रयुक्तोभ्रमत्यजस्रंप्रवहानिलेन॥३॥ प्रसिद्धमिदं॥ इदानींग्रहाणांपूर्वगतिमनुलक्षितामपि
दृष्टांतेनदृढीकुर्वन्नाह॥योतोभचक्रेलघुपूर्वगत्याखेटास्ततस्यापरशीघ्रगत्या॥ कुलालचक्रभ्रमवामगत्यायांतोनकीटाइवभांतियांतः॥
॥४॥ इदानींमध्यगतिवासनोविवक्षुरादौतावद्दिनपूर्वकंरवेः स्फुटसावनदिनमाह॥ समंभसूर्यविदितोकिलार्क्षंषष्याघटीनांमुदि
तंपुनर्भे॥रविस्ततःस्वोदयभुक्तिघातलवाढ्यभक्तेध्वसमासकभिश्च॥५॥ समागतास्तत्संयुतारवेस्तुषडिनाडिकाः॥ स्फुटंधुरात्र
मुदक्समानंचभुक्तिनश्चनक्षले॥६॥षष्ट्याहतैर्घटीनोभदिनंसदार्क्षंतद्भुक्तितुल्यासकृतंखरांशोः॥ स्यान्मध्यमंसावनमेवमहेतसंख्य
काभ्रमतोनिरेका॥७॥ यदाकिमप्यनक्षत्रंसूर्यश्चकिलसमकालमुदितः॥ नह्यर्कोदयवेलायांकिमप्यनक्षत्रमुपलभ्यते॥ किंतुकेवलंनक्षत्र
मुक्तिरुच्यतइतिकिलशब्दः॥ प्रक्षिप्तम्॥ तस्मात्कालादनंतरंनक्षत्राणांघटीनांषष्ट्या६० तन्नक्षत्रंपुनरुदेति॥ ततोनंतरंरविरुदेति॥ सकि
यताकालेनतदर्थमनुपातः॥ रविःकिलक्रांतिवृत्तेस्फुटगत्यापूर्वतोकेगतः॥ यद्यष्टादशनाडीतानिशानिशिकालः॥ खोदयासृभिरुद्गच्छतितदा
स्फुटगतिकलाः॥ कियद्भिरिति॥ एवंलब्धासृभिर्भोदयानंतरंरवेरुदयः॥ अतएवनाक्षत्राषष्टिघटिकास्तैर्लब्धासुरभिरधिकारवेः
स्फुटसावनमहोरात्रंभवति॥ तच्चाहोरात्रंचलं॥ प्रत्यहमन्यादृक्॥ प्रत्यहंगत्यन्यत्वात्॥ प्रतिमासंरात्र्युदयान्यत्वाच्च॥ यस्तुनर्क्षघटीष
ष्ट्यामध्यमभुक्तितुल्ययुतयासावनंधरात्रमुच्यते॥ तन्मध्यमं॥ यतोऽतोयावंतिस्फुटसावनानितावंत्येवमध्यमानिस्युः॥ गतीनांमुदा
यानांचह्रासरूपोलक्ष्यत्वात्॥ तत्कथंनित्यंरविगतिलिप्तासमासुभिःसहितोभाहःसावनाहोभवतीति॥ लल्लादिभिरुक्तंस्यादेत
त्॥ यदिविषुवन्मंडलेरविःपूर्वतोयातितर्हिविषुवद्वलस्यैकाकलाएकेनासुनोदेतितदारविगतिलिप्तासमासुभिरितिवक्तुंयुज्यते॥ न

S'31.
1941

युक्तं॥ रविःक्रांतिवृत्तेनयातितत्रमेषराशेकलाअष्टादशशतानि॥ १८०० गगनभूधरषट्कचंद्रमिते १६७०० रसृभिरुद्गच्छति॥ अ
न्यस्योन्येरितिगतिकलानामनुपातेनासवःकर्तुंयुज्यंते॥ एवंकृतेसतिस्फुटमहोरात्रंभवति॥ यत्तेरुक्तंतन्मध्यमेवा॥ एवंवर्षमध्येयावंति
स्फुटसावनानितावंत्येवमध्यमानिस्युः॥ तत्संख्यकाभ्रमतोनिरेकेति॥ यावंतोभ्रमाजातास्तत्संख्यकेकोनासतीसावनदिनसंख्या
भवति॥ यतोरविःपूर्वतोगच्छन्नेकंपरिवर्त्तंगतः॥ अतस्तयोदयसंख्यैकोनःकृपपद्यते॥ ॥इदानींवर्षमध्येसावनसंख्यामाह॥ ॥पंचां
गरामास्त्रियमाःखरामासार्द्धद्विदस्राः३६५ कुदिनाद्यमब्दे॥ अस्यार्कमासार्कखवःघटिष्टस्त्रिंशद्दिनःसावनमासएवा॥८॥ एक
स्मिन्सौरवर्षेपंचषष्ट्यधिकत्रिशतीमिताः सावनदिवसाः पंचदशनाडिकाश्चत्रिंशत्पलानिसार्धानिद्वाविंशतिविपलानि॥
एषामुपपत्तिर्मध्यमगतिभाष्यैकथितैवा॥ अस्यार्कवर्षस्यद्वादशांशोर्कमासोभवतीतियुक्तं सावनमासस्यसावनानांत्रिं
शतैवभवति॥ ॥इदानींचांद्रमासमाह॥ कालेनयेनैतिपुनःशशिनंक्रामन्भचक्रंविवरेणगत्या॥ मासःसचांद्रोकथितःकुरामाःपूर्णंधव
स्तत्कुदिनप्रमाणं॥९॥ दर्शांतेकिलशशीरविणायुक्तोभवतितत्तोद्वयपिपूर्वं गत्यागच्छतयोःशशीशीघ्रतरेणग्रतोयाति॥ एवंगच्छतश्चक्रकालाः २९०० तुल्यमंतरंयदायतोयातितदारविणायोगमेति॥ तयोःकालयो
रंतरालंचांद्रमासः॥ तत्प्रमाणमनुपातेन॥ चंद्रार्कयोर्मध्यमगतीओहोसम्यक्साधयेत्कृत्वायदिगत्योरंतरेणैकंकुदिनंलभ्यतेतदाच
क्रकलातुल्येनांतरेणकियंतीत्यनुपातेनचंद्रमासेकुदिनानिलभ्यंतएकोनत्रिंशदेकत्रिंशत्घटिकाःपंचदशपलानीत्यपपन्नं॥ इदा
नींमध्यधिमासोपपत्तिमाह॥ चांद्रोनसौरेणहतालुचांद्र्याः दस्रसौरैर्दशनैर्दलाप्तः॥ मासैर्भवेच्चांद्रमसोधिमासः कल्पेपिकल्याअ
नुपाततोतः॥१०॥ सौरान्मासोदेवः स्याल्लघीयानयस्मात्तस्मात्संख्ययातेधिकास्युः॥ चांद्राःकल्पेसौरचांद्रांतरेमासास्तत्रैस्तेधिमा
साःप्रदिष्टा॥११॥ अत्रद्वितीयश्लोकस्तावत्प्रथमंव्याख्यायते॥ सौरान्मासोदेववोमासोयतोलघुरतःकारणात्कल्पेसौरमाससंख्या
याश्चांद्रमाससंख्याधिकाभवति॥ यथाधान्यराशिमानेष्टसेतिकाहारमितेःषड्भिःकाहारमितिरधिकाभवतीतिबालैरपिबुध्यते॥
यावंतश्चांद्रमासाःकल्पेधिकाभवंतितत्संख्याधिमाससंख्यातत्रैःकल्पिता॥ तत्रकियद्भिःसौरैरेकोधिमासोभवतीतियुक्ति

रुच्यते॥ चांद्रोनसौरेणहतानुचांद्रादिति॥ सौरमासेकुदिनेभ्यश्चांद्रमासकुदिनेषु शोधितेषु शेषंदिनज्ञानेपूर्णे॥ अथश्चतुर्षे चाद्यद्विकाः
५४ सप्तविंशतिपळानिसावयवानि २७ एकस्मिन्सौरमासेऽहंचांद्रांतरंकुदिनात्मकं॥ युगस्यादेरुपर्येकस्मिन्नर्तेप्रथमेएकश्चांद्रमासः पू
र्णस्तदनंतरंचतुःपंचाशद्घटीभिः ५४ सावयवाभिर्मध्यमार्कस्यवृषभसंक्रांतिस्तत्रैरविमासःपूर्णः॥ ततोन्यस्मिन्नर्तेप्रथमेन्यश्चांद्र
मासोतः॥ ततोदर्शांतादुपरिताभिरे ५४ वद्यद्भिर्द्वियुग्भिर्मिथुनसंक्रांतिःएवंत्रियुग्चतुर्युग्दिभिःकर्कादिसंक्रांतयोभवंति॥ एवं
संक्रांतिरयंतोग्रतोयातीतिपुनःदर्शांतेत्रान्नेति॥ तदागतचांद्रमासेभ्यःसौराएकोनभवंति॥ यदिसंक्रांतिर्दर्शमतिक्रम्याग्रतोयातितदानुपा
तेनयावंतेसौराभवंति॥ तावद्भिरेकोधिमासः॥ तत्रानुपातः॥ यद्येननसौरचांद्रांतरेणकुदिनात्मकेने ३० क ः सौरामासोभवतितदाचांद्रमासां
तः पातिभिःकुदिनैः २९ नक्रमितिफलमेतावंतएवसौरमासास्लभ्यंते॥ एतावद्भिसौरमासैरेकश्चां ३० द्रमासोधिको भवति॥ अतएवाधिमा
सस्यचांद्रत्वंकथ्यते ३० क्रम्याअनुपाततोतइतिसंगमे॥ इदानींभवमोपपत्तिमाह॥॥ शशां ३० कमासोनितसावनेन ३० त्रिंशद्गु
णाल्लब्धादिनैस्तुचांद्रैः॥ रुद्रांशकोनाधिरसैकः क्षयाहःस्यात्सावनोतश्चयुगेनुपातात्॥१२॥ युगेचांद्राणांसावनानांचदिनानांयदंत
रंतान्यवमानानि॥ अतएकस्मिन्मासेचांद्रसावनांतरंकुदिनात्मकंतन्नदिनसःपूर्णेअष्टाविंशतिघटिकाःदशापानीयपलानिच॥ इ
दमेकस्मिंश्चांद्रमासेत्रिंशत्तिथ्यात्मकेकुदिनात्मकमवखंडंयद्येनत्रिंशच्चांद्राणिदिनानिलभ्यंतेतदासंपूर्णेनैकेनावमेनकिमितित्रैराशि
कंतल्लब्धेरुद्रांशकोनाधिरसैकः क्षयाहोभवति॥ सचसावनःअखंडस्यरूपस्यसावनस्येच्छाकल्पना॥ अतोनुपातात्कल्प्यमपि॥॥
इदानीमधिमासस्यचांद्रत्वमवमस्यसावनत्वमवधायाहर्गणात्कल्पगतमानीयतंतदासावनेभ्योवमान्यानितानिचांद्राणि चांद्रदिवसेभ्योधिमासाः साधि
तास्तेसौरपतास्तछेषंतद्वशात्तथा इत्यर्थः॥ अधिमासस्यचांद्रत्वेसौरत्वेचाधिमासशेषंतुल्यमेवस्यात् किंत्वेकत्ररविदिनानिछेदोन्यत्रचां
द्राणि॥ एवमवशेषस्यापि तुल्यत्वाएकत्रचांद्रदिनानिभन्यत्रकुदिनानिछेदः॥ अधिमासावमशेषयोरिष्टजातित्वंसकल्पमपि
मद्भिश्चंद्रार्कानयनानिकृतानि तेतोन्येजडावासानोपपत्तिलोक्यतोत्रमंति॥ इदानींविशेषप्रश्नाध्यायेअहर्गणस्यानयनेहिर्कमासा
श्चैत्रादिश्चांद्रैर्गणकान्विताःकिं॥ कुतोधिमासावमशेषकेचत्यक्तेयतः सावयवानुपातः॥१५॥ इत्यस्यप्रश्नोत्तरमाह॥ दर्शावधिश्चां
द्रमसोहिमासः सौरस्तुसंक्रांत्यवधिर्यतोतः॥ दर्शाप्रतःसंक्रमकालतःप्राक्तस्मेदेवतिथ्यधिमासशेषं॥१६॥ दर्शांततोयाततिथिप्र
माणैः सौरस्तुसौरादिवसाः समेताः॥ यतोधिशेषोस्ठदिनाधिकास्तेत्यक्तंततोस्माद्धिमासशेषं॥१७॥ तिथ्यंतस्थरवेरुदयोस्तमध्येसदैव
तिष्ठत्यवमावशेषं॥ त्यक्तेनतेनोदयकाधिकःस्यात्तिथ्यंतकालेद्युगणोन्यथातः॥ मध्यममानेनयावत्यमावास्यातदंतेचांद्रमासांतः॥ मध्य
मार्कस्ययस्मिन्दिनेसंक्रांतिकालेरविमासांतः॥ तयोरविचंद्रमासांतयोरंतरंयावंतस्तिथयः सावयवास्तेअधिमासशेषतिथयः॥ यतः सौ
रचांद्रांतरमधिमासाः॥ अहर्गणानयनेगतारवि ३० गुणास्तेसौरमासाज्ञाताः॥ तेषुचैत्रादिचांद्रतुल्याः सौराएवमासायोजितास्तेसंक्रां
त्यवधयोज्ञातास्तेषुत्रिंशद्गुणेषुगततिथितुल्याः सौराएवदिवसायुक्ताः अतः सौरचांद्रांतणोरधिकजातास्तदंतरेअधिमासशेषदिना
निभवंतिसौरचांद्रांतरत्वात्॥ अतोधिमासशेषदिनान्येभ्यः ज्ञेयानि॥ अतोधिमासानयनेनुपात्तलब्धेरधिमासैर्हीनैस्तछेषदिव
सैश्चयुक्ताः सौराश्चांद्राभवितुमर्हंतिएवमधिशेषदिनानिक्षेप्याणितत्रज्ञेयानिअतः कारणादधिमासशेषंत्यक्तं॥ अथावमशे
षत्यागकारणमुच्यते॥ तिथ्येतादृनंतरंयावतीभिर्घटिभिः सूर्योदयस्तावमशेषघटिकाः॥ यतश्चांद्रसावनांतरमवमानि॥ यद्यवमशे
षंनत्यज्येते॥ लब्धावैमेरवमशेषघटीभिश्चतिथयऊनीक्रियंतेतदातिथ्यंतेसावनाहर्गणोभवति॥ अथ चसूर्योदयावधिःसाध्यः॥ तिथ्यं
ताहर्गणोःवमशेषघटिभिर्युक्तः सन्नुदयावधिर्भवति॥ अतोवमशेषत्यक्तेस्वतः सूर्योदयावधिर्भवति॥ अथोदयांतरात्यक्तमोपपत्ति
माह॥ ॥ अहर्गणोमध्यमसावनेनलब्धश्चलाख्यस्फुटसावनस्य॥ तदुच्छखेटाउदयांतराख्यकर्मोनयुताःफलेन॥१९॥ लंकोद

533
1941

अभिमतयुगणदिवसेहंतादित्यादिनाहर्गणात्कल्पगतमानीयतंतदासावनेभ्योवमान्यानितानिचांद्राणि चांद्रदिवसेभ्योधिमासाः साधि
तास्तेसौरपतास्तछेषंतद्वशादित्यर्थः॥ अधिमासस्यचांद्रत्वेसौरत्वेचाधिमासशेषंतुल्यमेवस्यात् किंत्वेकत्ररविदिनानिछेदोन्यत्रचां
द्राणि॥ एवमवशेषस्यापि तुल्यत्वाएकत्रचांद्रदिनानिभन्यत्रकुदिनानिछेदः॥ अधिमासावमशेषयोरिष्टजातित्वंसकल्पमपि
मद्भिश्चंद्रार्कानयनानिकृतानि तेतोन्येजडावासानोपपत्तिलोक्यतोत्रमंति॥ इदानींविशेषप्रश्नाध्यायेअहर्गणस्यानयनेहिर्कमासा
श्चैत्रादिश्चांद्रैर्गणकान्विताःकिं॥ कुतोधिमासावमशेषकेचत्यक्तेयतः सावयवानुपातः॥१५॥ इत्यस्यप्रश्नोत्तरमाह॥ दर्शावधिश्चां
द्रमसोहिमासः सौरस्तुसंक्रांत्यवधिर्यतोतः॥ दर्शाप्रतःसंक्रमकालतःप्राक्तस्मेदेवतिथ्यधिमासशेषं॥१६॥ दर्शांततोयाततिथिप्र
माणैः सौरस्तुसौरादिवसाः समेताः॥ यतोधिशेषोस्ठदिनाधिकास्तेत्यक्तंततोस्माद्धिमासशेषं॥१७॥ तिथ्यंतस्थरवेरुदयोस्तमध्येसदैव
तिष्ठत्यवमावशेषं॥ त्यक्तेनतेनोदयकाधिकःस्यात्तिथ्यंतकालेद्युगणोन्यथातः॥ मध्यममानेनयावत्यमावास्यातदंतेचांद्रमासांतः॥ मध्य
मार्कस्ययस्मिन्दिनेसंक्रांतिकालेरविमासांतः॥ तयोरविचंद्रमासांतयोरंतरंयावंतस्तिथयः सावयवास्तेअधिमासशेषतिथयः॥ यतः सौ
रचांद्रांतरमधिमासाः॥ अहर्गणानयनेगतारवि ३० गुणास्तेसौरमासाज्ञाताः॥ तेषुचैत्रादिचांद्रतुल्याः सौराएवमासायोजितास्तेसंक्रां
त्यवधयोज्ञातास्तेषुत्रिंशद्गुणेषुगततिथितुल्याः सौराएवदिवसायुक्ताः अतः सौरचांद्रांतरणोरधिकजातास्तदंतरेअधिमासशेषदिना
निभवंतिसौरचांद्रांतरत्वात्॥ अतोधिमासशेषदिनान्येभ्यः ज्ञेयानि॥ अतोधिमासानयनेनुपात्तलब्धेरधिमासैर्हीनैस्तछेषदिव
सैश्चयुक्ताः सौराश्चांद्राभवितुमर्हंतिएवमधिशेषदिनानिक्षेप्याणितत्रज्ञेयानिअतः कारणादधिमासशेषंत्यक्तं॥ अथावमशे
षत्यागकारणमुच्यते॥ तिथ्येतादृनंतरंयावतीभिर्घटिभिः सूर्योदयस्तावमशेषघटिकाः॥ यतश्चांद्रसावनांतरमवमानि॥ यद्यवमशे
षंनत्यज्येते॥ लब्धावैमेरवमशेषघटीभिश्चतिथयऊनीक्रियंतेतदातिथ्यंतेसावनाहर्गणोभवति॥ अथ चसूर्योदयावधिःसाध्यः॥ तिथ्यं
ताहर्गणोःवमशेषघटिभिर्युक्तः सन्नुदयावधिर्भवति॥ अतोवमशेषत्यक्तेस्वतः सूर्योदयावधिर्भवति॥ अथोदयांतरात्यक्तमोपपत्ति
माह॥ ॥ अहर्गणोमध्यमसावनेनलब्धश्चलाख्यस्फुटसावनस्य॥ तदुच्छखेटाउदयांतरात्यक्तमोनयुताःफलेन॥१९॥ लंकोद

येस्फुटनैरुताभ्यांयेर्यतोंतरंतच्चलमत्रकंच॥ योयमहर्गणआनीतःसमध्यमसावनेनैवकृतःस्फुटसावनस्यचलत्वात्॥ तथाविधेनानुपातेनस्फुटोनायातीत्यर्थः॥ युगादेरारभ्यवर्त्तमानरविवर्षादेःप्राग्यावान्मध्यमसावनस्तावानेवस्फुटसावनःस्यात्॥ किंतु॥ रविवर्षादेरूर्ध्वंयावान्मध्यमसावनस्तावान्नस्फुटसावनः॥ अतस्तदुत्थरवेराप्तोपात्तरव्यकर्मोऽहेर्नोनयुताःसंतोलंकोदयेस्युः॥ नान्यथा॥ लंकायांभास्करोदयेमध्याइतियदन्येरुक्तंतदसत्॥ अथोदयांतरकर्माह॥ मध्यार्कभुक्ताअसवोनिरक्षदेशयेयेमध्यार्ककलासमानाः॥२०॥ तेदेशयत्स्फुटरवेर्योस्तद्युपिंड्योस्तद्विवरंगतिघ्नं॥ हृतंद्युरात्रासुभिरात्तलिप्ताहीनाग्रहाश्चेदस्यंवोत्यकाःस्युः॥२१॥ तदन्यथाद्यास्फुटनिजोदयेश्चेदुक्तासुपूर्वंविहितंतदानीं॥ कृतंयथास्याच्चरकर्मभिश्रंकर्मग्रहाणामुदयांतरार्थं॥२२॥ सायनोन्नैनरविणामेषादेरारभ्ययेभुक्ताराशयस्तत्संबंधिनोयेनिरक्षोदयासवोगगनभूधरषट्कचेष्टाइत्यादयस्तेषांमेकंकृत्वाभुज्यमानराशेर्येभुक्तभागास्तेस्तदुदयासुभिःसंगुण्यत्रिंशताविभज्यलब्धासवोपितत्रक्षेप्याः॥ एवंमध्यार्कभुक्ताअसवोभवंति॥ भदिनांतादूर्ध्वंनावत्यस्तावत्कालेलंकायांमध्यमस्यार्कस्योदयः॥ तत्कालेदिग्ग्रहाःसाध्याः॥ अथचाहर्गणानयनेसिद्धास्तेमध्यमार्कमितैःस्वात्मकेकालेभदिनांतादूर्ध्वंजाताः॥ कृत्वा अतोस्वनाकलानांचयदंतरंतेनार्कोदयांतरितस्तत्तदुदयांतरार्थंकर्मोच्यते॥ तैरुदयांतरासुभिर्ग्रहगतिसंगुण्यार्कसावनाहोरात्रासुभि२१६०० र्विभज्यलब्धकलाग्रहरूपंकार्यां॥ यदिकलाभ्योऽसवोऽल्पकाःस्युः॥ अन्यथाधने॥ यदितुस्वदेशोदयेमध्यमार्कभुक्तास्तनानीयदंकर्मकृतंतेदोदयिकानांग्रहाणांचरकर्मकृतंस्यात्॥ यदितुस्फुटार्कभुक्तानस्वस्वोदयेरानीयकृतंतदोदयांतरभुक्तांतरचरकर्मोणित्र्यांण्यपिकृतानिस्युः॥ तर्हिकथमिदमुदयांतराख्यमोघैर्नकृतंतदाह॥ यतोंतरंतच्चलमत्रकंच॥ वर्षचरणांतेषुचतुर्ष्वंतरभावस्तन्मध्येषंतरस्यवृद्धिक्षयौ॥ ॥इदानींदेशांतरस्वरूपमाह॥ येऽनेलंकोदयकालिकास्तेदेशांतरेणस्वपुरोदयेस्युः॥ देशांतरंप्राग्परंतथान्यद्याम्योत्तरंतच्चरसंज्ञमुक्तं॥२२॥ उदयांतरकर्मणालंकायामोदयिकाग्रहाजातास्तेदेशांतरकर्मणास्वपुरोदयिकाःस्युः॥ तच्चदेशांतरंद्विविधं॥ एकंपूर्वापरं॥ अन्यद्याम्योत्तरं॥ तत्तुचरसंज्ञमुक्तं॥ तत्रतावत्पूर्वापरमाह॥ यल्लंकोज्जयिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशानस्पृशत्सूत्रंमेरुगतंवृत्तैर्निगदितासामध्येरवाभुवः॥ औदोग्रोदयोपरत्रविषयेपश्चाद्विरेखो

S 31
1941

दग्यात्स्यात्तस्माद्भिन्नयतेतदंतरभवंखेटेषणंस्वफलं॥ २३॥ लंकायामेरुंनीयमानारेखोज्जयिनीकुरुक्षेत्रादिपुराणिसंस्पृशति॥ यातिसामध्येरेखेत्युच्यते॥ रेखायोंत्यदार्कोदयस्ततःकालात्प्रथममेवपूर्वदेशेभवतिरेखोदयकालानंतरंपश्चिमदेशेःकोदयः॥ तदंतरकालस्तदंतरयोजनेस्पष्टभवेष्टनादनुपातेनज्ञायते॥ यदिस्फुटपरिधियोजनैःषष्टि६० घटिकालभ्यंतेतदारेखास्वपुरयोरंतरयोजनैःकिमितित्रैराशिकेनदेशांतरघटिकालभ्यंते॥ मध्यगतावन्यथा चानीतानाज्यस्ताभिरनुपातः॥ यदिघटीषष्ट्या६० ग्रहस्यगतिकलालभ्यंतेतदादेशांतरघटीभिःकिमिति॥ अथयोजनैरेवानुपातः॥ स्फुटपरिधियोजनैर्गतिःप्राप्यतेतदादेशांतरयोजनैःकिमिति॥ फलंकलाःप्राग्वत्॥ यतस्तत्रादावुदयः॥ पश्चाद्रेखायतस्तत्रैरेखोदयानंतरमर्कोदयइत्युपपन्नं॥ इदानींक्षेत्रेस्फुटपरिधिप्रदेशंस्फुटानुपातंचाह॥ स्वदेशमेवंतरयोजनैर्योनैर्बांज्यैर्मेरुगिरेःसमंतात्॥ वृत्तंस्फुटंभूपरिधिर्यतःस्यात्त्रिज्याहतोलंबगुणःहृतोऽभ्रात्॥ २४॥ स्वपुरस्यमेरुगर्भस्यचांतरेयावंतियोजनानितावंतिलंबांशाज्ञेयानि॥ यतोनिरक्षदेशात्स्वपुरांतरयोजनानिअक्षांशाज्ञेयानि॥ भागेभ्योयोजनानिचयस्तमित्युपपद्यतइत्यर्थः॥ तैर्लंबज्यैर्योजनैर्मेरुगिरेःसमंतात्यदुक्तमुत्पद्यतेसस्फुटपरिधिः॥ योमध्यपरिधिःपठितःसनिरक्षदेशोपरि॥ अयंतुस्वपुरोपरि॥ अतःकिंचिन्न्यूनोभवति॥ अथतथानघने॥ मध्यपरिधेर्भाष्टत्रिज्यातुल्यंव्यासार्धंकल्पितं॥ तस्मिन्व्यासार्धेस्वपुरेयावतीलंबज्याताक्स्फुटपरिधेर्व्यासार्धेभवितुमर्हति॥ अतस्तेनत्रैराशिकं॥ यदित्रिज्याव्यासार्धेमध्यमःपरिधिर्लभ्यतेतदालंबज्यामितेकइतिफलंस्फुटपरिधिरुपपन्नं॥ ॥इतिश्रीभास्करीयेसिद्धांतशिरोमणौगोलाध्यायेमध्यमगतिवासनाध्यायः॥ ॥ग्रंथसंख्या१७५॥ श्रीगणेशायनमः॥ इदानींगोलंविवक्षुस्तदादौज्योत्पत्तिकथनेकारणमाह॥ ॥पटोयथातंतुभिरूर्ध्वंतिर्यग्यूपैर्निबद्धोत्रतथैवगोलः॥ दोःकोटिजीवाभिरमुंप्रवक्तुंज्योत्पत्तिमेवप्रथमंप्रवक्ष्ये॥ स्पष्टार्थमिदं॥ इदानींजीवाक्षेत्रसंस्थानेनावदाह॥ ॥इष्टत्रिज्याश्रुतिर्दोर्भुजज्याकोटिज्यातद्वर्गविश्लेषमूलं॥ दोःकोट्यंशानांक्रमज्येरथकृतेत्रिज्याश्रुधेकोटिदोरुक्रमज्ये॥ २॥ ज्याचापमध्येखलुबाणरूपास्यादुत्क्रमज्यात्रिभमौर्विकायाः॥ वर्गाद्द्वयंलंबहरेवेद ४० भागजीवाततःकोटिगुणोपितावान्॥ ३॥ त्रिभज्यकोद्वेखगुणोत्रजीवातत्कोटिजीवाहरसंज्ञकानां॥ ४०॥ क्रमोक्रमज्याकृतियोगमूलाद्दृढंतदर्धोज्ञकृसिंजनास्यात्॥ ४॥ त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतेष्टलंबस्य

रनेभीष्टसूत्रकर्णेनलिखितेत्रंशोकृतांकेनतेनचकर्णेनबलंयेः स्यात्तुल्यंयोगत्रयं॥ एवंव्यासदलंक्षितिखसमषट्कोपस्यदोर्दृश्यतेतस्माद्व्यासदलार्धमत्रखगुणांज्ञानांगुणोदृश्यते॥ ४॥२

त्रिज्याकोटिगुणोऽथवर्गविवरंदोर्ज्याकृतिः स्यात्तयोरित्यत्रोक्तमेतावत्रिभगुणोगुण्यश्चकोटिज्यका।पश्चादुक्तमेवार्धकासतिपुनेतपुनिष्ठीनितं त्रिज्याद्वयमेकताद्दृमभुद्भवमिति॥ ८॥स्वंदृङ्मस्याभिहतिर्दृङ्निर्घ्नात्यत्रवासना॥

मूलंतदर्धज्ञाकसिंजिनीस्यादात्॥तस्याः पुनस्तद्दृग्भागकानांकोटिश्चकोट्यंशदलस्यचैवं॥७॥एवंत्रिषट्सूर्यजिना२४दिसंख्याज्ञ
ज्ञेष्टजीवाः सुधियाविधेयाः॥त्रिज्योत्थरज्जेर्भगणांकितेवाग्राह्याअभीष्टाविगणय्यजीवाः॥८॥अत्रत्रिज्योत्थरज्जेर्भगणांकितेचेत्यस्यां स्यो नगार्धमितोतावद्व्याख्यायते॥ज्योत्पन्नावभीष्टात्रिज्याकल्प्यते॥समार्थांश्लेषोत्रिज्यामितांगुलेनसूत्रेणरज्जुंविलिख्यदिगंकितंच
कोज्याश्चांकितंकार्यं॥तत्रैकस्मिन्नेकस्मिन्रज्जुचतुर्थांशेनवतिर्नवतिर्भागाभवंति॥ततोयावंतिज्यार्द्धानिकार्याणितावद्भिर्विभागैरे
केकंरज्जुचतुर्थांशंविभज्यतत्रविक्रमज्यानिकार्याणि॥तद्यथा॥यत्रचतुर्विंशतिजीवाःसाध्यास्तत्रचतुर्विंशतिर्भवंतिएवंद्वितीयचतुर्थांशेऽ
पि॥ततोदिक्क्रमज्यादुभयतश्चक्रार्द्धयोपरिरज्जुसूत्रंज्यारूपंभवति॥एवंचतुर्विंशतिज्याभवंतितासामर्द्धानिज्यार्द्धानि॥तत्रप्रमाणा
न्यंगुलैर्मिलित्वाग्राह्याणि॥अथादितोव्याख्यायते॥येषांत्रिज्यासाकर्णःकल्प्यायाभुजज्यासभुजस्तयोःकर्णभुजयोर्वर्गांतरपदंको
टिःकोटिज्येत्यर्थः॥तत्रयेभुजकोटिज्येतेभुजकोट्यंशानांक्रमज्येज्ञातव्ये॥भुजज्यात्रिज्यानोविज्ञेयतेतावत्कोट्यंशानामुक्रम
ज्यावशिष्यते॥एवंकोटिज्ययोनात्रिज्याभुजांशानामुक्रमज्यास्यात्॥अथोक्रमज्यास्वानंदर्शयति॥तत्रपूर्वलिखितेरज्जुचिन्हु
योरुपरिगतंसूत्रंकिलज्यातदुपरितयोश्चिन्हयोर्मध्येयद्वृत्तखंडंतच्चापंधनुः॥चापमध्यस्यज्यामध्यमस्यचपदंतरंबाणाकारंसोक्र
मज्योच्यते॥त्रिभमौर्विकायाइत्यत्रसंबंधः॥एवंसाधारण्येनज्याक्षेत्रंदर्शयित्वा॥अथनिर्दिष्टज्ञानांगणितेनज्यानयनंत्रिभमौ
र्विकायायद्वर्गार्द्धस्यमूलंसापंचचत्वारिंशद्दशानां४५ज्यास्यात्॥तज्ज्यायावत्कोटिःसाध्यते॥तावत्येवभवति॥यतस्तत्रकोट्यंशा
अपिपंचचत्वारिंशत्॥अत्रोपपत्तिः॥त्रिज्याभुजस्त्रिज्याचकोटिः॥तद्वर्गयोगपदंरज्जोतःसमचतुरस्रस्यभुजः स्यात्॥सचनवतिभा
गानांज्या॥तद्दृङ्नाह्या॥अतोवर्गयोगस्यचतुर्थांशःकृतः॥तेदत्रिज्याचवर्गार्धं॥अतस्तन्मूलंज्ञारवेद४५भागज्येस्फुटंपन्नं॥अथत्रि
ज्याद्व्यंगानांज्यात्रिज्याद्वंमितास्यात्॥तस्याकोटिज्याषष्टि६०भागानांज्यास्यात्॥अत्रोपपत्तिःरज्जोतःपातिसमचतुरस्रस्यभुजोव्यासा
र्द्धमितःस्यादितिप्रसिद्धं॥गणितेपिकथितं॥अतस्त्रिज्यार्धंत्रिज्ञाद्व्यंगानांज्येस्फुटंपन्नं॥अतःप्राग्दृङ्मज्याषष्टिभागज्ययोनात्रिज्या
रज्ज्वोरुक्रमज्यासाकोटिरूपिणीक्रमज्याभुजरूपिणीतदन्ययोर्निर्वृत्तसूत्रंतत्कर्णः॥तत्रिज्ञाद्व्यंगानांज्यारूपंतत्तद्दृङ्मेपंचदश१५भा

537
1941

गानांज्यार्द्धमितस्फुटंपन्नं॥एवंसर्वत्रदेतेर्द्वयंज्ञाकसिंजिनीनामुपपत्तिर्ज्ञेया॥॥अथप्रकारांतरेणतद्दृङ्ज्ञाकत्रिजिनीमाह॥॥त्रिज्योक्रम
स्यानिहतेत्यादि॥अस्योपपत्तिः॥तत्राद्यक्षरचिन्हेर्वृत्तप्रकरणेकथ्यते॥तत्रोक्रमज्योनात्रिज्याकिलकोटिज्या॥तस्यावर्गोयंउवर्ग
उत्रिभाः त्रिवर्गेणोनात्रिज्याकृतिर्दोर्ज्याकृतिस्यात्॥उवर्गउत्रिभाःअयंक्रमज्यावर्गउक्रमज्यावर्गयुतोजातः॥उत्रिभाःअ
स्यचतुर्भागः उत्रिभाः अतउक्तं॥त्रिज्योक्रमज्यानिहतेर्दलस्यमूलंतद्दृङ्ज्ञाकसिंजिनीस्यात्॥एवंतस्याअप्यन्यात्तद्दृङ्ज्ञाकसिं
जिनीतिएवंकोटिज्यायोंऽपि॥यावद्भिर्मतखंडानिस्युः॥तद्यथा॥अत्रचतुर्विंशतिखंडानितत्रराशेर्ज्याःषष्मज्यारवेर्ज्या॥८॥त
त्कोटिज्याषोडशी॥१६॥ज्ञारवेद४५भागज्याहृदज्ञा१२अस्मात्खंडखंडत्रयात्कथितप्रकारेणचतुर्विंशतिः॥खंडान्युत्पद्यते॥तत्राष्ट
मान्तद्दृङ्ज्ञाकसिंजिनीचतुर्थेतत्कोटिज्याविज्ञा८एवंचतुर्थाद्द्वितीयंद्वाविंशेच२२द्वितीयात्प्रथमंत्रयोविंशेच२३॥९॥२४॥एवं
दशमचतुर्दशरूपंचैमेकोनविंशासप्तयसप्तदशैकादशत्रयोदशानीत्यष्टमात्॥१०।१४।१५।१९।२१।२०।१७।११।१३॥अथद्वादशात्॥षो
डशात्तृतीयेकविंशानवमपंचदशानि६।८।३।२।१।५॥त्रिज्याचतुर्विंशमिति॥२४॥अतोविशिष्टांज्योत्पत्तिमन्त्रंवक्ष्यामः॥
इदानींस्पष्टीकरणेफलस्योपपत्तिमाह॥भमेर्मध्येरवेर्भवलयस्यापिमध्ययोतःस्याद्यस्मिन्वृत्तेभ्रमतिखचरोनास्यमध्यंकुमध्ये॥
भखेटज्ञानहिभवलयेमध्यतुल्यंप्रपश्येत्तस्मात्तज्ज्ञैः क्रियतइहतद्दोःफलंमध्यखेटे॥७॥यदेतद्रूपंचरेश्चिन्यादीनांवलयंतद्भ्र
मेःसमंतात्सर्वत्रतुल्येतरवर्तते॥यतस्तस्यमध्यंभ्रमध्येअथयस्मिन्वृत्तेग्रहोभ्रमतितत्स्वमध्यंनकुमध्ये॥तद्भ्रमेः समंतान्न
समांतरमित्यर्थः॥अतःकारणाद्भखेटज्ञाभवलयेमध्यमखेनग्रहेनपश्यति॥किंत्वन्यत्रपश्यति॥तयोर्भवलयेयदंतरंत
द्भस्यफलमित्यर्थादुलंभवति॥अतउक्तंभवति॥तस्मात्तज्ज्ञैः क्रियतइहतद्दोःफलंमध्यखेटइतिएवमेकेनैवश्लोकेनग्रंथकंसर्वं
मुक्त्वाइदानींकिंचित्संविस्तरंस्वात्मान्यस्याह॥पूर्वापरायतायांतुभितायामुत्तरपार्श्वके॥दर्शयेच्छिष्यबोधायलिखित्वाछेद्यकंसुधीः
नाद्यापीदंसम्यगस्माभिर्ज्ञायतइतिशिष्यंप्रतिआचार्यआह॥पूर्वापरायतायामीत्यादिस्पष्टार्थं॥इदानींकालविलंबेनग्रंथतारणपरं
वाक्यमितिज्ञात्वाशिष्यैः पुनः प्रश्नंसआह॥दिव्यंज्ञानमतींद्रियंयदृषिभिर्ब्राह्म्यंत्रिसंध्यादिभिःपारंपर्यवशादिहास्यमवनींनीतंश

कार्य्यततः ॥ नेतहेर्यधिकृतप्रद्युम्नदुश्चारचिरवाक्षिनांस्यादायुः स्फुटतत्क्षयोमुनिकृतांसीमामिमामुक्तवान् ॥ स्पष्टार्थे ॥ इदानीं विलिख्यछेद्यकमाह ॥ त्रिभज्यकासमितकर्कटेनकक्षारत्यवृत्तंप्रथमंविलिख्य ॥ तन्मध्यतोमध्यमरविभुक्तितिथंशमानेनमहीसुतांतं ॥ १० ॥ कक्षारत्यवृत्तेभगणांकितेत्रदत्तोऽरविंदोरिव यतोधरेखा ॥ कुमध्यतुंगोपरिगाविधेयातिर्यक्कुततोन्यासुधियाकुमध्ये ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वोन्मुखीमेत्यफलस्यकोटत्वाकुमध्याद्विलिखेत्तदग्रे ॥ त्रिभज्ययेवप्रतिमंडलाख्यंसेवोऽरेखात्वयराप्रतिर्यक्कु ॥ २ ॥ तुंगो र्ध्वरेखास्वलुयत्रलग्नातत्रोऽमस्मिन्प्रतिमंडलेपि ॥ ततोविलोमंखलुतुंगभोगेमेषादिरस्मात्खचरोनुलोमं ॥ ३ ॥ देयस्फुटज्योत्तर मत्रकेंद्रोर्ज्यांऽरेखास्वगयोश्चमध्येतिर्यक्कुरेखास्वगयोस्फुटकोटिः स्वोर्ध्वाधरावाकुगुणस्फुटार्यकु ॥ ४ ॥ भितेरुन्नरपार्श्वे विंदुस्फुटात्तस्माद्विदोस्थिज्यात्रमाणेनकर्केनवृत्तंलिखेत्क्षोकेवृत्तं ॥ यस्यग्रहस्यछेदकंविलिख्यतेतत्स्यमध्यभुक्तिपंचदशोद्धृतास्मिन्नेवविं देयइष्टंक्रियतेसाध्रः ॥ ५ ॥ लंबनावनतिदर्शनार्धमियंभ्रः अन्यथाबिंदुरेवभ्रः ॥ कल्प्यते ॥ तत्कक्षावृत्तंचकांक्षोकेरंकंतत्रेष्टखेटेमेषादिंप्र कल्प्यतस्मान्मध्यमग्रहमुच्चंचदत्तात्तदग्रेऽग्निकोर्यंभस्युच्चयोरुपरिगतारेखाकार्या ॥ स्वोच्चरेखा ॥ अथभमध्यउच्चरेखाज्ञानितमत्रेनति र्यग्रेखान्याकार्या ॥ अथग्रहस्योत्यफलज्यामितंसूत्रंभमध्यादुच्चरेखायांदत्तात्तदग्रेचिह्नाग्निज्यामितेनैवकर्केनेष्टवृत्तंविलिख्यतेतत्प्र तिमंडलं ॥ तत्रापिमेषोच्चरेखा ॥ किंतुतिर्यग्रेखातमध्येन्याकार्या ॥ प्रतिमंडलमपिचकांक्षोरेकं ॥ अथोच्चरेखोपरिनीयमानायत्रलगतित्तत्र प्रतिमंडलेष्युच्चंकल्प्यं ॥ तस्माद्दुश्चरात्रिभागान्विलोमंतोगणयित्वातदग्रेमेषादिः ॥ कल्प्यः ॥ ततोग्रहोदयः ॥ तत्रग्रहोच्चयोरंतरंकेंद्रं ॥ उच्चरेखाया स्तीर्यग्ग्रहगामिनीरेखादोर्ज्या ॥ प्रतिमंडलमध्येयातीर्यग्रेखातद्भुजयोरंतरंकोटिज्या ॥ सकिलोर्ध्वरूपोभवति ॥ इदानींफलानयनेनृतिकर्तव्य तोपपत्तिमाह ॥ मध्यस्फुटरविकेंद्रवृत्तयोर्येतदंतरालंस्यफलस्यजीवा ॥ तद्भुजैतः कोटिगुणोभगोलकपर्याप्तिकेंद्रेतदधोयतःस्यात् ॥ १५ ॥ त तस्तदेक्यांतरमत्रकोटिर्ज्याभुजस्तत्कृतियोगमूलं ॥ कर्णः कुमध्या ॥ प्रतिमंडलरविरेखांतरस्पष्टखगोहिहृद्यः ॥ १६ ॥ कक्षाकावृत्तेभृति सत्रसत्रेफलेक्रमध्यस्फुटरविमध्ये ॥ मध्येग्रहेस्पष्टखगाहतेनतृष्टेऽस्तेक्रियतेततश्च ॥ १७ ॥ तयोक्षकक्षाप्रतिवृत्तयोर्मध्यस्थेयतिर्यग्रे खेतयोरंतरंसर्वत्रोत्यफलज्यातुल्यमेवस्यात् ॥ अतोत्यफलज्याग्रादुपरिप्रतिवृत्तस्यकोटिज्यामृगादेर्भवति ॥ कर्कादेर्नुतदधः ॥ अत

S39 1941

कोटिर्ज्यांत्यफलज्ययोर्योगवियोगोहृतो ॥ तथाकृतेसतिकक्षामध्यगतिर्यग्रेखाधः ॥ स्फुटयकोटिर्भवति ॥ कोटिवृत्तंकुमध्ययोरंतरंदोर्ज्यासभुजः ॥ तत्कोटिवेगंकंमूलंकर्णइत्युपपन्नं ॥ कर्णोनामग्रहकुमध्ययोरंतरसूत्रं ॥ तत्सुत्रं ॥ कक्षामंडलेयत्रलग्नंतत्रस्फुटग्रहः ॥ स्फुटमध्ययोरंतरंफ लं ॥ तच्चमध्यग्रहेस्फुटग्रेहधिकेधनमूलऋणंक्रियतइत्युपपन्नं ॥ कर्णोनामग्रहकुमध्ययोरंतरसूत्रं ॥ एवंमंदफलेनमंदस्फुटः ॥ शीघ्रफलेन स्फुटः स्यात् ॥ ॥ इदानींमंदस्फुटंमध्यमंग्रहकल्प्यशीघ्रफलंयत्साध्यतेतदुपपत्तिमाह ॥ ॥ मध्योहिमंदप्रतिमंडलेसेमंदस्फुटोदृक्प्रतिमंडले च ॥ भमत्यतश्चंचलकर्मणीहमध्यस्फुटोक—ग्रकल्प्यः ॥ ८ ॥ मंदकर्मपूर्वकंशीघ्रकर्मेत्यादिस्पष्टार्थं ॥ ॥ इदानींमुच्चोपपत्तिमाह ॥ भमन्नू ग्रहःस्वप्रतिमंडलेनृभिःसयत्रकक्षावलयेविलोक्यते ॥ स्फुटोहितत्रास्यफलोपपत्तयेग्रकल्पितंतुंगमिहाद्यसूरिभिः ॥ ९ ॥ यःस्यात्प्रदेशः प्रतिमंडलस्येदूरेभुवस्तस्यकृतोच्चसंज्ञा ॥ सोपिप्रदेशश्चलतीतितस्मात्रकल्पिताततुंगगतिर्गतिज्ञैः ॥ २० ॥ उच्चाद्यदृक्क्षांतरितंवनीचंमध्यः स्फुटोनीचसमोयदास्यात् ॥ कक्षास्थमध्योपरिकर्णसूत्रपातास्फुटोमध्यसमःस्तदानीं ॥ २१ ॥ उच्चदेशाक्रमेणचलितस्फलग्रहस्तिदूरेश स्थेतत्तुंगकल्पितं ॥ शेषंस्पष्टार्थं ॥ मध्यगतिवासनायांचसविस्तरमुक्तं ॥ इदानींमन्यदाह ॥ ॥ उच्चिस्थितोव्योमचरःसुदूरेनीचस्थितस्यान्नि करेधरित्र्याः ॥ अतोणुबिंबःस्थुलश्चभातिभानोस्तथासन्नसुदूरवर्त्ती ॥ २२ ॥ स्पष्टार्थं ॥ इदानींमन्यदुक्तुंप्रकारमाह ॥ ॥ उक्तामयेयंप्र तिवृत्तभंग्यायुक्तिःस्थकुश्रोतुरसंभ्रमार्थं ॥ स्पष्टीकृतेस्तांपुनरन्यथाहनीचोच्चवृत्तस्यचवक्ष्यिभंग्या ॥ २३ ॥ इहकिलस्पष्टीकरस्थयुक्तिः प्रतिमंडलभंग्यामयोक्ता ॥ अथतामेवनीचोच्चवृत्तभंग्यावक्ष्यि ॥ इदानींतांभंगीमाह ॥ ॥ कक्षास्थमध्यग्रहचिह्नतोथवृत्तंलिखेत्स्यफलज्यया तत् ॥ नीचोच्चसंज्ञंरचयेच्चरेखांकुमध्यतोमध्यरवेरधस्तात् ॥ २४ ॥ कुमध्यतोदूरतरेप्रदेशेरेखायुतंतुंगमिहाग्रकल्प्यं ॥ नीचंतथासन्नतरेथतीर्य कूनीचोच्चमध्येरचयेच्चरेखां ॥ २५ ॥ नीचोच्चवृत्तेभगणांकितस्मिन्मंदेविलोमंनिजकेंद्रगत्या ॥ शेषेनुलोमंभ्रमतिस्वतुंगादारभ्यमध्य युच्चरोहियस्मात् ॥ २६ ॥ अतोयथोक्तंमदुशीघ्रकेंद्रंयेनिजोच्चायुच्चरस्तदग्रे ॥ दोर्ज्योच्चरेखावधिरेवतःस्यात्तिर्यक्कुरेखावधिकोटिजीवा ॥ २७ ॥ प्राग्वत्कक्षावृत्तचक्रांशा३६० कितंकृत्वातत्रमध्यमग्रहंदत्वाग्रहचिह्नेस्फलज्याप्रमाणेनान्यद्वृत्तंलिखेत् ॥ तच्चिनीचोच्चवृत्तं ॥ अथमेभूभाद्रहोपरिगतारेखाकेंचिद्दीर्घाकार्या ॥ तत्रोच्चरेखा ॥ नीचोच्चवृत्तेभमेदूरतरेप्रदेशेरेखायुतमुच्चंप्रकल्प्यं ॥ आसन्नरेखायु

नीचे॥ नीचोच्चयोरंतरवाचि-हाभ्यांमत्स्यमुक्तायतिर्यंग्रेखामध्येकार्या॥ तस्मिन्नुन्नतेकेंद्रगतोच्चरज्जुनादरभ्रमध्यग्रहोभ्रमति॥ मांदेविलोमं॥ शी
घ्रेनुलोमं॥ अतःकारणमंदकेंद्रमुच्चाद्विलोमंदेयं॥ शीघ्रकेंद्रमनुलोमं॥ तदग्रेग्रहः॥ अत्रापिग्रहोच्चयोरंतरवाद्यर्या॥ ग्रहतिर्यग्रेखयोरंतरंकोटि
ज्या॥ इदानींकर्णानयनंफलंचाह॥ येकेंद्रदोः कोटिफलेकृतेतेनीचोच्चवृत्तेभुजकोटिजीवे॥ त्रिज्योद्धृतः कोटिफलंमृगादौकर्कादिकेंद्रेत
दधोयतः स्यात्॥ २८॥ अतस्तदैक्यांतरमत्रकोटिर्दोः फलंभवेद्ग्रहमध्यसंज्ञं॥ कर्णोथमध्यग्रहकर्णमध्येफलंधनर्णंतदिहोन्नतंच॥ २९॥
स्पष्टार्थं सुगमं॥ कक्षावृत्तव्यासार्धेकिलत्रिज्या॥ त्रिज्याग्रादुपरिकोटिफलंचेन्मृगादौकेंद्रेभवति॥ कर्कादौतुतदधः॥ अतस्तदैक्यांतरं
स्फुटाकोटिः॥ तस्मिन्नुन्नतेभुजफलमेवबाहुः॥ भवेद्यांतरंकर्णः॥ दोः कोटिवर्गैक्यपदमितिप्रसिद्धं॥ अत्रापिप्राग्वत्कक्षावृत्तेकर्णस्त्र
त्रसंज्ञोग्रहः॥ स्फुटमध्ययोरंतरंफलमित्यादि॥ इतिनीचोच्चवृत्तभंगिः॥ इदानींमिश्रभंगीमाह॥ मंदोच्चतोयेप्रतिमंडलेग्राकूग्रहो
नुलोमंनिजकेंद्रगत्या॥ शीघ्रादिलोमंभ्रमतीवभातिविलंबितःषष्ठतएवयस्मात्॥ २०॥ नीचोच्चवृत्तेपुनरन्यथातेतस्यानुलोमंपतने॥ ए
कागतिः साप्रतिभानमन्यत्प्रोक्तैः फलार्थंपरिकल्पितंतत्॥ ३१॥ भंगीद्वयंवेल्लितखंडितंविमिश्रंवृत्तद्वयेप्यन्वयतोनुवृत्तः॥ नीचोच्चवृत्तप्रति
वृत्तयोगेभवत्यवश्यंद्युचरस्तदानीं॥ ३२॥ यथाभवेत्तैलिकयंत्रमध्येकाष्ठभ्रमोगोभ्रमतोविलोमः॥ नीचोच्चवृत्तभ्रमणंतथान्यस्यानुगछतोपि
प्रतिमंडलेन॥ ३३॥ ग्रहःपूर्वगत्याप्रतिमंडलेनैवभ्रमतिः यदेतन्नीचोच्चवृत्तं॰तत्रोक्तेनगणकेफलार्थंकल्पितं॥ तत्रप्रतिमंडलगतेविलोमंग्र
होगछन्नवप्रतिभाति॰कथंतत्रविलोमगतिःप्रतिभाति॰तत्रदृष्टांतः॥ ययोतैलिकयंत्रेतीलपीडनार्थंऊर्ध्वंकाष्ठंप्रक्षिप्यते॥ तस्ययथागो
भ्रमाद्विपरीतोभ्रमः॥ तत्रैगोः तित्यमसव्यंभ्रमति॰तद्ऊर्ध्वंकाष्ठंयथाभ्राम्यमाणमपिस्वांगेनसव्यंभ्रममुत्पादयति॥ एवंनीचोच्चवृत्तेभ्रमणंवि
परीतमिवप्रतिभाति॰शेषंस्पष्टार्थं॰ इतिमिश्रभंगिः॥ इदानींमंदशीघ्रकर्मण्येस्पष्टत्वेकारणमाह॰मध्यगस्यास्वकक्षास्थग्रहवृत्तेवृत्तसंपातनी
चोच्चवृत्तस्यमध्ययतः तद्वृत्तेशीघ्रनिचोच्चमध्यंतयाशीघ्रनिचोच्चवृत्तेस्फुटः खेचरः॥ ३४॥ शीघ्रनिचोच्चवृत्तस्यमध्यस्थितिंज्ञातुमाह॥
वृत्तंकर्ममोरंततः॥ खेटबोधायशीघ्रोमिथः संस्थितेमांदशीघ्रोच्चहितेहिसंस्कारिते॥ नीचोच्चवृत्तभंगिपर्यालोचनयैवंपरिणमतीतिस्पष्टार्थं
इदं॥ इदानींमंदकर्मणिकर्णः किंवृत्तइत्याशंक्याह॰ स्वस्यातरत्वान्मंदकर्मणीहकर्णोवृत्तोनेतिवदंतिकेचित्॰ त्रिज्योद्धृतःक

541
1941

र्णगुणः वृत्तेषुकर्णेस्फुटः स्यात्परिधिर्यतोत्र २१॰ तेनाद्यतुल्यंफलमेतितस्मात्कर्णः वृत्तोनेतिचकेचिदूचुः॥ नाशंकनीयंनचरेखकिंभिन्नंय
तोविचित्राफलवासनात्र॥ ३०॥ इहकर्णेनयत्फलमानीयतेततदेवसमीचीनं॰ यन्मंदकर्मणिकर्णोनवृत्तस्तत्स्वस्यातरत्वात्॰ मंदफलानी
हस्वस्थानिभवंतितदंतरंस्वातिस्वल्पइतिकेषांचित्पक्षः॥ ब्रह्मगुप्तोत्रकारणमाह॰ त्रिज्याभक्तः कर्णः परिधिगुणइत्यादिमंदकर्मणिमंद
कर्णतुल्येनव्यासार्धेनयद्वृत्तमुद्यते॰तत्कक्षामंडलं॰तेनग्रहोगछति॰ योमंदःपरिधिःपाठपठितः सत्रिज्यापरिणतः॥ अतोसौकर्णघ्या
सार्धेपरिणाम्येतयदित्रिज्यावृत्तेयंपरिधिःतदाकर्णवृत्तेकइति॰ अत्रपरिधेः कर्णोगुणस्त्रिज्याहरएवंस्फुटपरिधिस्तेनदोर्ज्यागुण्या भा
ज्यैः ३६॰ भाज्या॰ ततः त्रिज्यागुण्याकर्णेनभाज्या॰ एवंत्रिज्यातुल्ययोः कर्णतुल्ययोश्चगुणहरयोस्तुल्यत्वान्नाशेकृतेसतिपूर्वफलतु
ल्यमेवफलमागछतीतिश्लक्ष्णमतं॰ अथस्यादेवंपरिधेः कर्णेनस्फुटवृत्तंतर्हिकिंशीघ्रकर्मणिनवृत्तमित्याशंक्यांचतुर्वेदाह॰ ब्रह्मगुप्तेना
न्येषांचतुरणपरमुक्तमितितदसत्॰ चलेकर्मणीस्छेकिंनवृत्तमितिनाशंकनीयं॰ यतःफलवासनाविचित्रा॰ शुक्रस्यान्यथापरिधेः स्फु
टत्वंभौमस्यान्यथातथाकिंनबुधादीनामितिनाशंक्यं॰ अतोग्रहोक्तिरत्रसुंदरा॰ इदानींनतकर्मवासनामाह॰ प्राकूपश्चात्प्रतिमंडलस्थ
चरदलकुमध्यरिखितःकक्षायांस्वलुयत्रपश्यतिनतेनोन्नतभरएवगः॥ मध्याह्नेतुकुमध्यएवगनेरंतुल्यंयतःपश्यतःतेनोन्नतकर्मलं
बनविधोयायुक्तिरत्रापिसा॰॥ ३६॥ सुगममिदं॰ इदानींगतिफलाभावस्थानमाह॰कक्षामध्यगतीर्यग्रेखाप्रतिवृत्तसंपाते॥ मध्येवगति
स्पष्टापरंफलंतत्रखेटस्य ३९ कक्षामध्येयातिर्यग्रेखातस्याः प्रतिमंडलस्यचयः संपातः तत्रमध्येवगतिस्पष्टागतिफलाभावात्॰ तत्रग्र
हस्यपरमंफलंस्यात्॰ यत्रग्रहस्यपरमंफलंतत्रैवगतिफलाभावेनभवितव्यं॰ यतोद्यतनश्चस्थलनग्रहोरंतरंगतिः फलयोरंतरगतिफलंग्र
हस्यगतेर्वाफलाभावस्थानमेवधनर्णसंधिः॥ यत्पुनर्लल्लोक्तंमध्येवगतिः स्यादृक्षविद्ययोगगेशुचरेइतितदसत्॰ नहिवृत्तद्वययोगेग्रहस्य
परमंफलं॥ इदानींग्रहस्यवक्रत्वंछेद्यकंयथाशीघ्रदृश्यतेतदर्थमाह॰ वंशीद्वाभिःप्रतिमंडलाद्यंकृत्वाशलाकाभिरिदंयथोक्तं॰ अत्रास्य
तुर्णंस्वचरंवगत्यावक्रादिसंबंधंवस्तुदर्शयेद्वक्र॰ ४॰ वंशशलाकाभिश्छेद्यकंकृत्वातत्राद्यतनस्फुटग्रहस्थानंचचिन्ह इत्यादितीयदिनउ
क्तग्रहंचोच्चवशान्मंदा दीश्चग्रहास्यान्यत्स्फुटग्रहस्थानचिह्नंतत्रैवचिह्नाद्यदिपृष्ठतस्तदावक्रगतिर्ज्ञेया॥ इदानींकेंद्रसंज्ञानार्थंस्फु

दक्षक्षोन्मण्डलस्थमध्यकिलकेंदृसूत्रकेंद्रग्रहोन्नतरसूत्रेतरतः यतोंतरेतावतितुगोदयान्नीचोच्चवृत्तस्यसंदेवकेंद्रं॥४१॥ अहस्यक्षाचलकर्णनिघ्नस्फुटाभवेद्व्यासदलेनभक्ता॥ तद्व्यासांतरितः कुमध्यात्संभ्राम्यतेहिध्रुवतोनिलेन॥ ४२॥ इतिप्रतिमंडलेनसहसंयाते:॥ श्लोकद्वयमपिसुगमं॰ इदानींभुजांतरकर्मोपपत्तिमाह॰ मध्यमार्कोदयात्साधुस्फुटार्कोदयस्यादृग्तुल्यत्वेतत्फलेस्वयतोनंतरं॰ तेनभास्वत्फलोत्क्षिप्तभुजांतरसंस्कृतिर्युक्तं निरुक्तंग्रहे॥ ४३॥ स्पष्टार्थंस्फुटमेतोव्याख्यातमेव॰ इदानींछेद्यकोपसंहरणगणकप्रज्ञोवर्णयन्नाह॥॰ येदभंगभीयधियोन्नतेषांस्याच्छेद्यकार्थःपरमाणुरूपः॥ येन्येजडाः कुंठधियश्चतेषांस्यादिंदुवज्राहतपक्षतुल्यः॥ इंदुवज्राहतपक्षपर्वतस्तत्तुल्यछेद्यकार्थोंतज्ञानां॰ इंदुवज्राछेदश्चसूचितं॰ शेषंस्पष्टार्थं॥ इतिश्रीमद्देवज्ञसूर्यदासात्मजभास्कराचार्यविरचितेसिद्धांतशिरोमणौगोलाध्यायेवासनाभाष्येमिताक्षरेछेद्यकाधिकारः॥ ॥ अत्रग्रंथसंख्या २००॥ श्रीगणेशायनमः॥ ॥ इदानींगोलबंधाधिकरणमाह॰ सुसरलवंशशलाकावलयेः श्लक्ष्णैः सचक्रभागार्कैः रचयेद्गोलंगोलविज्ञेयानत्यंतेषुणागणकः स्पष्टार्थं॰ इदानींगोलबंधमाह॰ कृत्वोदेधरयष्टिमिष्टतरजाम्रत्त्वींसुवृत्तांततोयष्टीमध्यगतांविधायनिखिलांएथ्वीमध्यंबहिः॥ वध्नीयाच्छशिसोम्यशुक्रतपनारेज्यार्किभानांदृढान्गोलास्तत्परितः श्रथोचनलिकासंस्थेस्वदृग्गोलकौ॥ २॥ सारदारुमयींयष्टीं कृत्वातदर्थज्ञानेतत्रशोतां पृथिवींसूक्ष्मांनिखिलांचविधायतस्यांबहिश्चंद्रादीनांगोलान्यथासहदृढंबध्नीयात्॥ तेषांबहिर्नलिकासंस्थेस्वदृग्गोलाविति साधारण्येनोक्तं॥ इदानींसविशेषमाह॥ पूर्वापरंविरचयेत्समममंडलाख्यंयाम्योत्तरंचविदिशोर्वलयद्वयंच॥ ऊर्ध्वाधएवमिहवृत्तचतुष्कमेतद्दोर्वेष्ट्यतिर्यगपरक्षितिजंतदर्धे॥ ३॥ एकंपूर्वापरं॥ अन्यद्याम्योत्तरं॥ तथाकोणवृत्तद्वयं॥ इदंवृत्तचतुष्टयमूर्ध्वोधोरूपमावेष्टतदर्द्वयंवृत्तंनिबध्यतेतत्क्षितिजंवृत्तं॥ अत्रयाम्योत्तरवृत्तेउत्तरक्षितिजादुपरिपलांशोन्नतरज्वंशचिह्नंकार्यं॥ दक्षिणतिजादधोन्यत्र॥ इदानीमुन्मंडलमाह॥ पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नंयाम्ये ध्रुवपलंलंबैः क्षितिजादधस्तेसौम्येक्षितिजादुपरितोक्षलंबैर्ध्रुवंतदुन्मंडलंदिननिशोः क्षयवृद्धिकारी॥ ४॥ समवृत्तक्षितिजयोर्योपूर्वापरोसंपातोतयोर्ध्रुवचिह्नयोश्चसक्तंयन्निबध्यतेतदुन्मंडलसंज्ञं॥ दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौतद्वशेनभवतः॥ ॥ इदानींविषुवन्मंडलमाह॥ पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विलग्नंयत्स्वस्तिकादक्षिणतोक्षभागेः॥ अधश्चनेतरतोकितंचष

S'43
1941

क्षेप

क्षात्रनाडीवलयंविदध्यात्॥ ५॥ तयोरेवपूर्वापरसंपातयोर्लग्नंतथायाम्योत्तरवृत्तेस्वस्वस्तिकादक्षिणतोधः स्वस्वस्तिकादुत्तरतोक्षांशतुल्येयद्वृत्तंनिबध्यतेतद्विषुवद्वृत्तं॥ ॥ इदानींहक्क्षेपमंडलमाह॥ ऊर्ध्वाधरस्वस्तिककीलयुग्मेप्रोतंक्षलंबदृग्वलयंतदंतः॥ कृत्वापरिभ्राम्यचतत्र तत्रनेयंग्रहोगछतियत्रयत्र॥ ६॥ स्वस्वस्तिकेत्वाधः स्वस्तिकेचांतः कीलोकृत्वातयोः प्रोतंक्षलंबदृग्वलयंकार्यं॥ तत्पूर्वदृत्तेभ्यः क्रांतिविनूनंकार्यं॥ यथास्वगोलात्तथैमति॥ यद्येकएवग्रहस्तदैकमेवदृग्वलयं॥ योयोग्रहोयत्रयत्रवर्त्ततेतत्स्थंयापरादेमेवपरिभ्राम्यविन्यस्यदृग्ज्यांशैः क्रांतिकंदृश्यंनीयं॥ अथवाएथक्पृथगेष्टदृग्मंडलानिकारयेत्॥ तथाक्षमंडविन्निभलग्नस्यतद्वदृक्क्षेपमंडलं॥ अथविज्ञेषमाह॥ ज्ञेयंतेदृक्क्षेपवासिलत्वेवराणांएथक्पृथग्वारचयेत्तथोष्टे॥ दृग्मंडलंविन्निभलग्नकस्यदृक्क्षेपवृत्तस्यमिदंवदंति॥ ७॥ अस्यार्थोव्याख्यातएव॥ इदानीमेवंस्वगोलमुक्त्वादृग्गोलमाह॥ वध्नीयास्वगोलेनलिकाद्वयंवध्नंवदृत्येतन्नलिकेइमेव॥ बहिःस्वगोलाद्दृढधीतथैमानदृग्गोलकमेवंखलुवक्ष्यमाणं॥ ८॥ भगोलवृत्तैः सहितःस्वगोलोदृग्गोलसंज्ञोपविमंडलोद्यैः॥ दृग्गोलजातंखलुदृश्यतेत्रक्षेत्रंहिदृग्गोलमतोवदंति॥ ९॥ तस्मिन्स्वगोलेध्रुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयंबध्नातन्नलिकाधारमेवस्वगोलाद्बहिरंगुलत्रयं॥ तेरुदृग्गोलैरचयेत्॥ कथितैःस्वगोलवृत्तैः क्रांतिविमंडलोद्यैर्यानिबध्यतेसदृग्गोलः॥ कथमस्यदृग्गोलसंज्ञेतितदर्थमाह॥ दृग्गोलजातमित्यादि॥ यतोग्राकुज्यासमज्ञाक्रांत्यक्षवृत्तेत्रीणिदृग्गोलजातानिभगोलवृत्तैः स्वगोलमित्रितैस्त्यान्युच्यंते॥ भिन्नगोलबंधेसम्यग्नेपलक्ष्यंतइतिदृग्गोलः कृतः॥ इतिस्वगोलदृग्गोलौ॥ इदानींभगोलबंधमाह॥ याम्योत्तरक्षितिजवत्सदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलंध्रुवक्ष्यिवद्वृं॥ षष्ठ्यंकमत्रसममंडलवृत्तीयंनाड्याह्वयंचविषुवद्वलयंतदेव॥ ९॥ यथास्वगोलेक्षितिजेयाम्योत्तरंचतदाकारमाधारवृत्तद्वयंध्रुवक्ष्यिवद्वृं कृत्वातदुपर्यन्यवृत्तीयंसममंडलाकारंघटीषष्ट्यावंकितंकार्यं॥ तन्नाडिवृत्तंविषुवद्वृत्ततदेव॥ इदानींक्रांतिवृत्तमाह॥ क्रांतिवृत्तंविपेयंग्रहार्कभमत्रभानुश्चभोर्द्वंकुभाभानुतः॥ क्रांतिपातः प्रतीपंतथाप्रस्फुटाः खेटपाताश्चतल्लग्नकान्यंकयेत्॥ ९॥ अथान्यत्तत्समाणमेवपृथक्पृथक्वृत्तंकृत्वातत्रमेषादिस्थकस्यदृद्वशशयोक्याः॥ तत्क्रांतिवृत्तंसंज्ञकं॥ तस्मिन्वृत्तेरविर्भ्रमति॥ तथारविर्भाहोंतेरभाच॥ तथातत्रक्रांतिपातोमेषादिर्विलोमंभ्रमति॥ तथाग्रहाणांविक्षेपपाताः प्रस्फुटाविलोमंभ्रमंति॥ अतःक्रांतिपातादीनांस्थानानितत्रांकानि॥ ॥ इदानींक्रांतिवृत्तस्थनिवेशनमाह॥ क्रांतिपा

तेचपातात्पङ्क्तिनरेनाडिकावृत्तलग्नंविदध्यादिदं॥पाततःप्राक्चिभेसिद्धिभोगे२४रुदग्दक्षिणेतेश्वभोगेर्विभागेपरे॥२३॥क्रांतिपातेचिन्हान्तप
ङ्क्तेरन्यच्चिन्हंकार्यं॥तेचिन्हेनाडीवृत्तेनसंसक्तेकृत्वापातचिन्हादयंतस्त्रिभेंतरेनाडीवृत्ता द्भगचतुर्विंशत्यो२४नरतोयथाभवतिभपरविभा
गेस्त्रिभेंतरेदक्षिणतश्चयथाभवतितथाव भीयात्॥इदानींविमंडलमाह॥नाडिकामंडलेक्रांतिवृत्तंयथाक्रांतिवृत्ततथाक्षेपवृत्तंन्यसेत्॥क्षे
पवृत्तंतुराश्यंकितंतत्रचक्षेपपातेपूर्वचिन्हानिकृत्वोक्तवत्॥२३॥क्रांतिवृत्तस्यविक्षेपवृत्तस्यचक्षेपपातेमषट्रेचकृत्वायुतिं॥क्षेपपाताग्रतः
एवतश्चत्रिभेक्षेपभोगैःस्फुटैःसौम्ययाम्येन्यसेत्॥२४॥शीघ्रकर्णेनभक्तास्त्रिभज्यागुणाःस्युःपरक्षेपभागाग्रहाणांस्फुटाः॥क्षेपवृ
त्तानिपूर्वविदध्यात्पृथक्स्वस्ववृत्तेभमंतादृग्वाग्रहाः॥२५॥यथाक्रांतिवृत्तंपृथक्कृतंभवंविमंडलमपिराश्यंकितंपृथक्कृत्वातत्र
मेषादेर्यस्तेस्फुटंक्षेपपातंदत्त्वाग्रेचिन्हंकार्यं॥अथक्रांतिवृत्तस्यविमंडलवृत्तस्यचक्षेपपातचिन्हयोःसंपातंकृत्वाक्षेपपाताग्रतस्त्रिभेंतरेक्रांतिवृत्ताद्बहिरतः स्फुटैःक्षेपभोगैःपश्चतश्चत्रिभेंतरेंतरेंवभागेर्दक्षिणतःस्थिरंकृत्वाविमंडलेनिवेशनीयं॥
अथपतितोयविक्षेपभागास्तेत्रिज्यागुणाःशीघ्रकर्णेनभक्ताःस्फुटाज्ञेयाः॥अत्रानुपातः॥यदिकर्णाग्रेतावंतस्तदात्रिज्याग्रेकियंतइ
ति॥यतोभगोत्रेत्रिज्येवव्यासार्द्धं॥एवंचेद्वृत्तेनांशैर्विमलानिकार्याणि॥स्वस्वविमंडलेग्रहाभ्रमंतीति॥इदानींक्रांतिंविक्षेपंचाह॥ना
डिकामंडलान्तिर्यगत्रापमःक्रांतिवृत्तावधिःक्रांतिवृत्तात्स्थिरः॥क्षेपवृत्तावधिस्तिर्यगेवंस्फुटोनाडिकावृत्तरवेर्यातराक्षेपमः॥२६॥क्रां
तिवृत्तेयत्स्फुटग्रहस्यनंतस्यनाडिकावृत्तान्तिर्यगंतरंसाक्रांतिः॥अथविमंडलेचयद्भहस्यनंतस्यक्रांतिवृत्तायतिर्यगंतरंसक्षेपः॥अ
थविमंडलस्थग्रहस्यनाडिकावृत्तान्तिर्यगंतरंसास्फुटाक्रांतिः॥इदानींक्रांतिपातमाह॥विषुवक्रांतिवलययोःसंपातःक्रांतिःपातःस्या
त्॥तद्गुणाःसौरोक्तास्तास्त्रयुतत्रयं३०००कृत्वे१७अयनचलनंयदुक्तंमुनाब्ध्योःसएवायं॥तत्सक्षेपतद्गुणाःकृत्वेगोगर्तुनंदगोचंद्राः२९९६५९उत्थं
तेः॥अथवेयंवातेयाभगणाभवंतु॰यदाएतानिपुण्येरुपलभ्यंतेतदासएवक्रांतिपातइत्यर्थः॥तंविलोमगंक्रांतिपातंग्रहेप्रक्षिप्यक्रांतिः
साध्या॰इदानींविक्षेपपातानाह॰एवंक्रांतिविमंडलसंपाताःक्षेपपाताःस्युःचंद्रादीनांव्यस्ताःक्षेपानयनेनुतेयोज्याः२०मंदस्फुटेडाकृ
प्रतिमंडलेहिग्रहोभ्रमत्यत्रचतस्यपातः॥पातेनयुक्तादगणितागमेनमंदस्फुटात्खेचरतः॥शरोस्मात्॰२१॥पातेथवाशीघ्रफलविलो
मंकृत्वास्फुटात्तेनयुताच्छरात्॥चंद्रस्यकक्षावलयेहिपातःस्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात्॰॥२२॥तथाक्रांतिवृत्तविमंडलयोःसंपा
तःक्षेपपातःतंग्रहेप्रक्षिप्यक्षेपःसाध्यते॰एतदुक्तंभवति॰क्षेपपातःप्रसिद्धः॥यथातंग्रहेप्रक्षिप्यक्षेपःसाध्यते॰एवंक्रांतिपातंग्रहे
प्रक्षिप्यक्रांतिसाध्येत्यर्थः॥अथविक्षेपपातोमंदस्फुटेयत्प्रक्षिप्यतेतत्कारणमाह॥मंदस्फुटेडाकृप्रतिमंडलइत्यादि॥यतःशीघ्र
प्रतिमंडलेमंदस्फुटग्रहेयाग्रहोभ्रमतितत्रचरक्षेपातोनागणितागमेनमंदस्फुटेप्रक्षिप्यक्षेपःसाध्यते॥शेषंसुगमं॥इदानींद्वादशकपात

545
1941

पातोनास्तीतिचेन्नुंज्ञक्यते॥प्रत्यक्षपातस्योपलब्धत्वात्॥उपलब्धिप्रकारमग्रेवक्ष्यति॥तत्कथंब्रह्मगुप्तोद्यैर्निपुणैरपिनोक्तइतिचे
त्॥तदास्वल्पत्वात्तैर्नोपलब्धः॥इदानींसांप्रतैरुपलब्धः॥अतएवतस्यगतिरस्तीत्यवगतं॥यद्येवमनुपलब्धेर्पिसोरसिद्धांतोक्तत्वादागम
प्रामाण्येनभगणपरिध्यादिवत्कथंतेनोक्तः॥सत्यं॥अत्रगणितस्कंधेउपपत्तिमानेवागमःप्रमाणं॥तर्हिमंदोच्चपातभगणाःआगमप्रामा
ण्येनैवकथंतैरुक्ताइतिनचवक्तव्यं॥यतोग्रहाणांमंदफलाभावस्तानिप्रत्यक्षेणैवोपलभ्यंते॥तान्येवमंदोच्चस्थानानि॥यानिचविक्षेपा
भावस्थानानितान्येवपातस्थानानि॥किंतुतेषांगतिरस्तिनास्तिवेतिमंदिग्धं॥तन्नमंदोच्चपातानांगतिरस्तिचेद्दोच्चपातवदनुमानसिद्धा॥सा
चकियतीतदुच्यते॥येभगणेरुपलब्धस्थानानितानिगणितेनागछंतितद्भगणसंभवावार्षिकीदिनेदिनीवागतिर्ज्ञेया॥नन्वेवंयद्यन्यैरपिभग
णैःतान्येवस्थानान्यागछंतितदाकतस्यागतेःप्रामाण्यं॥सत्यं॥तर्हिसांप्रतोपलब्ध्यनुसारिणीगतिरंगीकर्त्तव्या॥यदापुनर्महताका
लेनमहदंतरंभविष्यतितदामहामतिमंतोब्रह्मगुप्तादीनांसमानधर्मिणउत्पत्स्यंते॥तेतदुपलब्ध्यनुसारिणींगतिमुररीकृत्यशास्त्राणि
करिष्यंति॥अतएवायंगणितस्कंधोमहामतिमद्भिर्यतः सन्नाद्यनंतेक्षिप्तलंघनयाति॥अतोस्यक्रांतिपातस्यभगणाःकल्पेअयुतत्र
यं३०००तावत्सूर्यसिद्धांतोक्ताः॥तथामुञ्जालोद्धेयेदृग्गणचलनमुक्तंसएवायंक्रांतिपातः॥तेगोगर्तुनंदगोचंद्राः२९९६५९उत्थं
ते॰अथवेयंवातेयाभगणाभवंतु॰यदाएतानिपुण्येरुपलभ्यंतेतदासएवक्रांतिपातइत्यर्थः॥तंविलोमगंक्रांतिपातंग्रहेप्रक्षिप्यक्रांतिः
साध्या॰इदानींविक्षेपपातानाह॰एवंक्रांतिविमंडलसंपाताःक्षेपपाताःस्युःचंद्रादीनांव्यस्ताःक्षेपानयनेनुतेयोज्याः२०मंदस्फुटेडाकृ
प्रतिमंडलेहिग्रहोभ्रमत्यत्रचतस्यपातः॥पातेनयुक्तादगणितागमेनमंदस्फुटात्खेचरतः॥शरोस्मात्॰२१॥पातेथवाशीघ्रफलविलो
मंकृत्वास्फुटात्तेनयुताच्छरात्॥चंद्रस्यकक्षावलयेहिपातःस्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात्॰॥२२॥तथाक्रांतिवृत्तविमंडलयोःसंपा
तःक्षेपपातःतंग्रहेप्रक्षिप्यक्षेपःसाध्यते॰एतदुक्तंभवति॰क्षेपपातःप्रसिद्धः॥यथातंग्रहेप्रक्षिप्यक्षेपःसाध्यते॰एवंक्रांतिपातंग्रहे
प्रक्षिप्यक्रांतिसाध्येत्यर्थः॥अथविक्षेपपातोमंदस्फुटेयत्प्रक्षिप्यतेतत्कारणमाह॥मंदस्फुटेडाकृप्रतिमंडलइत्यादि॥यतःशीघ्र
प्रतिमंडलेमंदस्फुटग्रहेयाग्रहोभ्रमतितत्रचरक्षेपातोनागणितागमेनमंदस्फुटेप्रक्षिप्यक्षेपःसाध्यते॥शेषंसुगमं॥इदानींद्वादशकपात

योर्विशेषमाह॥ येचात्रपातभगणाः पठितास्तेभ्यो ज्ञशुक्रयोः शीघ्रकेंद्रभगणैरधिकायतस्युः॥ स्वस्याः सुखार्थमुदिताश्चलकेंद्रयुक्तोपा
तो तयोः॥ पठितचक्रमेवोविधेयो॥२३॥ चेलाहि शोध्यः किलकेंद्रसिध्यै केंद्रेसपातं यदचस्तदस्योः॥ अतश्चलात्पातयुतात्
ज्ञशुक्रयोस्तुधीभिरार्यैः शरसिद्धिरुक्ता॥२४॥ स्फुटोनशीघ्रोच्चयुतेस्फुटोतयोः पातोभगोवेस्फुटएवपातः॥ ननुज्ञशुक्रयोः शीघ्रो
च्चैपातयुतेर्केंद्रत्वायोविक्षेपअतीतः॥ सशीघ्रोच्चस्फुटनएवभवितुमर्हति॰ नग्रहसूत्रे॰ यतोग्रहोन्यत्रवर्त्तते॰ अतइदमनुप
पन्नमितिप्रतिभाति॰ तथाचब्रह्मसिद्धांतभाष्ये॰ ज्ञशुक्रयोःशीघ्रोच्चस्फुटनेयावान्विक्षेपस्तावानेवयत्रतत्रस्थस्यापिभवत्यत्रोपलब्धिरेववासना
न्यत्कारणंवक्तुंज्ञाकृतइतिचनुर्वेदेनाप्यनध्यवसायोत्रकृतः॥ सत्यं॰ अत्रोच्यते॰ यत्रज्ञशुक्रयोः पातभगणाः पठितास्तेशीघ्रकेंद्रभगणैर्युताः
संतः तद्भगणाभवंति॰ तथाचमाधवीयेसिद्धांतचूडामणौपठिताः॥ अतोस्यभगणभवः पातः स्वशीघ्रकेंद्रेणयुतः कार्यः शीघ्रोच्चाद्भगणेशोध
तेशीघ्रकेंद्रं॰ तस्मिन्संपातक्षेपकेंद्रकरणार्थंग्रहः क्षेप्यः अतस्तत्स्थक्षेपयोर्नाशेकृतेकेंद्रज्यायाः परमज्यारगुणायाः कर्णोहरः फलंक
स्माद्वृत्तसूत्रयोस्तीर्यगंतरंस्फुटः ज्यारः स्यात्॰ इदानीमहोरात्रमाह॰ इक्षितक्रांतितुल्येंतरेसर्वतोनाडिकाख्यादहोरात्रवृत्तद्वयं॰ तत्रबध्वा
घटीनांचपञ्चांकेयदस्यविष्कंभखंडंयुजीवामाता॰ नाडिवृत्तादुत्तरतोदक्षिणतोवामवंतद्दृष्टक्रांतितुल्येंतरेयद्वृत्तंनिबध्यतेतदहोरात्रवृत्तं॰ तेन
वृत्तेनतत्स्थेनदिनेरविभ्रमतीत्यर्थः तस्यवृत्तस्यव्यासार्द्धंयुज्या॰ इदानीमन्यदाह॰ अथकल्प्यमेषाद्याः अनुलोमंक्रांतिपातांकात्॰ एषांमे
षादीनांद्युरात्रवृत्तानिबभ्रीयात्॥२८॥ नाडीवृत्तोभयतस्त्रीणित्रीणिक्रमोक्रमांतानि॰ क्रांतिपातांकादारभ्यविज्ञाताभोगैः अन्यान्मेषादीन्प्र
कल्प्यतदेषुकदहोरात्रवृत्तानिबभ्रीयात्॰ तानिचनाडीवृत्तस्योभयस्त्रीतेणित्रीणिभवंति॰ तान्येवक्रमोक्रमतः सायनोद्गादशराशीनां॥
इदानींतस्योपसंहारमाह॰ एषभगोलः कथितः सेचरगोलोयमेवविज्ञेयः॥२९॥ अत्रापमंडलेवासूत्राधारेवभ्रमतस्थेव॥ ज्ञान्यादीनांकक्षा
बभ्रीयादर्कनाभस्तलाभा॥३०॥ बध्वाभगोलमेवंयस्तायष्टिरवगोलनलिकांतः॥ प्रक्षिप्यभ्रमयेतंपश्याधारेस्थिरेखदृगोलो॥३१॥ अथायंभ
गोलोवहस्थेवग्रहगोलाअपिबभ्रीयाः॥ किंतुतेषांछेद्यकमतश्चालयितुंनायातीतिवहिस्थमेवदर्शनीयं॥ अथवाभगोलेयदृष्टममंडलंतस्या
स्तंनिबद्धेः सूत्राधारेबध्वाग्रहेश्वरादीनांकक्षादर्शनीयाः॥ एवंविधंभगोलंयस्यांदृष्टबध्वायस्यत्रयोः प्रोतेननलिकादृग्येनबद्धोखदृग्गोलो
कृत्वागोलभ्रमणंदर्शयेत्॥ ॥ इतिश्रीभास्कराचार्यविरचितेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येगोलाध्यायेगोलबंधोयंषष्ठः॥ ॥ ग्रंथ॰८००॥
श्रीगणेशायनमः॥ अथत्रिप्रश्नवासना॥ तत्रादौचरखंडानमाह॥ उन्मंडलक्ष्मावलयांतराले युरात्रवृत्तेचरखंडकालः॥ तत्यात्रकुर्या

547
1941

तत्रिंशद्यमसंपातंततोभाद्वैतरंचद्वितीयंसंपातंकृत्वापातादयतः षष्ठतश्चत्रिभेपरमविक्षेपांशोः पठितेः प्रतिवृत्ताद्वृत्तरंदक्षिणेविमंडलं च
विन्यस्य॰ तत्रमंदस्फुटगत्यापारमार्थिकोग्रहोभ्रमति॰ अतोमंदस्यानुलोममंदस्फुटेविमंडलेद्वेयः॥ सतत्रस्थः प्रतिमंडलंयावतांतरेणविक्षिप्त
स्तावान्तत्रेदृग्विक्षेपः॥ यतोवृत्तसंपातरंध्रेविक्षेपा वृत्तिभेतरेपरमोविक्षेपोमध्येनुपातेन॰ अतोवृत्तसंपातग्रहयोरंतरंज्ञेयं॰ तदंतरं
पातग्रहयोगकृतेभवति॰ पातस्यविलोमगत्वात्॰ सयोगः ज्ञारार्थंकेंद्रं॰ यदित्रिज्यातुल्यत्र्यंकेंद्रज्यायाःपरमज्यारः तदाभीष्टयाकेंद्रज्यातत्रमं
डलविमंडलयोस्तीर्यगंतरंस्यात्॰ विमंडलस्थग्रहाद्भमध्यगंसूत्रंतद्भ्रुवस्थंतत्संस्पर्शीप्रकर्णः यदिभ्रमध्यात्कर्णाग्रेवेतावान्विक्षेपः तदात्रिज्या
ग्रेकियानितिद्वितीयंत्रैराशिकं॥ आद्यत्रिज्याहरः द्वितीयेगुणः॥ तुल्यत्वात्त्रयोर्नाशेकृतेकेंद्रज्यायाः परमज्यारगुणायाः कर्णोहरः फलंक
स्माद्वृत्तसूत्रयोस्तीर्यगंतरंस्फुटः ज्यारः स्यात्॰ इदानीमहोरात्रमाह॰ इक्षितक्रांतितुल्येंतरेसर्वतोनाडिकाख्याद्दहोरात्रवृत्तद्वयं॰ तत्रबध्वा
घटीनांचपञ्चांकेयदस्यविष्कंभखंडंयुजीवामाता॰ नाडिवृत्तादुत्तरतोदक्षिणतोवामवंतद्दृष्टक्रांतितुल्येंतरेयद्वृत्तंनिबध्यतेतदहोरात्रवृत्तं॰ तेन
वृत्तेनतत्स्थेनदिनेरविभ्रमतीत्यर्थः तस्यवृत्तस्यव्यासार्द्धंयुज्या॰ इदानीमन्यदाह॰ अथकल्प्यमेषाद्याः अनुलोमंक्रांतिपातांकात्॰ एषांमे
षादीनांद्युरात्रवृत्तानिबभ्रीयात्॥२८॥ नाडीवृत्तोभयतस्त्रीणित्रीणिक्रमोक्रमांतानि॰ क्रांतिपातांकादारभ्यविज्ञाताभोगैः अन्यान्मेषादीन्प्र
कल्प्यतदेषुकदहोरात्रवृत्तानिबभ्रीयात्॰ तानिचनाडीवृत्तस्योभयस्त्रीतेणित्रीणिभवंति॰ तान्येवक्रमोक्रमतः सायनोद्गादशराशीनां॥
इदानींतस्योपसंहारमाह॰ एषभगोलः कथितः सेचरगोलोयमेवविज्ञेयः॥२९॥ अत्रापमंडलेवासूत्राधारेवभ्रमतस्थेव॥ ज्ञान्यादीनांकक्षा
बभ्रीयादर्कनाभस्तलाभा॥३०॥ बध्वाभगोलमेवंयस्तायष्टिरवगोलनलिकांतः॥ प्रक्षिप्यभ्रमयेतंपश्याधारेस्थिरेखदृगोलो॥३१॥ अथायंभ
गोलोवहस्थेवग्रहगोलाअपिबभ्रीयाः॥ किंतुतेषांछेद्यकमतश्चालयितुंनायातीतिवहिस्थमेवदर्शनीयं॥ अथवाभगोलेयदृष्टममंडलंतस्या
स्तंनिबद्धेः सूत्राधारेबध्वाग्रहेश्वरादीनांकक्षादर्शनीयाः॥ एवंविधंभगोलंयस्यांदृष्टबध्वायस्यत्रयोः प्रोतेननलिकादृग्येनबद्धोखदृग्गोलो
कृत्वागोलभ्रमणंदर्शयेत्॥ ॥ इतिश्रीभास्कराचार्यविरचितेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येगोलाध्यायेगोलबंधोयंषष्ठः॥ ॥ ग्रंथ॰८००॥
श्रीगणेशायनमः॥ अथत्रिप्रश्नवासना॥ तत्रादौचरखंडानमाह॥ उन्मंडलक्ष्मावलयांतराले युरात्रवृत्तेचरखंडकालः॥ तत्यात्रकुर्या

चरमेत्रिनीस्याद्यासार्धवेलेपरिणामिताःस्युः॥१॥क्षितिजोन्मंडलयोर्मध्येहोरात्रवृत्तेयावान्कालस्तच्चरखंडं॥तयोर्मंडलादुभयतः स्वस्वतुल्येंतरेचिह्नेकृतायोर्निबद्धस्रक्सूत्रस्याद्देकुज्या॥सेवक्षित्याद्यनपरिणतासतीचरज्यास्यादित्यादिनिरूपितेत्याख्यायते॥इदानींलंकास्वदेशार्कोदययोरंतरंचरकालमाह॥निरक्षदेशेक्षितिजाख्यवृत्तमुन्मंडलंतज्जागुरन्यदेशे॥सेचेक्षुजकर्कस्यसमुद्गमोस्माच्चरार्धमेकोदययोस्तमध्ये॥२॥स्पष्टार्थं॥इदानींचरफलस्यधनर्णत्वसंज्ञामाह॥ओदक्संदेशेथनिरक्षदेशेस्वयोदयोह्यल्पमयोन्ययातः॥ऋणंग्रहेस्माद्दयेस्वमेषफलंचरंस्यंरविसोम्यगोले॥३॥याम्येविलोमंखलुतत्त्रयस्माद्दुन्मंडलंस्वक्षितिजादधस्तात्॥नाड्यात्मकयादुत्तरयाम्यभागोगोलस्यतावुन्नयाम्यगोलो॥४॥सुगमंपूर्ववद्व्याख्यातंच॥इदानींदिनदिशोर्लघुत्वमहत्त्वकारणमाह॥अतश्चसोम्येदिनसोमहत्स्यात्तद्रात्रिखंडंव्यस्तमतश्चयाम्ये॥द्युरात्रवृत्तेक्षितिजादधस्तेरात्रिर्यतःस्याद्दिनमानमूर्ध्वं॥५॥सदाममत्वंद्युनिशोर्निरक्षेनोन्मंडलंतन्नतुजातुतोन्यत्॥क्षितिजादुपरिस्थेहोरात्रवृत्तखंडंयावान्कालः॥तावान्दिवसः॥यावानधस्तेतावतीरात्रिरितिसुगमं॥इदानींविशेषमाह॥षट्षष्टिभागाद्ध्यधिकाःपलांशायत्रोन्नतास्यस्परोविशेषः॥६॥लंबाधिकाक्रांतिरुदक्क्रियाक्तावद्दिनंसंततमेवतच्च॥यावच्चयाम्यामततंतमिस्रातत्रैवसंततंसमार्द्धं॥७॥यद्देशेषट्षष्ट्यधिकाःपलांशाःतत्रायंविशेषः॥अर्कस्थोन्नतक्रांतिर्यावत्कालंलंबाधिकाभवतितावत्कालंसततंदिनमेव॥यास्याक्रांतिर्यावत्सततंतत्रैव॥तद्यथा॥यत्रकिलसप्तभिः पलांशास्तत्रलंबोविंशतिः॥तत्रदेशेविषुवद्वृत्तंदक्षिणक्षितिजादुपरिभागविंशत्योत्तरक्षितिजादधश्चतावतायदारविरुत्तरक्रांतिभागविंशति २०भवतितदोत्तरक्षितिजेरविबिंबमर्धोदितंभवतिमध्याह्नेदक्षिणक्षितिजादुपरियाम्योत्तरमंडलेभागचतुरंशतो ४०नतंभवति॥तदाविंशाहृष्टिकादिनदलं॥अतोदिनंषष्टिः ६०रात्रिः शून्यं०ततोद्वितीयदिनेउत्तरक्रांतेर्विंशतेरधिकत्वाद्विषुवत्क्षितिजेनस्पृशति॥एवंप्रतिपर्ययंपरमक्रांतियावद्दुपरिउपरिभ्रमति॥एवंमिथुनांतेउत्तरक्षितिजादुपरिभागचतुष्टयंयाति॥पुनस्तेनैवक्रमेणावरोहति॥विंशतिभागांक्रांतियावत्॥यावत्कालंरविः संततंदृश्यतेतावद्दिनमेव॥अनयैवयुक्त्यादक्षिणगोलेक्षितिजादधस्तेसंततंरात्रिरिति॥अतएवमेषांसततंषण्मासंदिनं॥इदानींमेरुस्थानामाह॥विषुवद्वृत्तंयत्सदाक्षितिजस्थमितंतथाचेद्देशानां॥उत्तरयाम्योक्रमशोमध्यंगतोर्ध्वंवोयतस्तेषां॥८॥उत्तरगोलेक्षितिजादूर्ध्वंपरितोभ्रमंतमादित्यं॥स

549
1941

यंत्रिदशाःसततंपश्यंत्यसुरासमत्यगंयाम्ये॥९॥स्पष्टार्थं॥इदानींदिनरात्रिस्वरूपेपितृदिनंचाह॥दिनंदिनेशस्ययतोत्रदर्शनंतमीतमोहंतुरदर्शनेसति॥कुरुष्वनांद्युनिशंयथानणांतथापितॄणांत्रिशरत्त्रयंत्रिषु॥१०॥स्पष्टार्थं॥इदानींसंहितोक्तस्याभिप्रायमाह॥दिनंसुराणामयनंयदुत्तरंनिशेतरत्सांतिकेःप्रकीर्तितं॥दिनोन्मुखेकेदिनमेवतन्मतंनिशातथातत्फलकीर्त्तनायतत्॥११॥इहांतमारोहतियेःक्रमेणतेरेवतुत्तरंवरोहतीनः॥येत्रेदृष्टःप्रथमंसदेवैस्तेत्रेवतिष्ठन्विलोकयेतेकिं॥१२॥सोहितिकानांचेदभिप्रायस्तर्हिमेषादेरूर्ध्वंमिथुनांतंयावद्वैद्यैरेतेनारोहणंकुर्वन्नविदृष्टएवैस्तैरेवपुनरवरोहणंकुर्वन्किंदृश्यतेअपितुदृश्यतएवातस्तदसत्॥इदानींपितृदिनस्योदयास्तादिकालमाह॥विषुवर्ध्वभागेपितरोवसंतःस्वाधःसुधादीधितिमामनंति॥पश्यंतितेकेनिजमस्तकोर्ध्वंदेशंयतोस्माद्गुदमंतरेदेषां॥१३॥मानुष्यांतरस्थान्विधोरधस्तेतस्मान्निशीथःखलुपोर्णमास्यां॥कुरुस्थविःपुष्पदलेभ्युदेतिभुकुस्तमेस्यर्धतएवमिद्धं॥१४॥स्पष्टार्थं॥अथत्रैवदिनोपपत्तिमाह॥यदंतिदूरंगतोदृहिपाःक्षितेःसततमाप्रलयंरविर्मीते॥भवंतितावद्दयंद्राघितश्चद्युगसहस्रयुगंद्युनिशंविधेः॥१५॥दूरस्थितत्वादाप्रलयंरविंपश्यति॥दिनांतेरव्यादीनुपसंहृत्यशेतइत्यर्थः॥इदानीमुदयवासनामाह॥योहिप्रदेशोपममंडलस्यतिर्यक्कुलितोयात्यदयंतथास्तं॥सोल्पेनकालेनयऊर्ध्वसंज्ञेनल्पेनतस्मादुदयानतुल्याः॥१६॥यउन्मेयाम्यनतास्तद्वाः स्वस्वापमेनापिनिरक्षदेशे॥याम्याक्षतस्तेतिनतत्तमात्राउद्गतिकालेनततोल्पकेन॥१७॥कर्कादयःसोम्यनताहियेत्रतेयोतियाम्याक्षवशाद्विलंबं॥कालेनतस्माद्बहुनोदयंतेतदंतरंस्वेचरखंडमेव॥१८॥विषुवद्दोरात्रवृत्तान्विलंकायांसमपश्चिमभागानिरालंबयंतुमकरोपगमक्रांत्याविषुवन्मेरुसादक्षिणतोमिथुनांतादुत्तरतोलग्नमतस्तिरश्चिनंनत्वापिमेषः स्वक्रांत्यामहत्यातिरश्चीनउदेत्यतोल्पकालोदयः वृषभस्तदल्पयातःतस्मात्किंचिदधिककालः॥मिथुनस्तदल्पयाधिककालः॥एवंनिरक्षेपिनसमाउदयाः॥अथयेमकरादयोयाम्येनतास्तेयाम्याक्षवशादतिनताउद्गतिस्वदेशेतोल्पकालोदयाः येतुकर्कादयःस्वस्वक्रांत्यासोम्येनतास्तेनेयाम्याक्षवशादुक्तंगताउद्यंति॥अतश्चिरकालोदयाः॥लंकास्वदेशोदययोरंतरंस्वचरखंडमेवभवति॥यतस्तस्मितिजयोरंतरालेचरं॥अथचरखंडैक्याधिकत्वंगोलभ्रमणेपिवियथाप्रतीयतेतथाह॥भचक्रपादास्त्रिंशन्नाडिकाभिःपृथक्समुद्यंतिनिरक्षदेशेचक्रार्द्धमार्द्धंचतथाद्वितीयंसर्वत्रपूर्णाभिमिताभिरेव॥१९॥मेषादेर्मिथुनांतो

नाडीभिस्तिथिमिताभिरुदेत्यलग्नंतत्कुंभेत्रथमंतताभिश्चरमानाभिः॥२०॥कन्योनाद्वृषोनंतस्तिथिमितनाडीभिरुदेत्यये॥लग्नंतत्कुं
भेचोर्ध्वंछेषश्चात्ताभिश्चरार्द्धाभिः॥२१॥तद्हिनेक्षिंत्रशद्भिः कन्योतोवाऽधोतोवा॥चरसंज्ञैरुन्नाद्यास्तेननिरक्षोदयाः स्वदेशोस्युः॥२२॥
क्षितिजेत्रादिं कृत्वागोलंभ्रमयन्नत्रदर्शयेत्सर्वं॥२३॥उक्तमनुक्तंचान्यच्चिंत्याणांबोधजननार्थं॥२३॥उदयास्तनास्फुटगत्यध्यायेकथि
तंकुहनुमेषादीन्क्षितिजेकृत्वागोलंभ्रमयन्क्रमेणयदुक्तंवक्ष्यमाणंचसर्वंदर्शयेत्॥तत्रसर्वंदृश्यतइत्यर्थः॥अथास्तमयानाह॥
योम्बुदेतिसमयेनयेनतत्समसमोस्तमुपेयातितेनच॥राशिद्यूनमपमंडलंकुजादर्धमेवसततंगतंक्षितेः॥२४॥योरात्रिर्येनकालेनाम्बुदे
तिनतत्समसमोस्तेयाति॥येमेषादीनामुदयास्तेतुलादीनामस्तमयाः॥येतुलादीनामुदयास्तेमेषादीनामस्तमयाइत्यर्थः॥यतोपक्रांतिक्षि
तिजादुपर्यर्धमेवभवति॥अर्धमधश्चअतोगयोरुदयमस्तमयंचगतोस्तस्यकालतोपपद्यते॥इदानींविशेषमाह॥यत्रलंबज्जलवाक्षि
नोनकास्तत्रनोदयचरार्द्धमुक्तवत्॥नान्यसंज्ञितिथान्यथोदितंयेननैषविषयोनगोचरः॥२५॥यस्मिन्देशेषष्टिभागाधिकःपलस्त
त्रैकेचनराशयः सदोदयाः केचनसदास्तमिताः॥केचनभांतादृश्यंते॥अतस्तत्रयथाकथास्तयोदयानभवंति॥यावत्सदोदितोरविस्ताव
द्दोरात्रवृत्तंक्षितिजेनस्पृशति॥अहोरात्रवृत्तेक्षितिजोन्मंडलयोरंतरंहिचरं॥अतस्तत्रकुज्यायाश्चरज्यादिकमसत्॥शेषंस्पष्टार्थं॥इदानीं
लग्नद्वयुत्पत्योदयास्तमध्यंमखानान्याह॥यत्रलग्नमपमंडलंकुजेतद्दृहाद्यमिहलग्नमुच्यते॥प्राक्षितिश्चिमकुजेस्तलग्नंकेमध्यलग्नमिति
दक्षिणोत्तरं॥२६॥स्पष्टार्थं॥अथलग्नार्थमर्कस्यतात्कालिकीकरणवासनामाह॥लग्नार्थंमिष्टघटिकायदिवसानास्तास्तात्कालिकार्क
करणेनभवेयुरार्क्ष्यः॥आर्क्षोदयाहिसदृशीभ्यइहापनेयास्तात्कालिकलग्निहनक्रियतेयदार्क्ष्यः॥२७॥नचुलग्नकरणार्थंयाइष्ट
घटिकास्ताः सावनाउतनाक्षत्रायदिसावनास्तर्हिनाक्षत्राउदयाःकथंविसदृशास्ताभ्योविशोध्याः॥अतस्तानिनाक्षत्राभिर्भवितव्यं॥
तथाभोग्यकालसाधनार्थंमर्कस्तात्कालिकः कृतः॥यतउदयाविधिरिष्टघटिकास्तथार्कोदयानामंतरमेवराशेर्भोग्यांशाः क्रमेणोदृश्यं
ति॥अतओदयिकार्कस्यभोग्यैरहीनंयुज्यते॥नतात्कालिकार्कस्य॥तथाप्रतीत्यर्थमुदाहरणं॥यत्रकिलपंचांगुलाविषुवतीतत्रमेषा
दिगेर्कस्फुटमहोरात्रंचतुश्चत्वारिंशद्मुहूर्तघटिकाः षष्टिघटिकाः॥६०॥४४॥अथोदयानंतरमहोरात्रंसमकाले ६०।४४ यावत्तात्कालि

537
1941

कार्कोद्वृत्तंसाध्यतेतावदधिकंस्यात्तत्समे॥यावदोदयिकाक्रियतेतावत्सममेव॥अतोन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रतीतेयुक्तितश्चार्कंतात्कालिकी
करणमयुक्तमिवप्रतिभाति॥अतएवाह॥लग्नार्थंमिष्टघटिकाइत्यादि॥अत्रेष्टघटिकाः सावनास्तावदार्योर्यंगीकृतास्तासांनाक्षत्रत्वंकार्यं
तच्चैवं॥यथाप्रागुक्तं॥स्वाहोरात्रसंबंधिन्योयागतिकलास्ताः स्वोदयासुभिः संगुण्यरात्रिकलाभिर्विभज्यफलासुभिरधिकाः साव
नतुल्यानाक्षत्राः षष्टिघटिकाः स्युः॥अहोरात्रेतानाक्षत्राः स्युः॥एवमिष्टघटीसंबंधिन्योयागतिकलाः स्वोदयाः सुभिः संगुण्यरात्रिकला
भिर्विभज्यफलासवस्तास्त्विष्टघटिकासुसावनासुप्रक्षेप्याः एवंनाक्षत्राः स्युः॥ततओदयिकार्कस्यभोग्यासवः साध्याः॥एवंस्यार्योक्तेन
लाघवार्थंमिष्टघटीसंबंधिन्योगतिकलाअर्केप्रक्षिप्ताः ततोभोग्यासवस्तेओदयिकार्कभोग्यासुभ्यऊनाज्ञातास्तेयावत्तिष्टघटीभ्यः स्यु
स्तावत्यइष्टघटिकाअसुभिरधिकाः कृतास्युः॥एवंतासांसावनानांनाक्षत्रीकरणार्थंमर्कस्यतात्कालिककरणमुपपन्नं॥ययेवंकिंवासना
मंगीकृत्यनाक्षत्रीकरणप्रयासेनकिमुनाक्षत्राएवनांगीकृताः॥सत्यं॥तदप्युच्यते॥अत्रत्रिप्रश्नेछायार्थंग्रहाणांसावनमेवोदितंग्राह्यं॥तद्य
था॥इष्टकालेस्वाहोरात्रवृत्तेयत्रग्रहः क्षितोयत्रक्षितिजसंगस्तयोरंतरेयावंतोघटीविभागास्तावंत्यः सावनाग्राह्याः॥तादृक्षेत्रेविभागा
त्मिकाः॥अथचोदयकालेयत्रक्षितोग्रहअसौतत्कुजमध्येयावत्यस्तावद्योनाक्षत्राः॥तास्तत्कालिकविभागात्मिकाः॥यथापूर्णमासीकरणे
चंद्रस्यासकृद्दिधिनोदितानाडिकास्ताछायार्थंनयुज्यंते॥यतुकैश्चिच्छायार्थंअसकृद्दिधिनाआनीतास्तदसत्॥अतएववक्ष्यति॥चंद्रप्र
भार्थमसकृद्दिधिनोयतयेत्केश्चित्कृतंनखलुसत्तदासावनत्वात्॥जानातियोनविषुणंसगोलंयत्तस्यतंत्रकरणव्यसनंवृथातदिति॥छाया
क्षेत्रत्वात्सावनाभिरेवसाध्या॥अथमर्थोक्तिप्रश्नेव्याख्यातएव॥एतत्सावनघटीप्रसंगात्तुल्यार्थमपिसावनाअंगीकृताइत्यर्थः॥इदानींदेशा
विशेषेणराशीनामुदितानुदितान्याह॥व्यंशयुङ्नवरसाः ६।१।२१॥फलांशाकायत्रतत्रविषयेकदाचन॥दृश्यतेनमकरोनकार्मुकंकिंचक
र्किमिथुनोसदोदितो॥२९॥यत्रसांघ्रिगजवाजिसमंता॥७।८।१६॥स्तत्रवृश्चिकचतुष्टयंनच॥दृश्यतेवृषभाच्चतुष्टयंसर्वदाममुदितंच
लक्ष्यते॥३०॥यत्रतेथनवतिः९० पलांशकास्तत्रकोचनगिरोकदाचन॥दृश्यतेनभवृत्तंतुलादिकंसर्वदासमुदितंक्रियादिकं॥३१॥अ
यमर्थोग्निप्रश्नेलंबाधिकाक्रांतिरुदक्चयावत्तावद्दिनेसंततमेवतत्रस्यादिनासम्यक्कथिएव॥यत्रवृश्चिकांतक्रांतितुल्योलंबस्तत्रैतेषुसो

ज्ञाः ॥६९।२१॥ तत्र धनुर्मकरेक्षितिजादध्वगावेवभ्रमतः ॥ कर्किमिथुनाउपर्येवा । यत्रचतुर्लग्नतः क्रांतितुल्यो लंबस्त्रिज्यासमाति ॥ षष्टिज्याकला
धिकाः ॥७८।१५॥ पलज्ञाः तत्रवृश्चिकादिचतुर्थेक्षितिजादधो वृषभादिकमुपरि ॥ एवंमेषोनवतिः ९० पलज्ञाः ॥ तत्रतुलादिषट्कमधोमे
षादिकमुपरीतिसर्वभगोलेभ्रमिदृश्यते ॥ ॥ इदानींलंबोनकस्यदृग्ज्यादृश्यत्वस्यलक्षणस्यदूषणमाह ॥ ॥ राशेर्यस्यनिरक्षजोदयसमाः
स्वीयाश्चरार्द्धसंवोदृश्यस्तत्रसदासराशिरितियेनिर्युक्तिकलुप्तोदितं ॥ यद्येवंसषड्लग्नाद्ध ९० विषयेसंवेद्यमीसर्वेदृश्याः स्युर्युगपच्च
रोदयघटीसाम्यादसतत्तथा ॥ ३१ ॥ एकद्वित्रि ॥ १ । २ । ३ । राशिनांचरण्यधोधः संज्ञोध्यतानिचरखंडानिराशिनांस्वकूस्वचरार्द्धानिचो च्ये
ते ॥ यस्यचस्वचरार्द्धसमानिरक्षविषयोदयासवः गगनभूधरषड्भचंद्राउत्क्रमादयोयत्रदेशेसराशिस्तत्रदेशेसदादृश्यतदन्यत्रकायुक्तिः ॥
अन्यथादृश्यादृश्यइतिसर्वयुक्तिरन्यमुक्ता ॥ यद्येवंतर्हितत्रषट्कृतिः पलज्ञाः तत्रसंक्षेपांचरचरोदयासाम्यंवर्जनंतेतसर्वदायुगपद्दृश्य
त्वंस्यात् ॥ युगपत्सर्वेषांसदादृश्यत्वंमेरावपिनघटतेकिंचन्यत्रोक्तंसदसत् ॥ इदानींमन्यदूषणमाह ॥ षट्कृतिघ्नं ६६ सदलं ३० ल
वाः पलभवायस्मिन्नतस्मिन्धनुर्नक्रश्चापिनवृश्चिकोनघटः ॥ पंचाद्योयत्रच ॥ दृग्ज्यास्यादितियत्सदापिलपितंलग्नेनगोलेनिजे गोल
ज्ञत्रिलवोनितास्तदुदिताः केनोच्यतांहेतुना ॥ ३२ ॥ अत्रव्यंग्ययुङ्नरसाइत्यादिभिर्भवितव्यं ॥ ६९।२८ एषांस्वानेपते ६६।३५ त्रिभिर्विभ
क्तेशेलवाः केनहेतुनालग्नेनस्वगोलेपठिताः ॥ हेतुमाह ॥ २१।६ ज्ञोच्यतां ॥ ३३ ॥ तथाहितेषांराशीनांनिरक्षोदयसमानिचरखंडानि ॥
तत्रचरार्धान्यपिनगछंति ॥ चरज्यायास्त्रिज्यातोधिकत्वात् ॥ अतएवंश्लोकेतिदुष्टइत्यर्थः ॥ अथाक्षलंबज्ञानमाह ॥ यंत्रेवेधविनाऽक्ष
वोन्नतियोनतिश्चभवतोक्षलंबको ॥ तोक्रमादिषुवदन्यहस्तेयेष्यवान्नतसमुन्नतालवाः ॥ ३३ ॥ चक्रकयंत्रेणग्रहवेधवद्दृग्वेधेयंत्रं ॥ तत्र
यत्रयेम्यांयेउन्नतांशाउक्तक्षांशाः येचनतास्तेलंबनांशाः अथवाविषुवद्दिग्भागेयेकस्थनतोन्नतांशास्तेक्षलंबांशाइतियुक्तियुक्तं ॥ इदा
नींशंकानयनवासनांभक्षिप्तामाह ॥ उन्नतंयुनिशमंडलेकुजात्सावनंहिरविभेदितज्जकं ॥ तीर्यगक्षवशतोक्षकर्णवर्गेदकोन
तुनरः सलंबवत् ॥ ३४ ॥ अस्यवासनात्रिप्रश्नेकथितैव ॥ इदानींकेषांचिद्दूषणमाह ॥ चंद्रश्नभाग्यमसकृत्तविधिनोदितंयत्तैश्चिरू
तंखसुनसत्तदसावनत्वात् ॥ ज्ञानंतियेननिपुणंगणितंसगोलंतेषांहितंत्रकरणश्रमनैरर्थक्यं ॥ ३५ ॥ स्पष्टार्थश्चैवव्याख्यातश्च ॥ इदा

533
1941

नींशंकुसाधनमाह ॥ ॥ दृष्टिमंडलभवालवाः कुजादुन्नतागगमध्यतोनताः ॥ शंकुरुन्नतलवज्यकाभवेद्द्युगुणश्रुनतभागसिंजिनी ॥
३६ ॥ भास्करेत्रसममंडलोपगेयोनरः सममशंकुदलेनहीनदृग्मंडलार्धसचरम्यदृश्यं ॥ कुक्षिसंस्थितानुरतोविशोध्याः स्वभुक्तिलिप्तं
शामिनाः प्रभार्थं ॥ ३८ ॥ दृङ्मंडलेक्षितिजादुपरिग्रहपर्यंतंयेंशास्तेउन्नताः खमध्यादधस्तेनताः ॥ उन्नतांशानोज्याशंकुः ॥ नतांशा
नोज्यादृग्ज्या ॥ शंकुः कुक्षिसंस्थिताभिरूनः कार्यः दृङ्मंडलेनोक्षितत्वात् ॥ अयमर्थोग्रहणाधिकारेव्याख्यातएव ॥ इदानींमग्रामु
दयास्तसूत्रेचाह ॥ क्षमाजेशुक्रात्रसममंडलमध्यभागक्रीवाग्रकाभवतिपूर्वपराग्रयोः सा ॥ अथाग्रयोः पश्गुणमत्रनिरुद्धसूत्रंयत्तद्दृ
निगणकाउदयास्तसूत्रं ॥ ३९ ॥ सूत्राहिवाशंकुतन्नयमाशंयाम्योगतंहिधुनिशंकुजोर्ध्वं ॥ अधश्चसोम्योनिशिसाम्यमस्मात्सधु
क्तियुक्तंनतलंनिरुक्तं ॥ ४० ॥ सोम्याग्रकाग्रोन्नतलंहियाम्यंयाम्याग्रकाग्रात्पुनरेवयाम्यं ॥ तदंतरंकंसमसूत्रखंडमध्यांशजीवाभु
विवाहुमाहुः ॥ ४१ ॥ दृग्ज्याशंकुतिर्यगथतयोस्तत्कोटिपूर्वापरांवर्गवियोगमूलं ॥ क्षितिजेस्वाहोरात्रसंपातयोर्बद्धंसूत्रंतदुदयास्तसू
त्रं ॥ ग्रहस्यानालंबः शंकुः ॥ तस्यतलमुदयास्तसूत्राद्दक्षिणतोभवति ॥ यतः क्षितिजादुपरिदक्षिणतोहोरात्रवृत्तंगतं ॥ अधस्तूत्तरतो
गतमतोनिश्चुनरंनतले ॥ अथभुजउच्यते ॥ उन्नतगोलेगोलसन्नतलेयाम्यमतस्तेनोनाग्राबाहुर्भवति ॥ बाहुनींमशंकुतलादूनात्तदातयोर्नद
क्षिणशंकुतलंबाहुः स्यात् ॥ एवंसमसूत्रप्रवेशादुपरि ॥ दक्षिणगोलेत्वग्रादक्षिणाशंकुतलंचदक्षिणंतत्रयोगेकृतेबाहुः स्यात् ॥ रविसमम
ंडलयोरंतरोन्नानांज्याबाहुः ॥ तत्रयाद्दग्ज्यासकर्णः ॥ तयोर्वर्गांतरपदंपूर्वापराकोटिः ॥ इदानींकोटिक्षेत्राण्याह ॥ क्षेत्राणिवक्ष्यमा
संभवाभिसंक्षेपतोक्षत्रभवानिचातः ॥ ४२ ॥ भुजोपमःकोटिगुणोग्रजीवाकर्णक्लिभज्यात्रिभुजेपमास्ते ॥ मेषादिजीवाः क्रमतोयथोपरि
तद्भक्तिकोटिगुणा भुजाः स्युः ॥ ४३ ॥ तत्कोटयः स्व- निज्ञाख्यहृत्तव्यासार्धवृत्तेपरिणामितानां ॥ चापेषुतासामसवस्थितायेतेधोविशु
द्धोदयानिरक्षे ॥ ४४ ॥ स्पष्टार्थं ॥ एषामुपपत्तिः स्पष्टाधिकारदर्शितैव ॥ अथाक्षक्षेत्राण्याह ॥ भुजोक्षभाकोटिरिनांगुलोनाकर्णोक्षकर्ण
स्त्रिभुजंयथेदं ॥ तथाक्षलंबोभुजकोटिरूपोज्याक्रांतिर्दक्षिणसौम्यवृत्ते ॥ ४५ ॥ उन्मंडलेरागपरात्तसूत्राक्रांतिज्यकाकोटिरथद्युरा
त्रे ॥ कुज्याभुजोग्राक्षितिजेचकर्णः क्षेत्रंतथेदंत्रिभुजंप्रसिद्धं ॥ ४६ ॥ अग्राभुजः सेसमनाचकोटिर्दृग्ज्याकृतिस्तत्रकर्णः ॥ भुजोपम

श्यामसमनाचकर्णः कुज्योनितातद्वृतिरत्रकोटिः ॥४७॥ उद्वृत्तनादोरपमः श्रुतिः स्यादग्रादिखंडंस्वलुतत्वकोटिः ॥ उद्वृत्तनाकोटिरथाग्रकाग्र
खंडंभुजस्तत्पृथणः क्षितिज्या ॥ ४८ ॥ कोटिर्नरः शंकुतलंचबाहुः छेदश्रुतिस्तत्समहरयमेवं ॥ उपाद्यसद्यः स्फुटगोलविद्यैः छेद्यायशा
स्त्रंप्रतिपादनीयं ॥ ॥ अथक्षेत्राणांवासनातत्रैवदर्शिता ॥ इतिश्रीभास्करोक्तेसिद्धांतशिरोमणौगोलाध्यायेवासनाभाष्यमितास्तेरगोलाध्यायत्रिप्रभवा
सनाध्यायः समप्तः ॥ ॥ अत्रग्रंथः १९० ॥ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अथग्रहणवासना ॥ चंद्रार्कग्रहणयोः स्पर्शमोक्षेचदिग्व्यत्ययस्यो
पपत्तिमाह ॥ पश्चाद्भागान्तलम्बवदधः संस्थितोभ्येत्यचंद्रभानोर्बिंबंस्फुरद्भासितयाछादयत्यात्मवर्ण्या ॥ पश्चात्स्पर्शोहरिदिङ्नितोमुक्ति
रस्यात्एवङ्कापिछिन्नः कुचिदपिहितोनेषकक्षांतरत्वात् ॥ १ ॥ अर्कोदधश्चंद्रकक्षा ॥ यथामेघोधरातः ॥ पश्चाद्भागादागत्यरविंछादयति ॥
एवंचंद्रोपिनीघ्रत्वात्पश्चाद्भागादागत्यरविंछादयति ॥ ततःपश्चात्स्पर्शोनिःसरतिचंद्रेपूर्वतोमोक्षोन्यः अतएवकक्षाभेदात्कुचिदर्कःछ
न्नोदृश्यतेकुचिदेवन्नछन्नः यथाधःस्थेमेघेर्कश्चिद्विदृश्यतेर्कश्चिद्देशांतरस्थेर्नदृश्यते ॥ इदानींनतिलंबनयोः कारणमाह ॥ पर्वतेर्केन
तमुन्नतिछन्नमेवप्रपश्येद्मध्यस्थोननुवस्तुमतीपृष्ठनिष्ठस्तदानीं ॥ तद्वत्कक्षात्रिमरुचिरधोलंबितोर्कंप्रेक्षतः कक्षाभेदाद्दृश्यतु
नतिर्लंबनंचोपपन्नं ॥ २ ॥ समकक्षत्वकालेभभालगतिमर्गेर्कयतस्तयास्फुटनं ॥ सैवंपश्यंतिसमंसमकक्षत्वान्नलंबनावनती ॥ २ ॥ पूर्वोभि
मुखोगच्छन्कक्षायांतर्यतः शशीविशति ॥ तेनप्राक्पश्यहणंपश्चान्मोक्षोन्यनिःसरतः ॥ ४ ॥ भानोर्बिंबंपृथत्वात्पृथुपृथिव्याः प्रभाहि
स्रच्छया ॥ दीर्घत्वयाशिकक्षामतीत्यदूरंबहिर्यातां ॥ ५ ॥ अनुपातात्तेदृग्ज्ञेशिकक्षायांवतद्बिंबं ॥ भभेदोरन्यदिशिच्यस्तक्षेपः
शशिग्रहेतस्मात् ॥ ६ ॥ दृग्ज्ञेतेकालेरविंपृथंतः पश्चिमतोवानतंचंद्रेणछन्नमेवप्रपश्यतिन्मध्यस्थेदृष्टपतोदृग्ज्ञेतेसमोभवतः ॥ पो
भूरथगतोदृग्ज्ञस्तदा कंछन्नेनपश्यतियतस्तदृष्टिसूत्रंचंद्रेलंबितोभवति ॥ अतःकक्षाभेदेलंबनंनतिश्चोपपद्यते ॥ चंद्रग्रहेतुल्लंबननत्यो
नरभावः ॥ यतः समकक्षकालेभतश्चंद्रलगति ॥ तयाछन्नंसर्वंविदृग्ज्ञांतरस्थाअपिनतमपिचंद्रंसमंपश्यंतियतस्तत्रछाद्यछादकयो
रेकैवकक्षाज्ञाता ॥ तथाभ्रतोभवःपूर्वाभिमुखाःकंगत्वागच्छति ॥ चंद्रश्चस्वगत्याशीघ्र्यात्पूर्वाभिमुखोगच्छन्भभांशंविशति ॥ तेन
स्यशाकुस्पर्शोभभायाःनिःसरतःपश्चान्मुक्तिः ॥ भानोर्बिंबंविपुलंपृथीत्वद्घुरतोभभास्वच्छया भवति ॥ दीर्घत्वेनचंद्रकक्षामतीत्य

श्रीमद्दिनज्योतिर्विदंपद्यं ॥ भविस्तृतिस्तत्पनयोजनकर्णनिघ्नीभ्यासहीनरविमंडलयोजनाप्ता ॥ साभ्रमिभवतिमध्यमयोजनानिवेदःखपनस्व
लोचनसंमितावि २२०५८४ ॥ १ ॥ भव्यासहीनरविबिंबविदृक्कर्णहतंनाम्रकर्णभक्तं ॥ भविस्तृतिर्लंबफलेनहीनाभवेत्कुभाविस्तृतिर्दृङ्मृगेर्क ॥ २ ॥

555
1941

दूरंगता ॥ तेदृग्ज्ञेमनुपातात्साध्यते ॥ चंद्रकक्षाप्रदेशेभभाबिंबंचेतिसर्वंग्रहणेप्रतिपादितमेव ॥ इदानींछादकनिर्णयमाह ॥ छादकःपृथतर
स्तेतोविधोरर्धखंडितनोविषाणयोः ॥ कुंठताचमहतीक्षितिर्यंतोलक्ष्यतेतद्गणितलक्षणग्रहे ॥ ७ ॥ अर्धखंडिततनोविषाणयोस्तीक्ष्णताभवति
तीक्ष्णदीधितेः ॥ स्यात्क्षितिर्लघुतरोलघुःपृथक्छादकोदिनकृतोवगम्यते ॥ ८ ॥ दिग्देशकालावरणादिभेदान्नछादकोरविकृत्क्षितिर्ध्रुवं ॥
यन्मानिनःकेवलगोलविद्यास्तत्संहितावेदपुराणवाह्यं ॥ ९ ॥ राहुः कुभामंडलगः शशांकंशशांककगः छादयतीनबिंबं ॥ तमोमयः शंभुवरप्र
दानात्सर्वागमानामविरुद्धमेतत् ॥ १० ॥ अर्कंछादकाश्चंद्रछादकः पृथुतरोवगम्यतेकुतः यतोदृग्वंदितस्यंदोर्विषाणयोः कुंठताद्दृश्यते ॥ क्षितिश्चमहती ॥ अर्कस्यपुनरर्धखंडितस्यतीक्ष्णताविषाणयोः क्षितिश्चलघ्वी ॥ एतत्कारणद्वयान्यथानुपपत्त्याःकेस्यछादकान्य
त्वं ॥ चलत्वंतुपिंडीघ्रत्वात्पश्चाद्भागादागत्यरविंछादयति ॥ कुतः दिग्देशकालावरणादिभेदात् ॥ एकस्यप्राक्स्पर्शोऽन्यस्यपश्चात् ॥ सर्वे
कापिग्रहणमस्तिकापिनास्तिकापिदर्शनादृश्यतःकापिदृश्यतः ॥ अतोनाकृतेनग्रहणे ॥ नहिबहवोवारहवः ॥ एवंकेचनवदंति ॥ केवल
गोलविद्यास्तदभिमानिनश्च ॥ इदंसंहितावेदपुराणवाह्यं ॥ यतःसंहितासुराहुरग्रासोग्रहः ॥ स्वर्भानुर्वाआसुरिःस्वर्येतमसाविध्या
धेतिमाध्यंदिनीश्रुतेः ॥ सर्वेगंगासमंतोयंसर्वेब्रह्मसमाद्विजाः ॥ सर्वेभरिसमंदानंराहुग्रस्तेदिवाकरेइत्यादिपुराणवाक्यानि ॥ अतोवि
रुद्धमुच्यतेराहुरनियतगतित्वात्सोमयोब्रह्मवरदानात् ॥ भभोगविज्यचंद्रंछादयति ॥ चंद्रंग्रविज्यर्विंछादयतीतिसर्वागमानामविरु
द्धं ॥ इदानींतेलंबनावनतीकुतोहेतोः कुतइतिकुदलेनसाध्यतेअस्यप्रश्नोत्तरमाह ॥ यतः कुहोप्युन्नतोदृश्यचंद्रंपश्यतिलंबितं ॥ साध्य
तेकुदलेनातोलंबनंचनतिस्तथा ॥ ११ ॥ स्पष्टार्थमिदं ॥ ॥ इदानींवाक्यावबोधार्थंछेद्यकप्रकारणलंबनमाह ॥ ॥ इष्टाप्तवत्रिंशतांपृथ्वीकक्षे
चत्रिंशत्समर्ययोः ॥ भिन्नोविलिख्यतन्मध्यतिर्यग्रेखांतथोर्ध्वगां ॥ १२ ॥ तिर्यग्रेखायुतोकल्प्यंकक्षायांक्षितिजंतथा ॥ ऊर्ध्वरेखायुतोखा
र्कंदृष्ट्वाचपाशंकेनेतो ॥ १३ ॥ कक्षार्कंदृष्टसूत्रेलंबनस्यप्रदर्शयेत् ॥ एकंभूमध्यतःसूत्रंनयेच्चंद्रेशुमंडले ॥ १४ ॥ इष्टशरेष्टगादन्य
दृष्टिसूत्रंतदुच्यते ॥ कक्षायांसूत्रयोर्मध्येयास्तालंबनलिप्तिकाः ॥ १५ ॥ गर्भसूत्रेसदास्यातांचंद्रार्कौसममंडलिप्तिकौ ॥ दृक्सूत्रालंबि
तश्चंद्रस्तनतलंबनंस्मृतं ॥ १६ ॥ दृग्गर्भसूत्रयोरेकान्नरवमध्येनास्तिलंबनं ॥ ॥ स्पष्टार्थमपिस्वरूपमात्रंव्याख्यायते ॥ कुदलेनोछि

तोदृष्टक्षेत्रफलस्वरूपानयनं ग्रंथकृत्प्रतिपादयति ॥ अथतज्ज्ञानार्थंपृथिवीव्यासार्धस्ययोजनानिकक्षाव्यासार्धस्य च एकेनकेनचिद्धरणलि
ख्य ॥ तेनप्रमाणेनभित्तौविलिखेत् ॥ एतदुक्तं भवति ॥ भव्यासः कुभुजंगसायकमितयोजनानि ॥ एतानिकेनचिन्महताहरणतदूर्ध्व
भव्यासार्धं ॥ तेनैवछेदकेनचंद्रार्ककक्षाव्यासार्धंछिन्नेतद्व्यासार्धेभवतः ॥ एवंकृत्वाभित्तावुत्तरपार्श्वेबिंदुकृत्वातस्माद्विदोभव्यासा
र्धेनभवत्तंकृत्वाकक्षाव्यासार्द्धाभ्यांकक्षाव्यासार्द्धंचक्रार्थं ॥ तस्माद्विदोमूर्ध्वरेखातिर्यग्रेखाचकार्या ॥ तिर्यग्रेखायत्रकक्षायोर्लग्ना
तत्रक्षितिजंकल्प्यं ॥ ऊर्ध्वरेखायत्रलग्नातत्रमध्यंप्रकल्प्यं ॥ एवंचंद्रकक्षायोरविकक्षायांच ॥ तत्रक्षेत्रगणेऊ ३६० श्लोक
नीये ॥ चंद्रार्कयोर्दृग्गोलके ॥ अथदृग्गोलेःकस्यादृग्ज्यातच्चापांशैः खमध्यान्नतोबिंदुः कार्यः ॥ एवंचंद्रकक्षायामपितावद्भिरेव
नतांशैः ॥ तोबिंदुरविचंद्रोकक्ष्ये ॥ अथभूमध्याद्रविबिंदुगामिनीरेखाकार्या ॥ सारेखाचंद्रभित्तारविंयाति ॥ अथभूष्ठगाद्ध्रुव
न्यारेखारविबिंदुनेया ॥ सारेखाचंद्रनलगति ॥ तयोःसूत्रयोरंतरंचंद्रकक्षायांयाःकलाःदृश्यंतेतालंबनलिप्राः ॥ अथवाध्रुवचंद्र
बिंदूपरिगतारेखारविकक्षायांनेया ॥ तत्रसूत्रयोरंतरयाःकलाःतावल्लंबनलिप्रिकाः ॥ पूर्वंतुल्याएवभवंतिभूकर्णाद्यानीतारेखात
दूर्ध्वसूत्रंसमकर्णोचंद्रोकेतित्रसंदेवभवतः ॥ अथयाद्ध्रुवबिंदुनीतातद्दृष्टिसूत्रमुच्यते ॥ दृक्सूत्राच्चंद्रोलंबितोभवतिअतस्तद्ल
बनं ॥ अथयद्दृग्चंद्रार्कोखमध्येभवतःतदाभूर्ध्वसूत्रदृष्टिसूत्रयोरेक्यमतस्तत्रलंबनाभावः ॥ इयंदृग्गोलेलंबनस्योपपत्तिर्दर्शि
ताइदानींनत्यपपत्तिमाह ॥ अथयाम्योत्तररायोतुभितोपूर्वोक्तमाक्षिरेवत ॥ १ ॥ येकक्षासंज्ञेतेत्रज्ञेयेदृक्क्षेपमंडले ॥ त्रिभोन
लग्नदृग्ज्यायासदृक्क्षेपोद्वयोरपि ॥ २ ॥ तच्चापांशोनितोबिंदूच्चाक्षित्रिभमंडले ॥ तल्लंबनकलाः प्राग्वज्ज्ञेयास्तानतिलिप्रिकाः
॥ ३ ॥ कक्षयोरंतरंयत्स्यात्त्रिभेसर्वतोधितत ॥ याम्योत्तरेनतिः सात्रदृक्क्षेपात्साध्यतेततः ॥ ४ ॥ इदमेवछेद्यकंयाम्योत्तररायतायां
भितोपूर्वपार्श्वेलिखित्वास्फुपपत्तिर्दर्शनीया ॥ येतत्रकक्षासंज्ञेतेदृक्क्षेपमंडले ॥ दृग्गोलेत्रिभोनलग्नस्यादृग्ज्यासेवदृक्क्षेपः ॥
द्वयोरपितावानत्रैवभुजमेतदुत्तरचापांशाविक्षिभलग्नज्ञरसंस्कृताश्चेद्दृदृक्क्षेपचापांशाः ॥ तयोर्दक्षिणयोः खार्द्धसंस्थस्यदृक्क्षेपचा
पांशोनंतोबिंदुकार्यो ॥ तोत्रविक्षिभमंडले ॥ ततः प्राग्वद्भमध्याद्भूष्ठाच्चसूत्रंप्रसार्यलंबनलिप्राज्ञेयाः ॥ तानीतलिप्राः ॥ नति

557
1941

र्नामचंद्रार्ककक्षयोर्याम्योत्तरमंतरं ॥ तद्दक्षिणभलग्नज्ञानेयावत्सर्वतोधितावदेवभवति ॥ अतोदृक्क्षेपात्साधितानतिः ॥ इदानींस्फु
टलंबनार्थमाह ॥ यत्रयत्रनतादर्कादधश्चंद्रावलंबने ॥ तद्गतेतंतरंचंद्रपूर्वापरंतुतत् ॥ २ ॥ पूर्वापरेचयाम्योदक्कपालेतेनोनरहिते ॥
अन्यापमंडलेप्राचीतत्रोर्ध्वदक्षिणोत्तरा ॥ ३ ॥ यत्पूर्वापरभावेनलंबनारब्धंततंतरं ॥ यद्याम्योत्तरभावेननतिसंज्ञंतदुच्यते ॥ ४ ॥ नति
लिप्राभुजःकर्णोदृग्लंबनकलात्मयोः ॥ कृत्यंतरपदंकोटिः स्फुटलंबनलिप्रिकाः ॥ ५ ॥ परलंबनलिप्राघ्नीत्रिज्याप्राग्वद्दृज्यका ॥
दृग्लंबनकलास्ताभ्यूरेवंदृक्क्षेपतोनतिः ॥ ६ ॥ गत्यंतरस्यतिथ्यंशाः ४८।४६ ॥ परलंबनलिप्रिकाः ॥ गतियोजना ११८९ तिथ्यंशाः
१९० २५ कुदलस्ययतोमितिः ॥ ७ ॥ स्फुलंबनकलानां द्वौगत्यंतरलवोधृताः ॥ प्रागयनोरवेश्चंद्रः पश्चात्पृष्ठेवलंबितः ॥ ८ ॥
औ ग्रे २२ ग्रगेयुतियोतागम्यापृष्ठगतेयतः ॥ प्राग्गतेतद्दृनंपश्चाक्रियतेलंबनंतियो ॥ ९ ॥ याम्योत्तरंज्ञास्तावदंतरंज्ञात्रिसंज्ञयोः ॥
नतिस्तथातत्संस्कृतःस्यात्स्फुटःशरः ॥ १० ॥ स्पष्टार्थमिदंग्रहणवासनायांव्याख्यातंच ॥ अथवलनवासनामाह ॥ तुला
जाद्यैर्हिसंपातेविषुवत्क्रांतिवृत्तयोः ॥ स्यातांयाम्योत्तरेभिन्नेपरक्रांत्यंतरंचते ॥ ११ ॥ आयनेवलनंतत्रक्षिनांक्षिज्यासमंततः ॥ लंकेवा
यनसंधातुनयोःस्याद्दक्षिणोत्तरा ॥ १२ ॥ एकेवतद्दृगप्राचीतत्रोवलनंयतः ॥ तदंतरंनुपातेनस्वदृक्कोटिक्रमज्यका ॥ १३ ॥ क्षिनज्या
घ्नीद्युज्ञावाप्तायनदिग्वलनंभवेत ॥ एवंमेषतुलासंपातेविषुवत्समवृत्तयोः ॥ १४ ॥ मेषलंभवेत्तत्रविषुवद्दक्षिणोत्तरा ॥ क्षितिजंसमवृत्त
स्यफलज्याचतदंतरं ॥ १५ ॥ क्षितिजेक्षज्यया तुल्यभाक्षज्यंवलनंयतः ॥ तयोरंतरंवयाम्योदग्मध्येवलनंततः ॥ १६ ॥ नतक्रमज्यया स्व
ध्यमंतरंत्वनुपातेनतः ॥ नतंस्वकाष्ठतंभक्तंद्युदलेनाप्तभागकैः ॥ १७ ॥ क्रमज्याक्षज्ययाक्षण्णा द्युज्याप्तकाक्षजंभवेत् ॥ प्राग्वेमाम्यप
श्चिमयाम्यंतत्स्वोपक्रांतिरात्स्फुटं ॥ १८ ॥ अग्रतःस्पष्टतस्तस्माक्रांतिरंतरत्रिभेतरे ॥ तयोर्याम्योत्तरेक्यंत्वाज्ञवनोवलनंस्फुटं ॥ १९ ॥ न
स्पष्टवनाभावस्तत्रस्यादुक्रमज्यया ॥ क्रमज्ययाततः कार्यंदाक्षार्थंकथ्यतेपुनः ॥ २० ॥ सर्वतःक्रांतिसंज्ञाणांध्रुवेयोगोभवेद्यतः ॥ विषु
वन्मंडलप्राच्याध्रुवेयाम्यातथोत्तरा ॥ २१ ॥ सर्वतःक्षेपसंज्ञाणांध्रुवाज्ञिनलवांतरं ॥ योगःकदंबसंज्ञोयंत्रेयोवलनबोधकृत ॥ २२ ॥
तत्रापमंडलप्राच्याःसोम्यायाम्याचदिक्स्मृता ॥ कदंबभमरृत्तंचबध्नीयात्परतोध्रुवात् ॥ २३ ॥ गोलेधुजिनतुल्यांशैस्तत्रज्या

यदिभिन्नायुज्यायांक्षेदृक्कोटिक्रमज्यायाज्जिनज्यातुल्यंवलनंतदाइष्टक्षेदृक्क्रमज्यायाः किं एवंत्रिज्ययोरपवर्त्तेद्युज्येवहर ६

क्रांतिसंज्ञिनी॥ सर्वतः समवृत्तायाम्योदक्कुजसंगमे॥ ६४॥ तत्तीर्यगतसूत्राणां योगः सममसंज्ञकः॥ समभ्रुवकदंबानामुपरिष्टा
च्चरात्त्रयेत्॥ ६५॥ सूत्राणि वृत्तरूपाणि वलनानि तदंतरे॥ आक्षः तंवलनैमध्येस्यात्समभ्रुवसूत्रयोः॥ ४८॥ कदंबभ्रुवसूत्रांतरायनेत्रि
भेग्रजात्॥ कदंबसममसूत्रांतः स्फुटसर्वदिशोवृत्तं॥ ६७॥ अथवापरितः स्वेष्टात्सूत्रैकभागांतरेन्यसेत्॥ त्रिज्यावृत्तेततस्तत्रविषुवत्सम
सूत्रयोः॥ ६८॥ मध्येक्षवलनंविद्यात्तद्विषुक्क्रांतिवृत्तयोः॥ अंतरंचायनंक्रांतिसमसूत्रांतरेस्फुटं॥ ६९॥ तत्रापमंडलेप्राचीतस्या
याम्योत्तरः शरः॥ वलनानयनेक्षेपः क्षितेर्योस्तेकुचुद्वयः॥ ७०॥ नकादिभ्रुवकदंबश्चस्यातांयाम्योत्तरेसमं॥ आयनंवलनंतस्मान्ना
यनोदोत्रजायते॥ ७१॥ ततोभ्रमतिगोलेसमकरादिर्यथायथा॥ तथातथाभ्रमत्येषकदंबोनिजमंडले॥ ७२॥ कुभादौवथमीनांतेयाम्यो
दग्वलयस्थिते॥ जायतेवलनंयत्तत्सोम्यसूत्रकदंबयोः॥ ७३॥ अंतरंसिंजिनीरूपंकदंबभ्रममंडले॥ अयनाद्भुनकालोज्ञेक्रम
क्रांतिज्यकाहिसा॥ ७४॥ उक्रमज्यायतोबाणः सिंजिनीतुक्रमज्यका॥ सत्रिभार्काक्रमक्रांतिज्यातोविलनमायनं॥ ७५॥ येरुक्रमु
क्रमक्रांत्या भोक्ष्यंतेनोक्षितंहितत्॥ युक्त्यानेयेवविज्ञेयमाक्षजंचक्रमज्यया॥ ७६॥ परोक्तेऽन्यथानृणां यः परानयत्रदूषयेत्॥
तस्येवदूषणंतद्धिनदोषोऽतोन्यदूषणे॥ ७७॥ उक्रमज्यानिरासोयमन्यथावाथकथ्यते॥ जिनोक्तेक्षजवृत्तास्यकदंबास्थितोन्य
सेत्॥ ७८॥ क्रांतियाम्योत्तरवृत्तेकदंबद्वयकीलयोः॥ प्रोतंकृत्वाचलंन्यस्तंदृढंतत्स्याद्धवोपरि॥ ७९॥ दृढंतानाचाप्यतेयैर्यैस्तैरेव
लतिभ्रुवत्॥ जिनवृत्ततदज्ञानांतत्रज्याक्रांतिसिंजिनी॥ ८०॥ आयनंसवलनेरुज्याग्रेज्यायंतत्रहाद्वयं॥ यद्भ्रुवांतरंयस्मा
त्तद्यज्याचापांशकाःसदा॥ ८१॥ त्रिज्यावृत्तेयतोदेयंततोंतःपरिणाम्यते॥ एवमक्षांशकेवृत्तंसमास्यान्यत्रितोन्यसेत्॥ ८२॥ स
मकीलकयोः प्रोतंयथायाम्योत्तरंचलं॥ यतस्वेष्टोपरिन्यस्तैर्यैरंशैरवाधतोनतं॥ ८३॥ समवृत्तेक्षवृत्तेचांतरेवस्यान्नतंभ्रुवात्॥ समवृत्तनतोन्नत्यो
नतोन्नतं॥ ८४॥ ध्रुवज्याग्रेवलनंप्राग्वत्त्रिज्याग्रेपरिणाम्यते॥ उपपत्त्यानयासम्यक्समवृत्त
नतोन्नतं॥ ८५॥ वलनंस्यात्तथावश्येस्वाहोरात्रनतादपि॥ अग्रान्नतलयोयोगः समादिस्त्वन्यथांतरं॥ ८६॥ तत्रिज्यावर्गविश्लेष
पदभक्तात्क्षसिंजिनी॥ नतासुहोज्यंयाक्षघ्नाद्वलनंपलजंस्फुटं॥ ८७॥ नतंस्वांकाहतंभक्तंद्युदलेनाभभागकैः॥ क्रमज्याक्ष

अग्रान्नतलसंस्कारेणभुजोभुजत्रिज्याकर्णः तत्कोटेरंतराउपरत्तज्यासाद्धकोटिः २

559
1941

ज्यायाश्चुण्णंस्फुटंवाद्युज्यायाहतं॥ ८८॥ द्युज्यावृतापरेनेक्षेन्यसेद्धारविमंडले॥ बिंबाग्रेवलनंतद्यद्दंतरंरव्योस्तयोः॥ ८९॥ बिंबो
तबिंबमध्योत्थक्रांतिमौर्व्यांतरंतरं॥ अर्केदोर्भोग्यखंडघ्नंबिंबार्द्धंतत्तदस्फुटं॥ ९०॥ त्रिज्या[illegible]घ्नंत्रिभज्याप्तमेवंस्यादंत
रंहितत्॥ बिंबार्द्धंहृत्त्रिभज्याघ्नमेवंत्रिज्यागतंभवेत्॥ ९१॥ गुणहारकबिंबार्द्धंत्रिज्यानाडीकृतिमति॥ भोग्यखंडंजिनांशज्या[illegible]
गुणंतत्त्वाश्विभाजितं॥ ९२॥ सत्रिभार्काक्रमक्रांतेस्तत्तुल्यंज्ञायतेथवा॥ क्रमक्रांतेरिदंवीक्ष्यभ्रांतिंत्यजंतबालिशाः॥ ९३॥ नामि
तेऽत्रवदुर्बंधीर्यक्रांतिस्फुटसामसा॥ अत्रद्युज्यानुपातोयस्तत्तीर्यक्षुण्णायम॥ ९४॥ अथवलेषुदिक्कर्मणिचोक्रमज्यानिराकर
णायमूलसूत्रेवदृक्कर्तथापिकिंचिद्दोष्यते॥ विषुवद्वृत्तेसमवृत्तंप्रकल्प्यदक्षिणोत्तरवृत्तेऽयेहअयनवलनोपपत्तिप्रतीथेंऽथकुदृङ्
येत्र॥ अपमंडलेप्राच्यपरायाम्यकः कदंबायाम्यान्यः सोम्यादिक्षु॥ एवंविषुवत्प्राच्यपरायाम्यौ॥ यदामकरादिर्याम्योत्तरवृत्तेतदेव
कदंबोपि॥ अतोविषुवत्क्रांतिवृत्तयोरेकयाम्योदक्तथादक्षिणोत्तरवृत्तस्यकुभादेश्चमध्येस्याद्धोरात्रवृत्तेक्षयुणांकचंद्र॥ १९३५
असवोवर्तंते॥ नेपष्टिहृताः कालांशाः स्युः॥ ३२ ८५॥ अथकुंभादिर्यावद्दक्षिणोत्तरवृत्तेनीयेततावत्कदंबोपिनिजमंडलेचक्रांशां
के ३६० तावद्भिः कालांशैर्दक्षिणोत्तरसंपातात्तत्रस्थगवलंभवते॥ कदंबयाम्योत्तरयोरंतरंवलनं॥ सात्रतेषामंशानांकदंबवृत्तेज्या अतः
क्रमज्या॥ उक्रमज्यातुबाणरूपाभवति॥ कदंबवृत्तेयाज्यासाक्रांतिज्या अतस्तेषामंशानांक्रमक्रांतिज्यावलनं॥ अथवैकराशेः क्रमज्या
क्रांतिज्यात्रिज्यागुणाद्युज्याहृतातथापिसंभवभवति॥ अथान्यप्रकारेणक्रमज्यानिराकरणंद्युज्यानुपातश्चप्रतिपाद्यते॥ क्रांतिवृत्ते
कुस्थानेःकंबिंबमृद्विकाकारंविन्यस्यबिंबपरिधौयत्रस्याद्धोरात्रवृत्तलग्नंयत्रचक्रांतिवृत्ततेयोरंतरंयद्दक्षिणोत्तरंतत्रबिंबंभाप्यपरयोर्ध
वृत्तं॥ तत्रार्कक्रांतिबिंबार्द्धकालायुतस्यार्कस्यक्रांतेश्चांतरं॥ अतस्तस्यानयनेरविदोर्ज्यायांक्रियमाणायांयद्भोगखंडंतेनमाऊर्धकला
गुण्याः॥ ग्रारद्दिदृक्षौ॥ २२५ भोज्याःफलंदोर्ज्ययोरंतरंस्यात्॥ तत्रतावत्स्फुटभोग्यखंडज्ञानायानुपातः॥ यदित्रिज्यामितायांकोटो
टोग्रभमेज्यार्द्धंग्रारद्दिदृक्षाभोग्यखंडं २२५ तदाभिमतायामस्यांकिमितिफलंस्फुटभोग्यखंडं॥ तेनगुणितंबिंबार्द्धंग्रारद्दिदृक्षेभोज्यं
एवंसिद्धेग्रारद्दिदृक्षमितयोर्गुणहरखांडोक्तेबिंबार्द्धस्यकोटिज्यागुणस्त्रिज्याहरः॥ फलंदोर्ज्ययोरंतरं॥ तत्क्रांत्यर्थमनुपातः॥

यदि त्रिज्यया दिनार्धं लभ्यते तदेष्टनतज्यया किमिति फलं कोट्यंतरं तद्दिक्साधनेवलनं० अथानुपातः यदि विषुवच्छायाकर्णे तावत्तवलनं तदा त्रिज्यायाश्छायाकर्णे किमिति० अत्र त्रिज्यातुल्ययोर्गुणहरयोस्तथाविधत्वात्तुल्ययोश्चतुरस्रत्वान्नाऽऽकृतेर्भिन्नत्वात् त्रिज्या याजिनोज्या गुणस्त्रिज्याहारः फलं कोटिक्रमज्या० तत्त्रिज्यातुल्येनलंबनं० एवं विषुवद्वृत्तग्रहे० यदि मध्याह्नसूत्रस्थितक्रांतिवृत्तमध्ये प्रतिपत्सूत्रं नीयते तत्त्रिज्यासूत्रवदंडवत्० तदुपरिस्थं बिंबं छत्रवत्समंतात्समं भवति० यतस्तत्परितस्त्रिज्यावृत्तं यत्र वलनज्यादृष्टं यत्तदपि भ्रमण वस्थितं० अतस्तत्र यथागतमेव वलनं यदा त्रिज्यामेषादेर्ग्रहस्तदाक्रांत्या सूत्रस्थितक्रांतिवृत्तेनतं बिंबं स्यात्० त्रिज्यासूत्रं तदाकर्णरूपं बिंबमध्या च्चलनसूत्रं यत्र तत्र युज्यं॥ सातत्र कोटिः॥ क्रांतिज्या भुजः यथाकिंचित्कर्णस्थित्या ध्रुवतेदंडछत्रमपि तत्साधित्यांदिक्कर्णरूपं भवति० तत्र वलनज्यापि कर्णरूपया भवितव्यं॥ यत्पूर्वमानीतं क्रांत्यंतरं लंबसूत्रस्थाप्रतिस्पर्धितकोटिरूपं ज्ञातं॥ तस्य कर्णीकरणया अनुपातः यदि द्युज्यया कोध्वत्रिज्याकर्णः स्तदानयाकृतिः० पूर्वकोटिज्यया त्रिनाड्या गुणः त्रिज्याहरः॥ इदानीं त्रिज्यागुणाद्युज्याहरः॥ अत्रापि त्रिज्यातुल्यगुणहरयोर्नाऽऽकोटिज्यात्रिनाड्यागुणाद्युज्याभक्तावलनंस्यादित्यत्रपपन्नं० युक्तया नयेवज्ञेयमगस्त्यसंचक्रमस्येति॥ यथायनवलनज्ञानार्थं ध्रुवोपरिगोत्रिनाभोगः कदंबमरुत्तनिबद्धः० तथायाम्योत्तरक्षितिनयोर्यः संपातः सममंडलः तस्मात्क्षांशोः परितोवलनज्ञानार्थं वृत्तं श्रीयात्॥ तल्लिप्ताक्षवलयमज्ञं॥ तदपि भोगैरेकं० तत्राक्षवलनस्योपपत्तिर्दर्शनीया० तद्यथा० मध्याह्नेर्कः समचिह्नं प्रतिनीयमानं वृत्ताकारसूत्रं ध्रुवचिह्नलग्नं याति० अतस्तत्र विषुवत्समवृत्तयोरेकत्वाभ्योत्तरं वलनाभावइत्यर्थः॥ अथ यदिदिनार्धान्नतं स्वयं कृत्वा समचिह्नात्स्वयं प्रतिनीयमानं सूत्रं यत्र समं मंडलं लगति० तत्र वस्तुस्थितक्रांतेर्मध्ये यावंतो ज्ञास्तावंत एवाक्षवृत्तस्य समसूत्रध्रुवयोर्मध्ये भवंति यतस्तत्समसूत्रानुसारेबद्धं० तेषां भागानामक्षवलये यावती क्रमज्यातावंत एव समसूत्रध्रुवयोरंतरं० अथक्षितिस्थैर्दृक्क्षितिजयेवसमसूत्रं० तत्राक्षवृत्तसमवृत्तेचनवतिः९० नतोन्नतेषां ज्याक्षवलयेक्षज्यातुल्या स्यात्० अतः समंडलनतनतांशैर्वलनसाधयितुं युज्यतेतेतुग्रहायासेन ज्ञायंतेनमुखेन॥ अतस्तज्ज्ञानार्थं ध्रुवलोनुपातः सुखार्थं कृतः॥ यदि दिनार्धं तुल्येनस्वाहोरात्रनतेनेनवतिः समंडलेनतांज्ञा लभ्यंतेतदेष्टनकिमितिलब्धनतांशानां याक्र

राम
२३

561
1941

मज्या साक्षवृत्तेपरिणाम्यते॥ यदि त्रिज्यावृत्तेएतावती ज्या तदाक्षज्यावृत्तेकियतीतिलब्धंकिलवनज्या स्यात्॥ परं साद्युज्याग्रेनत्रिज्याग्रेयतः समसूत्रध्रुवयोरंतरंतत्॥ ग्रहध्रुवयोर्मध्येद्युज्याचापांशाएववर्तंते॥ यदि द्युज्यावृत्तेएतावती तदात्रिज्यावृत्तेकियतीतिष्वंसतिश्चैवंत्रैराशिकेत्रिज्याहरइदानीं गुणस्तुल्यत्वान्नयोर्नाऽऽकृतेर्नतांज्ञाज्याया अक्षज्यागुणः द्युज्याहरः फलंस्फुटवलनज्या स्यात्॥ अथसूक्ष्मायुच्यते॥ ग्रहणकालेर्कस्यशंकुः शंकुतलंमध्याह्नसाध्या॥ अग्राशंकुतलयोः समदिग्गोरेकंमन्यथांतरंस्फुटं सकिलबाहुः पूर्ववत्प्रतिपादितएव॥ ग्रहसमवृत्तयोरंतरंज्यारूपंदक्षिणोत्तरंवा बाहुरूपंस्यात्॥ यथाविषुवद्वृत्तादुत्तरितोदक्षिणतोवा क्रांतिर्ज्यातरेद्युज्याहृतंतथासमवृत्तादपिबाहुवृत्तादुत्तरतोदक्षिणतोवाबाहुतुल्यंतरेउपरिस्थंकर्ण्यं॥ तदपिभोगैरेकं॥ बाहुवर्गोनत्रिज्यावर्गंमूलंदृक्तस्मिन्वृत्तेत्रिज्यावद्व्यासार्धं॥ अथद्युज्यावृत्तोपरिस्थयोर्याम्योत्तरयोर्यौप्राक्कपश्चात्संपातौ तयोर्जीवावत्तयस्सूत्रंनिबध्यतेतत्स्याद्भुपरिस्थंनतोन्नतांशानांज्यासंबंधीहोरात्रवृत्तंनतोन्नतांशानां भुजज्या॥ अथतदानयनं॥ नतास्त्रनांयाभुजज्यावास्याद्युज्यावृत्तेकियतीति॥ एवमुपरिस्थंनतोन्नतज्याभवति॥ ततोयद्युपरिस्थंतत्स्यात्साऽईएतावतीतदाद्युज्यावृत्तेकियतीति॥ ततोद्युज्यावृत्तेएतावतीवलनज्यातदात्रिज्याग्रेकियतीति॥ अत्रप्रथमेऽनुपातेत्रिज्याहरोद्युज्यागुणस्तृतीयेऽनुपातेत्रिज्यागुणोद्युज्याहरः॥ अतस्तुल्ययोर्गुणहरयोर्नाऽऽकृतेर्नतांज्ञानांभुजज्याः क्षज्ञीवयागुणितोपरिस्थत्यासाऽईनभक्तासासूक्ष्मावलनज्यास्यात्॥ अतउक्तं॥ अग्रान्तलयोर्योगइत्यादि॥ अथदृष्टांतः॥ यत्रकिलवृषभांतक्रांतितुल्योक्षः२०।८ तत्रवृषभांतस्थोऽर्कोदिनार्धेस्वस्वस्तिकेभवति॥ तदाक्रांतिवृत्तंदृङ्मंडलाकारंस्यात्॥ सत्रिग्रहोर्कोराशिषंचकंसिद्धांतसंचतदाक्षितिजवर्तते॥ तस्माच्चयोरंतरंक्षितिजप्रत्यक्षवलनंदृश्यते॥ सासिद्धांतस्याग्रान्तकर्मसत्रिभार्कोक्रमक्रांतिवलनं॥ अतोसदस्मदानयनंविनानेदमग्रास्फुटवलनमुत्सहतइत्यर्थः॥ अथान्योदृष्टांतः॥ यत्रवृषषष्ठिभागाः६० अक्षस्तत्रमेषादौक्षितिजेस्वस्वेपिराशयः समकालमेवक्षितिजस्थाभवंति॥ तदाक्रांतिवृत्तमेवक्षितिजंभवतीत्यर्थः॥ तदामेषादौवृषभादौमिथुनादौवाक्षितेरयोपरमेत्रिज्यातुल्यमेवस्फुटंवलनंस्यात्॥ यतः क्रांतिवृत्तप्राचीउत्तराजाता॥ यथास्वदेशाभावेसतिरवेर्दक्षिणस्यांदिशिस्पर्शःस्वोत्तरस्यामित्यर्थः॥ एतदुक्तंभवति॥ तत्रदृग्गोलसंधिकालेत

स्पष्टिज्यातुल्यबलनस्यान्यथानुपपत्यास्मदीयमेववलनानयनंसमीचीनं॥तच्चदेशोक्षज्या ३४० मेषादिगेरवोद्युज्या २४१८ चरास वः० क्षितिजस्थेकेंनतघटिकाः१५॥अयनवलनचापांशाः २४३ आक्षवलनचापांशाः ६६३ स्फुटवलनचापांशाः १० वृषादिगे रवौद्युज्या ३१६६ चरासवः ९८१० नतघटिकाः १०१८ आयनांशाः २१४ आक्षजस्य ६८।५६ स्फुटस्य १० मिथुनादिगेद्युज्या ३२८ चरासवः ३४६५ नतघटिकाः २४।३० आयनांशाः ३०२।३२ आक्षजस्य ७ १।२८ स्फुटस्य १० एवंसर्वत्र॥अतएवप्रतिवादिनं प्रत्याह॥यत्खस्वस्तिकगेरवौभवलयेदृग्नवलंक्षितेप्रत्यक्षंवलनंकुजेत्रिभयुताकांशासमंदृश्यते॥तंचेदुक्रमजीवयानयमित तादृक्कुसरवेगोलवित्तमन्यतेद्यैमलंतदेववलनंधीरदृढाद्योदितं॥७५॥यत्राक्षोंशरसा ६६ लवादिनमणोस्तत्रोदयंगच्छतोमेषेवा वृषभेपिवाप्यनिमिषंकुभवितस्यापिवा॥स्पष्टोदक्षिणतस्तदाक्षितिजवत्स्यात्कांतिवृत्तंयतस्तद्भुक्तक्रमजीवयात्रवलनंव्यासार्ध तुल्यंकथं॥७६॥अनेनोक्तमज्यानिगकरणेनदृक्कर्मापिक्रमज्ययासाध्यंवलनमूलत्वादृक्कर्मणोस्तयोरेकवासना॥॥इतिश्रीभा स्करीयसिद्धांतशिरोमणेर्वासनाभाष्यमिताक्षरेगोलाध्यायेग्रहणवासनाध्यायोष्टमः॥॥श्रीगणेशायनमः॥॥अथोदयास्तवा सना॥तत्रोदोउदयस्तेवदृक्कर्मकारणमाह॥क्रांतिरत्रग्रहस्यानुचिह्नंयदास्यात्कुजेनोतदारवेरगोयथतः॥स्वर्णोत्क्षिप्यतेनाम्यतेवाकुजात्तेनदृक्कर्मरवेरुदयस्तकृतं॥१॥नैवबाणःकुजेसोकदंबोमुखस्तत्समुत्क्षेपणंनामनंचद्विधा॥आयनंचाक्षतंतेनकर्मद्वयं तत्प्रपंचःपुनःसोपपत्तिर्विधेयोऽत्र॥२॥स्पष्टार्थमिदं॥अथतत्कर्माह॥क्षितिजंवलनंयत्स्यात्तदृशादिषुणाग्रहः॥याम्येनयाम्यतेक्षमाजात्सोम्येनोन्नम्यतेतथा॥३॥तद्भूस्थंवलनंयाम्यंयस्यप्रत्यक्कुजेपतः॥आयनंचिन्त्ययाचेत्यादर्शनेनारणंकिं॥४॥लंबज्य याक्षजंचेत्यादृग्वलनंकिंस्फुटेषुणा॥इतिनेत्रांशिकालुप्तौत्रिज्याद्युज्ययोहते॥५॥तत्रापेक्षांतरश्रोणेःकुजात्स्वरोनतोन्नतः॥तेः श्रोणेर्यत्क्रमात्तत्तेनतात्तेवरात्प्रजायते॥६॥३॥क्रमेणोन्नताद्यत्रचतद्भोदयलग्नकं॥उक्तव्ययतः प्रत्यगस्तलग्नंसषट्ग्र हात॥ज्ञारेमहतिभानांतुचरार्द्धंमध्यमापभात॥ज्ञरस्फुरातथाकृत्वातत्रापेक्षांतरासुभिः॥८॥विभिन्नैकदिशोर्विधाद्दक्षजेनम नोन्नती॥आयनाक्षयोर्जेयोगेवियोगात्तुल्यमुक्तवत॥९॥अत्रगोले यथोक्तंक्रांतिमंडलेविमंडलेनग्रहंदत्त्वाविमंडलस्थग्रहोपरि

S63 1941

कदंबाभिमुखः

यक्ष्यतेतच्चप्रेक्षयथेयंदृक्कर्मोपपत्तिःस्फुरसेनबालैरपिबुध्यतेतथायंसत्पाठःकृतोऽतःसुगमा॥तथाग्रहछायाधिकारेदृग्यमुपपत्तिः सम्यक्स्फुटितेव॥अथग्रहज्ञारस्फुटीकरणमाह॥सत्रिराशिग्रहद्युज्यानिघ्नस्त्रिज्योद्धृतःज्ञरः॥स्फुटेसौक्रांतिसंस्कारेदृक्कर्मैण्वक्ष जेतथा॥१०॥अयंसंक्षिप्तोगोणप्रकारः॥मुख्यस्तूर्ध्वंव्याख्यातएव॥तथाहीहयुक्तिमात्रमुच्यते॥विषुवद्वृत्तात्क्रांतिर्ध्रुवाभिमुखी॥ क्रांत्यग्राच्छरःकदंबाभिमुखःकथंतेनतिर्यक्कृतेनसासंस्कार्या॥अतःक्रांत्यग्रेयद्युज्यावृत्तंतस्यज्ञरस्यचयदंतरंतेनसंस्कृतास्त तीस्फुटाभवति॥तज्ज्ञोतरंकोटिरूपं॥ज्ञरःकर्णः॥तद्दोर्गोतरपरंद्युज्यास्तेभुजः॥अतःस्पष्टंदिग्वलनंस्पष्टसंभवं॥तत्रसात्रिराशि ग्रहक्रांतिःकदंबयाम्यसत्रयोरंतरंभुजः॥तद्ज्याकोटिस्त्रिज्याकर्णः॥यदित्रिज्याकर्णेनयंकोटितदाज्ञरेणकेस्फुटपलं॥कोटिस्फु टेत्रिज्यवज्ञरस्यक्रांतेरुदक्सम्पाक्षज्ययाक्षजंदृक्कर्मकर्तुंयुज्यतेत्रोपपत्तिःस्पष्टार्था॥अथब्रह्मगुप्तादिभिःकिंस्पष्टेनकृतइत्याशंक्याह॥ब्रह्मगुप्तादिभिःस्वस्वांतरात्मकृतःस्फुटः॥किंत्वर्थपरिलेखाद्रोगेपितागतएवहि॥९९॥नक्षत्राणांस्फुटएवस्थिरत्वात्स्फुटिताःज्ञराः॥दृक्कर्मणायनेनैषांसंस्कृताश्चतथाध्रुवाः॥९२॥स्पष्टार्थं॥अथस्पष्टेपानुपहसन्नाह॥क्रांतिरत्रज्ञरंकेविनान्यंतेतेकुबुध्य यः॥यद्येवमायनंतेभ्यदृक्कर्मान्येभ्यःकिंकृतं॥९३॥किंस्पष्टेवलनेसूत्रेदत्तोमध्यज्ञरोभवेत्॥कोटिदोर्ज्ञानसूत्रात्स्पर्शमुक्तिज्ञरोचकिं ९४॥किंचकृत्वाज्ञरंकोटिंस्थिरंदृग्नयनंकृतं॥तादृक्केसज्ञरस्तेननानुपातेनसिध्यति॥९५॥यदिक्रांतिरत्रेज्ञरस्तदाध्रुवाभिमुखःस्यात्॥निरक्षदेशेक्षितिजस्थोध्रुवः॥ध्रुवाभिमुखज्ञरस्थोग्रहःक्षितिजंनयजतिनामनोन्नामनाभावात्॥किंतत्रायनदृक्कर्मणा॥अ थवाचार्यैःकृतंयेनमन्यंतेतेरपिकृतंभ्रांतित्वात्॥तथापरिलेखेबिंबमध्यात्स्पष्टवलनाग्रेपतितंसूत्रंक्रांतिवृत्तसाक्षी॥तस्याःकोटि वछराःकिंदत्ताः॥प्रत्यक्षध्रुवसूत्रेनयाः॥ज्ञरंस्पष्टार्थं॥अथोक्रमज्याज्ञरवृत्तिमाह॥दृष्टिकर्मवलनेयकेनचिद्भ्रांतितःकथितमुक्रम ज्यया॥तत्कथंतदनुगैस्तथापरैरंधपुरुषपरंपरोपमैः॥९६॥ब्रह्मगुप्तकृतिरत्रसुंदरासाऽयथातदनुगैर्विचार्यते॥नोदृताकृतिरयं दृतास्तवामकाःकृगणकादिचार्यतां॥९७॥अत्रब्रह्मगुप्तकृतिः सुंदरापिचतुर्वेदाचार्येणान्यथाव्याख्यता॥आत्मनोदृश्यसंकं मत्वोक्तं॥हेगणकाःइयंमामकाकृतिर्नोदृता॥अथवास्तुदृतासम्यग्विचार्यतां॥अत्रशोदशतिथिछेदोनामसूत्रितं॥अथव्यक्तिचार

माह॥ उक्तमज्याविधानेनदृक्कर्मवलनंतथा॥ येनैरुक्तंनतत्तथ्यंव्यभिचारेणकथ्यते॥९८॥ त्रिनाड्यस्काक्षांशगुणस्त्रिभज्यापातोत्रि
नज्याविहतोस्यचापं॥ तेनत्रिभोनेनसमःप्रतीच्यांत्राकुमत्रिभेणाधुचरःकुजेवत॥९९॥ दृङ्मंडलकारनयापवृत्तंतद्याम्यसोम्यक्षिति
जंतदाख्यात॥ क्षितेपिपरमेपुणात्रयाम्योत्तरत्वात्क्षितिजंतेनजह्यात्॥२००॥ दृक्कर्मसंभूतफलद्वयस्यनाशोभवेदत्रधनर्णसाम्यात॥ नैवं
ऋमज्याविधिनात्रसाम्यंदृक्कर्मकार्यंऋमजीवयातः॥२१॥ तयैवनाशोवलनद्वयस्यसाम्याद्विगन्यत्ववियोजनेन॥नसाम्यमत्रोऋम
जीवयाम्याऋमज्ययातोवलनंविधेयं॥२२॥ यत्रचतुर्विंशतिभागास्योक्षस्तत्रत्रिज्ययोर्घातोत्रिनज्यया॥२३॥ अक्षः फलस्यया
वच्चापंतावंतौयत्रहोभौगास्तेषांक्रांतिज्योत्तराक्षज्यासमाभवतीत्यर्थः॥तद्यथा॥अक्षांशाः२०।३०एषांज्या१२।५० अस्यात्रिज्या
गुणायात्रिनज्यहृतायाश्चापंराशित्रयेः २ अनेनसत्रिभेणसमोग्रहः ५ यदापूर्वक्षितिजेअथवापश्चिमेन समःप्रत्यक्क्षिति
जग्रहोभवतितदादृष्टभगोतः स्वस्वस्त्रिकेतोदृङ्मंडलाकारक्रांतिवृत्तंस्यात्॥तस्यक्रांतिवृत्तस्यक्षितिजग्रहेक्षितिजमेवदक्षिणोत्त
रंस्यात्॥यतस्तदाकदंबःक्षितिजेवर्त्तते॥अतःक्षितिजस्थोग्रहःपरमेणापिक्षेपेणकदंबोन्मुखेनविक्षिप्तःक्षितिजंनत्यजति॥क्रांति
वृत्तग्रहज्ञानमेवोदयलग्नंस्यात्॥एवंदृक्कर्मफलयोर्ह्रनर्णयोःसाम्याद्भवति॥ऋमज्याविधानेनतयोर्नवसाम्यंतत्रस्यात्॥अ
तःऋमज्ययैवकर्त्तव्यं॥एवंतत्रैववर्त्तमानस्यार्कस्यवलनाभावःवलनयोर्भिन्नदिशोःसाम्यात्॥ उक्तमज्यानयनंतत्रसाम्यमित्यस्य
र्थः॥यत्तुस्वस्त्रिकेगे०॥२५॥२६॥अथयत्तुस्वस्त्रिकेगेरवावितिश्लोकद्वयंपूर्वव्याख्यातमेव॥ अथभ्रमेकारणमाह॥ गर्वा
दसगर्भस्यात्परविश्वासान्नमादादनत्वापि॥ मुह्यंत्यपिमतिमंतःकिमंदोन्येस्तथाचोक्तं॥२७॥ गणयंतिनापवादंनरत्तभंगंक्षयं
नचार्थस्य॥रसिकत्वेनाकुलितावश्यापतयःकुकवयश्च॥२८॥ स्पष्टार्थौ॥॥इतिभास्करीयेसिद्धांतशिरोमणिवासनाभाष्येगोला
ध्यायेउदयास्तवासनाध्यायेनवमः॥ ॥ श्रीगणेशायनमः॥ अथश्रृंगोन्नतिवासना॥ तत्रशुक्लत्वेकारणमाह॥ तरणिकिरण
संगदिवपीयूषपिंडेंदिनकरदिशिचंद्रश्रृंगदिक्षभिश्चकास्ति॥ तदितरदिशिबालाकुंतलश्यामलश्रीर्घटइवनिमतिंछाययेवात
पस्थः॥१॥ सूर्यादधस्तस्यविधोरधस्तमर्धंनृदृश्यंसकलासितंस्यात्॥ दर्शेथभागैतिरितस्यशुक्लंतत्सौम्यमास्योपरिवर्त्तनेन॥२॥

565
1941

कक्षाचतुर्थेतरणेर्हिचंद्रकर्णेतरेतिर्यगिनोयतोज्ञात॥ पादोनषड्भाष्टलवांतरेतो ८५।४५ दलंनदृश्यस्यदलस्यशुक्लं॥३॥ उपरि
तिमनुयातिशोकुंभिंदोस्यजनदृग्नवजनोस्यमेचकत्वं॥ जलमयजलजन्यगोलकत्वात्प्रभवतितीक्ष्णवीषाणरूपतास्या॥४॥
यद्याम्योदक्षपनसन्निधानेतरसोत्रबाहु-कोटिस्तर्ध्वाधरमपतियोर्यत्तिर्यक्कुसकर्णः॥५॥ स्पष्टार्थः॥दोर्मूलेकेः शशिदिन्नि
भुजोग्रात्रकोटिस्तदग्रेचंद्रःकर्णोरविदिग्नयादीयतेतेननोकूं॥६॥ स्पष्टार्थः॥ अस्यवासनापूर्वंकथितैवतथापिकिंचिदिहोच्यते॥
प्राग्वद्भितेरुन्नतपार्श्वेचंद्रकक्षारविकक्षांचविलिख्यतत्रोर्ध्वरेखांतिर्यग्रेखांचकृत्वाचंद्रकक्षोर्ध्वरेखासंपातेचंद्रबिंबेविलिख्येद
दृशंयेत्र॥तिर्यग्रेखायाउपरिचंद्रकक्षाव्यासार्द्धमितंतरेत्तीर्यग्रेखांकुर्यात्र॥सारेखात्रस्थग्रविकक्षायांयत्रलग्नातत्रस्थितएवार्कउर्ध्व
रेखावाछिन्नेचंद्रबिंबार्द्धपश्चिमंशुकूंभवति॥तस्यार्धमपस्तनंमनुष्यदृश्यं॥तत्रस्थितेर्केव्यर्केदुःसपादवलुर्थभागोनंरात्रित्रयंभ
वति ३ एतावंत्येवव्यर्केदुर्भुजेश्वर्द्धंपश्चिमंपूर्ववाशुकूंभवितुमर्हतिनत्रिभे॥ अथाध्यायोपसंहारश्लोकमाह॥ ईषदीषदिहमध्या
गमोदोग्रथगोरवभयेनमयोक्ता॥ वासनामतिमतासकलेद्यागोलबोधइदमेवफलंहि॥८॥ हियस्मात्कारणात्तोयज्ञानेइदमे
फलंयदृक्तापिवासनोद्यते॥ इतिश्रीभास्करीयेसिद्धांतशिरोमणेःस्वोक्तटीकायांमिताक्षरायांदृङ्गणितेध्यायेगोलभाष्यं॥अत्रग्रं
थ९८॥ ॥अदितः५५८॥ ॥७॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ अथयंत्राध्यायोव्याख्यायते॥ तत्रादौतद्वारंभप्रयोजनमाह॥ दिनग
तकालावयवज्ञानुमज्ञोक्तायतोविनायंत्रैः॥ वक्ष्ययंत्राणितत्तःस्फुटानिसंक्षेपतःकानिचित्॥१॥ गोलोनाडीवलयंयष्टिश्चक्रं घ
टीचक्रं॥चापंतुर्यंफलकंधीरकंपारमार्थिकंयंत्रं॥२॥स्पष्टार्थं॥अत्रप्रथमंगोलयंत्रमाह॥अपक्षत्तगरविचिन्हंक्षितिजेघटवा
जेनसंसक्तं॥नाडीवृत्तेविंदुस्त्वाघटवाथजलसमंक्षितिजं॥३॥रविचिन्हस्यछायापततिकुमध्येयथातथाविधते॥उडुगोलकुजं
बिंदोर्मध्येनाड्यायाताःस्युः॥४॥यथोक्तविधिनारवगोलंतभगोलंवध्वात्रक्रांतिवृत्तेमेषादेरारभ्यरविभुक्त्यारात्रिभागा
घंदद्यात्तदग्रेचिन्हंतदपवृत्तगरविचिन्हमित्युच्यते॥भगोलंचालयित्वारविचिन्हंक्षितिजेधार्यं॥तथाधृतेसतिक्षितिजंप्राच्यांदि
शिवर्त्मवेधेयत्रलग्नंतत्रघटिकाबिंदुःकार्यः॥ततःक्षितिजवृत्तंजलसमंयथाभवतितथाभगोलयंत्रंछिद्रंकृत्वाभगोलस्तथाप्रवाह्यो

यथारविचिन्हस्यछायाभ्रमभेयतततथाकृतेसतिविषुवद्वृत्तेक्षितिजाबिंद्वोर्मध्येयावंत्यो घटिकास्तावंत्यस्तस्मिन्काले दिनगताज्ञेयाः॥ अपरत्रेमेषादेरारभ्यशङ्कुक्षितिजपर्यंतंयद्राशिभागाद्यंतस्तुल्यंज्ञेयं॥ ॥इतिगोलबंधे॥ नाडीवलयमाह॥ अपरत्रेकुजलग्नेलग्नेचार्कोरवगोलनलिकांतः॥ दिक्सूत्रंध्रुवयष्टिंचक्रंपश्चात्रिजोदयेश्वांकं॥१॥ यस्तेयष्टीमायामुदयेकेन्द्रस्थनाडिकाज्ञेयाः॥ यष्टिछायासूर्यांतरेयल्लग्नंप्रभायांवा॥६॥ केनचिदाधारेणद्वाभिमुखकीलकेत्रभ्रमते॥ अथवाकीलछायातलमध्येस्फुर्नतानाड्यः॥७॥ अत्रचारुदारुमयमिष्टप्रमाणंचक्राकारंसमंनेम्यांषष्टिघटिकांकंमंरंवगोलमध्यसूत्र्योर्ध्रुवयष्टी पृथिवीमध्यगतेप्रोतंकार्यं॥ तथास्तोदयप्रभावेमेषादिभिरसमेरुभयापार्श्वयोः षड्भेणचक्रहिमतांकमीयं॥ तेश्वोदयेर्विलोमेरंकयं॥ मेषात्सप्तमतोतुलोवृषात्पश्चिमतोमिथुनइत्यादि॥ सचार्कनमस्कारः सर्वतोभद्रमयापठितः॥ वृत्तोचक्रभागे ३६० समदंतघटीभिः स्वदेशोदयैरंकयेदस्यपार्श्वे॥ प्रतिस्तोदयंस्वाभिधैः ३० क्षेत्रभागैस्त्रिभागाभिधैर्द्वादशभैर्नवांशैर्न॥१॥ त्रिभागेर्द्विभागैस्तथास्वस्वनाथैः प्रयत्नेनषड्भागमेवविभज्य॥२॥ एवंयंत्रंकृत्वातस्मिन्दिनेतेनकालज्ञानंतस्मिन्दिनेयावद्दोदयिकंरविस्तदुक्तान्राशीमेषादेर्दत्वाभुज्यमानान्नैरोभागान्क्षेत्रभागेषुदत्वाशेरविचिन्हंकार्यं॥ तस्मिन्दिनेउदयकालेयष्टिछायापश्चिमतोगतातस्यांछायायांरविचिन्हंयथाभवतितथास्थिरंकार्यं॥ ततोनंतरंरविर्यथोपर्युपरियातितथातथाछायायोगश्यति॥ छायाकेचिन्हयोर्मध्येयाघटिकास्तादिनगताज्ञेयाः॥ तथायष्टिछायायांयोराशिर्येक्षेत्रांशास्तुल्यंज्ञेयं॥ सत्रषड्भागः॥ अथवाकिंखगोलांतरुयष्टिप्रयासेन॥ चक्रांतरिष्टप्रमाणंकीलकंप्रोतंकृत्वासकीलकोध्रुवाध्रुवाभिमुखोयथाभवतितथाकेनचिदाधारेणचक्रं॥ स्थिरंकार्यंतथाकृतेइष्टकालेकीलछायायत्रलगतितस्मिंस्तत्रार्कचिन्हस्यमध्येनतनाड्योज्ञेयाः॥ इतिनाडीवलयं॥ इदानींघटिकामाह॥ घटदलरूपाघटिकातास्रीतलेरंध्रछिद्रा॥ घुनिशमज्जनमित्याघुनिशंभक्तंघटीमानं॥८॥ अत्रदाज्ञाभिः शुल्बस्यपलैरित्यादिद्वयीलक्षणंकेचित्कृतंतद्युक्तिशून्यंदुर्घटत्वेनस्वेक्षितं॥ इष्टप्रमाणाकारसुस्थिरंपात्रंघटीसंज्ञमंगीकृतंघुनिशमज्जनमित्यासंख्ययायदिषट्त्रिंशच्छतपानीयपलशतानि ३६०० लभ्यंतेतेदकेनविमज्जनेनकिमितित्रैरा

587
1941

शिकं॥ ॥इतिघटिकायंत्रं॥ ॥अथशंकुमाह॥ ॥समतलमस्तकपरिधिर्भसिद्धोदंतिदंतजःशंकुः॥ तच्छायातःप्रोक्तंज्ञानंदेशकालानां॥९॥ इतिशंकुः॥ अथचक्रयंत्रं॥ चक्रंचक्रांशांकंपरिधौश्लथशृंखलादिकाधारं॥ धात्रीत्रिभआधाराकल्प्याभाद्वंत्रवाद्वंच॥१०॥ तन्मध्येसूक्ष्माक्षंक्षितावार्कांभिमुखनेमिकंधार्यं॥ भ्रमेरुन्नतभागास्तत्राक्षच्छायायाभुक्ताः॥११॥ तत्रवाद्वंतश्चनतोऽन्नतलवगुणीकृतंयुद्दलं॥ युद्दलोन्नतोऽभक्तंनाड्यःस्फुटाःपरैःप्रोक्ताः॥ धातुमयंदारुमयंवासमंचक्रंकृत्वातन्नेम्यांशृंखलादिराधारःशिथिलःकार्यः॥ चक्रमध्येसूक्ष्मंसुस्थिरंआधारास्फुटिरोपरिगामिनीलंबवद्ध्रुवरेखाकार्या॥ तन्मत्स्यतोन्यातिर्यग्रेखावाचकार्या॥ तच्चक्रंपरिधौभगणांशै ३६०२२ कृत्वाआधारात्त्रिभद्वितीयभागांतरेतिर्यग्रेखातत्परिधिसंपातेधात्रीस्थितिःकल्प्या॥ भाद्वंतरुध्रुवरेखानेमिसंपातेत्रवाद्वंकल्प्यं॥ सुस्थिरेसूक्ष्मान्नालिकाप्रोतव्या॥ सनाक्षसंज्ञा॥ तच्चक्रमकीभिमुखंनेमिकंचययथाभवतितथाआधारेधार्यं॥ तथाऽक्षतेक्षस्यछायापरिधौयत्रलगतितत्स्थितिज्ञचिन्हयोरंतरेणेष्टस्तरवेरुन्नतांशाः॥ येछायायाध्रुवयोरंतरेतेनतांशाज्ञेयाः॥ एवमत्रनतांशोन्नतांशज्ञानमेवभवति॥ अतोन्येघटिकाअप्यानीताः॥ तद्यथा॥ तस्मिन्दिनेगणितेनमध्यंदिनोन्नतांशैर्दिनार्धनाड्योलभ्यंतेतदाएभिः किमिति॥ एवंस्फुटघटिकाःस्युः॥ अथवेधेनग्रहज्ञानमाह॥ मेत्रक्षंपुष्पांतिमवारुणानामक्षद्वयंनेमिगतंयथास्यात्॥ द्वंतरेत्येषुभरवेचरीवातथात्रयंत्रंस्फुधियात्रधार्यं॥१३॥ नेमिस्थदृक्षाक्षगतंत्रपश्येत्ववेदंचधिष्ण्यस्यचयोगतारां॥ नेम्योर्ध्रुवयोर्यक्षयुजोस्तमध्येयेंशाःस्थिता—ध्रुवकोयुतस्तैः॥१४॥ प्रत्यक्कुजेतेभधुरस्थितेतेहीनोध्रुवःस्यात्सचरस्यभुक्तं॥ तत्रयंत्रस्याधोनेम्यांदृष्टिकृत्वाद्वंनेम्यामुक्तर्क्षाणांमध्येभद्वितयंयुगपन्नेमिगतंयथास्यात्तथायंत्रंस्थिरंकृत्वानेम्योर्निरूक्षयोरेकतरंस्थानमेकयेत्॥ ततोग्रतःस्थितावादृष्टिंचालयित्वाग्रहंविध्यत्॥ ग्रहःप्रयोगक्षतोदृश्यते॥ अक्षमूलस्यग्रहस्यचांतरंविक्षेपोग्रहावधिः॥ अक्षमूलनेम्योर्यत्रलग्नंदृश्यतेतत्स्थानमप्येवं॥ अथभग्रहोक्तमध्येयंशास्तेभध्रुवोयुतःस्फुटोग्रहोभवति॥ यदिग्रहात्पश्चिमस्थंनक्षत्रं॥ यदापूर्वस्थंतदाभध्रुवोहीनस्फुटोग्रहोभवति॥ अथवात्यशरंनक्षत्रंरोहिण्यादिंततोदूरंतरेयदिग्रहस्तदातावेवविधायोक्तवत्ग्रहज्ञानं॥ इतिचक्रयंत्रं॥ ॥अथचापंतूर्यो

चक्रं चाह॥ दलीकृतं चक्रमुरीति चापं कोदंडरंध्रं खलु तूर्यगोलं॥२५॥ अत्रयंत्रेषुगोलेगोलएव॥ नाडीवलयंविषुवद्वृत्तंतयोर्धरीज्ञानेगो
लयुक्तिरेवासना॥ सम्यक्कृष्णाभिमुखयष्टिकागोलधृतेत्यथोक्तः स्वतएवघटिकाज्ञायतेइत्यर्थः॥ यत्तुनाडीवलयंचक्रंकृत्वायष्टौगो
तंतत्षड्वर्षैकनार्थमेव॥ यत्तुचक्रंदृग्वृत्तंतन्नतोन्नतांशज्ञानमेवगोलयुक्त्याभवति॥ दृग्वृत्तंक्षितिजाद्दृष्टरियेभोगेरविर्भवतितै
रेवपश्चिमक्षितिजादधःकीलद्धायालगतीत्यर्थः॥ यद्वेदंयदंतर्धिदृग्वृत्तंनेमिसंज्ञकंज्ञायतेधृतंतत्क्रांतिवृत्ताकारवस्त्वाधार्थं॥ अत
स्तत्रापिगोलयुक्तिरेववासना॥ इतिचापंतुर्यं॥ अथफलकयंत्रार्थमाह॥दृग्वृत्तंक्षितिजप्रस्फुरत्कीलयुक्तः सुखेननोन्येर्यतेतंमयातः॥ सद्वृ
त्तंयुक्तेर्गणितस्यसारंस्यष्टप्रवक्ष्येफलकाख्ययंत्रं॥२६॥ स्पष्टार्थं॥ इदानींमक्षीण्डेदेवनमस्कारमाह॥सेव्येमेरुमध्यगंस्फुरति
र्यंत्रैस्फुरद्वत्तमहंनत्वेतद्गुणमेवदेवममलंश्रीभास्करंभास्कर॥२७॥ वक्ष्मिकथयमिकिंयंत्रंकिंविशिष्टंस्फुटंअव्यभिचारि॥कः कर्ता
अहंभास्करः किंकृत्वाप्रणिपत्यकं भास्करंस्वर्ये॥ किंविशिष्टमंडलमध्यगंसूक्ष्मरूपावस्थानं॥ पुनः किंविशिष्टमितिप्रतिविशेषणंस
बध्यते॥ नित्यं अविनाशिनं॥ तथाज्ञात्वतमोहरं॥ ज्ञात्वतिमिरहरंतथासुमनसांकमलादीनांउल्लासनंतथासुप्रभंतेतथाअकूजांनि
राशयासं॥ क्रुसमयावबोधनविधौ॥ कालज्ञानविधाने॥ तथाप्रोद्घोषितज्योतिषं॥ उज्झितंतारकं॥ यदेतन्नारकाणांतेजः तदेवेतज्जः सं
जनितमेवेत्यर्थः॥ तथासत्यं॥ उपास्यंकैः सुकृतिभिः पुण्यवद्भिः किंविशिष्टंयंत्रंएतत्क्षुण्णमेव॥ अतएवतान्येवविशेषणानियंत्रेव्याख्या
यंते॥ किंविशिष्टंयंत्रंज्ञात्वतमोहरं॥ ज्ञात्वंमोर्व्यंतदेवतमोहरंतीति ज्ञात्वतमोहरं॥ कदानित्यंअत्रस्थहं॥ तथासुमनसांविदुषांउल्लु
सनं॥ तथासत्प्रभंछायासहितं॥ तथाअकूजांसमयाबोधनविधौअत्रस्फुरंवनकालज्ञानेभवतीत्यर्थः॥ तथाप्रोद्घोषितज्योतिषं॥ उज्झ
तंस्फुरत्तज्योतिः ज्ञास्ये॥ तथासकृतिभिःसद्गुणैकैःसेव्यं॥ तथामेरुमध्यगंयस्यैतिमंडलमध्यगं॥ अतलिखितंस्फुरत्तमित्यर्थः॥ तथा
अमलमिति॥ इदानींयत्रलक्षणमाह॥ कर्तव्यंचतुरस्रकं सुफलकं स्वाकांगुलैर्विस्तृतं॥२७॥ विस्तारादिगुणायतंसगणकंनायाम
मध्येतथा॥ आधारःशेषशंखुलादिघटितः कार्यांचरेखाततस्त्वाधारादवलंबसूत्रसदृगंसालंबरेखाव्यते॥ लंबंनवत्यंगुलकैर्वि
भज्यत्रत्यंगुलतिर्यगंतःप्रसार्य॥ सूत्राणितत्रायतसूत्ररेखास्त्रीवाभिधानाःसुधियाविधेयाः॥२९॥ आधारतोधःस्वगुणांगुलेषुज्या

569
1941

लंबयोगेसुविवरंचसूक्ष्मं॥ इष्टप्रमाणासुविवरेज्ञालाकाक्षेप्याक्षसंज्ञास्वगुणसाग्रकल्प्या॥२०॥ षष्ट्यंगुलव्यासमश्वरंधृत्वासूत्र
तंपरिधौतदंकं॥ षष्ट्याघटीनांभगणांशकैश्च ३६० प्रत्यंशकैर्वांबुपलैश्चदिग्भिः॥२१॥ अग्रेसरंधृततनुपट्टिकैकाषष्ट्यंगुलादीर्घतया
तथांकया॥ अत्रोदीधातुमयंश्रीपर्ण्यादिसुदारुमयंवाफलकंचतुरस्रंसूत्रलक्षणंसमंकर्तव्यं॥ तच्चैवत्र्यंगुलविस्तारंहिगुणविस्तार
दैर्घ्यं॥ तत्समीपेदैर्घ्यमध्येतस्याधारःशरवत्रादिः कार्यः आधारेधृतंयंत्रंयत्रालंबमानंस्यात्॥ तथाधृतेफलकेआधारादधःसूत्र
मवलंब्यरेखाकार्या॥ सावलंबसंज्ञा॥ तंलंबंनवतिभागंकृत्वाभागेभागेतिर्यग्रेखादीर्घाकार्या॥ तीर्यक्तंतुलंबभावात्महत्स्यात्॥
तारेखाज्यासंज्ञाज्ञेया॥ आधारादधश्चिन्नादंगुलांतेयाज्यातस्यलंबस्यचसंपातेसुविवरंतच्चेष्टप्रमाणाज्ञालाकाक्षेप्यासाक्षसंज्ञा॥
तस्माद्ध्रुवाच्चिन्नादंगुलांतेनकर्कटकेनरज्जेनरेखाकार्या॥ साषष्टिघटिकाभिः ६० भगणोज्ञेः स्वपश्चिमस्थैः ३६० प्रत्यंशदशभिर्देशा
भिः पानीयपलैश्चांकया॥ अथताम्रादिमयीवेज्ञालाकामयीषष्ट्यंगुलादीर्घतयातेरेवफलकोर्ध्वलग्नंथेवांकिताकार्या॥ साषष्टिकाछि
द्रंगुलविस्तृताकार्या॥ एकस्मिन्नेत्रेगुलविस्तृताकुठाराकारकार्या॥ तत्रविस्तारमध्येछिद्रंकार्यं॥ अथप्रोतायाःषष्टिकायाः लंबोपरि
स्थतायाःएकंपार्श्वंयथालंबरेखांनजहातितथासाधाकार्येत्यर्थः॥ इदानींयंत्रोपकरणमाह॥यत्खंडैकैः स्थूलचरंपलाद्यंतद्भाकुर्य्
हस्याच्चरसंज्ञिनींवाह॥२२॥ यत्खंडैकोछंचरार्धंपनीयपलात्मकंतेस्यैकोनविंशतिभागोन्नत्रचरज्याज्ञेया॥ तानिचरखंडानिदृग्गा
सत्र्यंशगुणे ७।८।२, विनिघ्नी पलप्रभास्फुटचरखंडकानीति॥ तानियथासार्धचतुरंगुलेषु ४।३०देशे २५।३६।२५ अत्रोपपत्तिः॥ रे क्षभे
ष्टैकैश्चरसाधनेकथितेव॥ तच्चरंस्फुटतश्चरज्यास्फुटमेवागच्छति॥ तच्चपानीयपलात्मकं॥ अतःषड्गुणितमस्वात्मकंस्यात्॥ ततोनुपातः
यदित्रिज्याव्यासार्धे ३४३८ एतावतींचरज्यातदात्रिंशद्व्यासार्धेकियतीं॥ अत्रत्रिंशद्गुणःत्रिज्याहरोतःषड्भिश्चेज्ञाताचत्रिज्यापवर्त्त
नंकृतेज्ञाताएकोनविंशतिः॥१९॥ हरःस्फुटगुणःफलमत्रयंत्रेचरज्येत्यपपन्ने॥ इदानींयष्टिसाधनमाह॥ वेदाभवोर्वीलभुवोधृतिश्च
विश्वेचबाणाः ४।१।१।२।१।८।१।३।५।पलकर्णनिघ्नाः॥ अर्कोद्धृताः स्युश्चमशाः स्वदेशोन्नतयष्टिलब्धानिहिखेऽर्ककानि॥२३॥ तैः क्रां
तिपातान्ध्रुवकेभुजज्याघ्युद्धृताक्षश्रवणेनभक्ता॥ दिघ्नीकृतार्कप्रभवतीहयष्टिसापट्टिकायांसुविवरात्प्रदेया॥२४॥

एतानिनिरक्षदेशेपलकर्णगुणानिद्वादशभक्तानिस्वदेशेभवंति॥पंचदशभिर्भागे॰॰रेकेकंलभ्यतएवंखंडैकैः सायनांशाकज्ञ
ज्ञानमाध्या॥सायष्टिभक्तापलकर्णयुक्ताद्विगुणाचतुर्भक्तागुलात्मिकायष्टिर्भवति॥सायष्टिः षष्टिकायांसुखिरादृया॥यष्टिमि
तांगुलानिषष्टिकायांध्रुवादारभ्यगणयित्वाग्रेचिन्हंकार्यमित्यर्थः॥अत्रोपपत्तिः॥अत्रसुखिरेगवाक्षेज्यामध्यरेखावामध्यरेखेति
ज्ञातव्या॥इहकिलद्वादशांगुलाकोयंत्रेयतेकीलछायायंत्रपरिधौलगतितन्मध्यरेखयोरंतरेयेऽनतभागास्तेषांज्योन्नतज्या॥
मध्यरेखछायायोर्मध्येयावंत्यंगुलानितावत्यन्नतज्येत्यर्थः॥सर्वकीलांगुलकुः पलकर्णेनगुणोद्वादशभक्तः इष्टहृतिः स्या
त्॥सात्रिज्यया हृतायुत्क्रमज्यया भक्तेष्टांत्यकास्यात्॥अत्रत्रिज्योत्तरगोलेचरज्ययायुतादक्षिणेहीनासांत्यकास्यात्॥अंत्यया इ
ष्टांत्योनयायेष्टघंमानतकालस्योत्क्रमज्यास्यात्॥अथतस्याउत्क्रमचापंकृतेनतकालोज्ञायतइतिकिलगोलकालज्ञानवास
ना॥इतिध्रुवकमेयंत्रादवापसंहृतंयष्टिः कृता॥तत्रतावद्राश्यर्धभुजेघट्या३४८ राशौ३२९८ अध्यर्धराशौ३२९२ राशिद्वा
ये३२१८॥राशिद्वयेमार्धे॰॰८॰॥राशित्रये॰॰४॰॥यदाकिलद्वादशांगुलशंकुः त्रिज्यया गुण्यतेआभिर्घट्याभिः पथकृत्पथ
कृविभज्यतेतावत्सर्वत्रद्वादशांगुलानिलभ्यंते॥अधोवेदाभवाडयादीनिचांगुलानिउपरितनान्द्वादशपरिज्येषामेवान्यो
नुपातः॥द्वादशांत्यपलकर्णएतानि अधोज्यांगुलानितेदृष्टपलकर्णकानि॥एतानिपलकर्णहतानिद्वादशहतानिपंचदशभाग
लभ्यानिखंडकानिकल्प्यानि॥तैः खंडैकैः सायनांशार्कस्यभुजज्यायांगुलात्मकाभवति॥अतः षष्ठ्युद्धृताद्यमुत्क्रमकर्णेतो
यांज्यायतोयउपरित्यक्तोद्वादशंतेयावदुत्क्रमकर्णेनगुण्यंतेद्वादशभिर्भज्यंतेतावदुत्क्रमकर्णेफलंलभ्यते॥एवंद्वादशां॰॰गुलशंकोः
रिष्टांत्याज्ञाता॥एवंध्रुवकमेयंत्रसंहारार्थंत्रिंशद्गुलस्यशंकोः परिणमिता॥तत्रानुपातः॥यदित्रिंशद्गुलशंकोः
गुलस्यशंकोः कंति॥अत्रगुणकभाजकौत्रिभिरपवर्त्तितौ॥गुणकस्यैनेदश॰॰भागद्वयस्यैनेचत्वारः कृताः॥त्रिंशद्गुलशंकुरे
वमनुपातेहृतेयत्परिणमितः॥चक्रलब्धोत्क्रमज्यासायष्टिसंज्ञाभवतीत्यर्थः॥यदित्रिंशच्छंकोर्यष्टिमिताद्युद्गुलशंक्वोत्तदेष्टशंकोः कि
यतीतिएवमिष्टशंकुर्यद्यागुण्यः॥त्रिंशताभाज्यः फलमिष्टांत्येतिछिन्ने॥तदर्थंसायष्टिः षष्टिकायांदत्ता॥तदग्रेचिन्हंकृतं॥इदा

राम
२६

531
1941

नींयष्टिप्रयोजनमाह॥धार्यंतथाफलकयंत्रमिदंयथैवंतस्यार्श्वयोर्लंगतितुल्यमिनस्यतेऽजः॥छायाक्षजास्पृशतितत्परिधोय
मंशंतरांशंकमतिमतातरणिः प्रकल्प्यः॥२५॥अक्षप्रोतरविस्तवगतांयष्टिकान्यस्यतस्माद्यष्टेरग्रादुपरिफलकेधस्वगोलक्र
मेण॥यत्तोदयश्चरदलगुणस्तत्रयात्यातयात्रछिन्नेवृत्ततलगतयष्टिकाः स्युर्नतालंबिकोताः॥२६॥तद्यंत्रमाधारेलंबमानं
तथाधार्यंयथायंत्रोभयपार्श्वयोर्लंत्यकालमेवार्कंतेजोलगति॥अर्कोभिमुखनेमिकंदृश्यंलाकारमित्यर्थः॥तथाधृतसुखिरेत्रा
तस्याक्षस्यायावृत्तपरिधोयस्मिन्नंशोलगतितत्रांशंकुः कल्प्यः॥तथाक्षप्रोतेवयष्टिकारविचिन्हेस्थाप्या॥तथाधृतायांयत्पूर्वरुते
यष्टिचिन्हंतस्माद्दक्षिणोत्तरगोलेदक्षिणेत्रधश्चरज्यामितान्यंगुलानिफलंकेगणयित्वात्रचिन्हंकार्यं॥चिन्हस्थानेयाज्यारेखासा
क्षेयत्रलग्नातस्मादधोवृत्तेलंबरेखावधिर्यावंत्यांघटिकास्तावंत्यस्तत्कालेनतज्ञेयाः॥तदाचिन्हंयदिरेखयोर्मध्येस्थितंतदातद
नुसारिणीतत्रान्यारेखाप्रकल्प्यनाज्ञेयाः॥अत्रोपपत्तिः॥अत्रोत्तरगोलेसुखिरादुपरिदक्षिणेतदधश्चरज्यामितान्यंगुला
निदत्वातदग्रेचिन्हंकार्यं॥तदंत्याग्रेज्ञेयं॥एवंवृत्तस्याधोन्यासार्धेचरज्यायुतोनेकृतंभवति॥अतः सांत्या॥अथवृत्तपरिधौयत्र
छायालग्नातन्मध्येरेखयोर्नतरंकिलशंकुः॥छायोपरिपादिकायांन्यस्तायांयत्रयष्टिचिन्हंतन्मध्यरेखयोरंतरमिष्टांत्या॥यदि
त्रिज्याग्रेशंकुतुल्योविप्रकर्षस्तदाचरस्याग्रेकियानित्येवंत्रैराशिकंकृतंभवति॥सेष्टांत्यायाः शेषाअंत्याग्रंतुचरज्यायां॥मध्यज्या
याउत्तरगोलउपरिदक्षिणेधोवर्त्तते॥अतोयत्रक्षाद्दृश्यंधश्चरज्यादत्ता॥तदग्रेयाज्यारेखातयावच्छिन्नेधोवृत्तरेखेडवाणरूपम
स्याअवशेषंभवति॥अतस्तदुक्रमज्यास्थानेनतघटिकाभवंति॥तस्माज्यारेखायाः सकाशाल्लंबरेखावधिनतघटिकारज्ज्ञे
विगण्यग्राह्याइत्यर्थः॥नतघटिकादिनार्धात्पतिताऽन्नतघटिकाः स्युस्तत्रकिंचित्रं॥एवंछायादर्शनात्कालमुक्त्वेदानींए
तावत्यनीष्टकालेननतेक्षछायागमिष्यतीत्येतदर्थमाह॥लंबाद्देयाविनतघटिकास्तज्ज्यकातश्चरज्याव्यस्तादेयाभवंति॥चतथा
परातत्रेमोर्वी॥धार्यांपट्टीस्पृशतिहितथातांत्यकांयष्टिचिन्हंयट्टिरज्ज्वानिपततितदाक्षस्यनूनंनभास्य॥२७॥अथस्तालंबरज्ज्व
संपातादूर्ध्वंरज्ज्वानंनतघटिकागण्यास्तद्ग्रेयाज्यारेखातस्याअधउत्तरगोलेदक्षिणेतदुपरिफलकेचरज्यामितान्यंगुलानिगण

यित्वाचिह्नेतस्याज्यारेखातस्यारेखायांपट्टीस्थितायष्टिचिह्नंयथालग्नतितथाग्रेतवसापट्टीधार्या॥ पट्टीस्थानेतस्मिन्कालेक्षछा
यापतिष्यतीतिइष्टंयं॥ अत्रोपपत्तिः कथितप्रकारेवपट्टीस्थेन॥ यदस्ययंत्रस्यनवत्यंगुलविस्तारद्विगुणंच१८०दंडमुक्तंतत्सर्वदेशा
भिप्रायेण॥ अथवायावदेवस्वदेशोपयोगितावदेवबुद्धिमताकार्यं॥ तद्यथा॥ रत्नमध्यरेखादुपरिपरमक्रज्यामितरेखाअष्ट८अ
धश्चाष्टत्रिंशत् ३८॥ एवंषट्चत्वारिंशदंगुलानि ४६ विस्तारपरमयष्टिमितान्यंगुलानिद्विगुणानिषट्सप्ततिर्दंड्यंएतावताकुरुक्षेत्र
पर्यंतंयावत्कालज्ञानंस्यात॥ इतिफलकयंत्रं॥ ॥अथयष्टियंत्रमाह॥ ॥त्रिज्याविष्कंभार्द्धरत्नंकृत्वादिगंकितंतत्र॥ दत्वाग्रेपूर्वपश्चा
त्तद्युज्यारत्नंचतन्मध्ये॥२८॥ तत्परिधौपञ्चकं ९० यष्टिर्नेष्टद्युतिस्तत्कें इ॥ त्रिज्यांगुलानिधेयायष्ट्यग्रांतरंयावत्॥ ३०॥ तावत्या
मोर्व्यांयद्द्वितीयरत्नंधनुर्भवेत्तत्र॥ दिनगतशोधनाज्यः पूर्वपश्चात्स्फुटः क्रमेणैवं॥ ३१॥ समायांभुविविज्यामितांगुलेनकर्कटके
नरत्नंदिगंकितंचकृत्वातत्रपूर्वपश्चाज्ज्ञाग्रगोलवशात उत्तरादक्षिणावाज्यांवटेत्या॥ अग्रायायावद्दृश्यंरत्नंतद्दृश्यास्तस्मत्रमुच्य
ते॥ अथतस्यैवरत्नस्यमध्येद्युज्यामितनकर्कटकेनान्यद्दृत्तंकृत्वानाडीषष्ट्या ६० कनीयं॥ ततस्त्रिज्यामितांगुलायारुजोर्यस्मिन्के कें इ
ष्टेनकृत्वा ग्रमर्कांभिमुखंतथाधार्यं॥ यथायष्टिर्नेष्टछायास्यात॥ ततः प्राच्यादिशित्रिज्यारत्नंयदग्राग्रचिह्नंतस्ययष्ट्यग्रस्य-चम
ध्येरज्वज्ञालाकयामिलित्वासाज्ञालाकाद्युज्यारत्नंज्ञेयावधार्या॥ तज्ज्यावत्॥ ततः ज्ञालाकाग्रयोर्मध्येधनुषियावंत्योलिप्तास्ताका
श्चेष्टदिनैर्नायातीत्यतोग्राग्रयष्ट्यग्रयोरंतरंज्ञालाकयामीत्याग्रहीतं॥ ततोभुविलिखितंद्युज्यारत्नंगताज्ञेयाः॥ एवंपश्चिमाग्राग्र
योर्यष्ट्यग्रयोर्मध्येज्ञालाकयादिनशोधाज्ञेयाः॥ तदेकंदिनमाह॥ अत्रोपपत्तिर्गोलयुक्त्येव॥ यष्टी त्रिज्या॰ यद्भुविलिखितंतत्त
क्षितिजे॰ तत्रपूर्वतः पश्चिमतश्चाग्रा॰ अग्राग्रयोरुपरिगतारेखादयास्तसूत्रं॰ अग्राग्रउदितोरविः यथायथाहोरात्रवृत्तस्योपरिग
छतितथाकेंद्रनिवेशितमूलायायष्टेरग्रेभ्राम्यमाणेयांष्टर्नेष्टद्युतिस्यात॥ अतोयष्ट्यग्रेरविः॥ अग्राग्रादर्कयावद्दोरात्रवृत्तेयां
वंत्योघटिकास्तावंत्योदिनगताभवंति॥ तत्राकाशेकृज्यारत्नंलिखितुंनायातीत्यग्राग्रयष्ट्योरंतरंज्ञालाकयामिलित्वागृहीतं॥ ततोभु
विलिखितेद्युज्यारत्नेतयाज्ञालाकयासर्वज्यारूपयाधनुषिघटिकाज्ञानंयुक्तियुक्तं॥ अथान्यदाह॥ यष्ट्यग्रालंबोनाज्ञेयाहृज्या

S'93
1941

रकेंद्रयोर्मध्ये॥ ॥नष्टद्युतेर्यष्टेरग्रादधोयावान लंबस्तावांस्तस्मिन्कालेज्ञांकुः॥ ज्ञांकुमूलकेंद्रयोर्मध्येदृग्ज्ञेया॥ ज्ञांकुमूलग्रा
ग्रयोरंतरंवादृक्॥ प्रागपरारात्रिरंतरंवादृगितिवक्ष्यति॥ केवलदिग्ज्ञानेसत्यक्षणमाह॥ उदयेग्नेयक्षायात्प्राच्यपरामध्यमर्के
स्यात॥ ३९॥ ज्ञांकूदयास्तसूत्रांतरमर्कगुणंनरोद्धृतंपलभागउदयकालेस्तकालेवायष्टिर्नेष्टद्युतिर्म्रियमाणासर्कलेवमूलग्नास्यात॥
एवंयक्षग्रप्राग्ग्रयोरंतरंतेज्याद्वेवस्थितं॥ साग्राज्ञेया॥ ततग्राग्वदुदयास्तसूत्रमिष्टकालेज्ञांकुश्च॥ ज्ञांकूदयास्तसूत्रयोरंतरं
द्वादशांगुणंज्ञांकुनाभक्तंपलभास्यात॥ अत्रोपपत्तिरत्रैराशिकेन॥ तद्यथा॥ यद्यस्यज्ञांकोः ज्ञांकूदयास्तसूत्रयोरंतरंज्ञांकुतलेभुज
स्तद्द्वादशांगुलस्यकइतिफलंविभुवतीभवति॥ अथोदितकर्मेमंदृष्ट्वापिभुजयोरंकान्यदिशोरंतरंमेकंरविक्षण्ये॥ ३२॥ज्ञांकंत
रस्पलभाग्रागपरारात्रिरंतरंवादृक्॥ स्पष्टार्थमिदं॥ अत्रोपपत्तिः॥ यत्रदेशेविभुवती ४तत्रोत्तरगोलेप्रथमज्ञांकुः त्रिज्या दृग्लो ३१
द्वादशंगुलंस्तस्यास्योभुजःपंचागुलोन्यश्चषांदृत्रिज्याद्वादशंगुलं॥ ३६॥तस्यास्योभुजःसप्तांगुलः॥ अत्राग्रयाविनाज्ञांकुतलंनज्ञाय
तेकिंतुभुजाग्रयोर्यावदंतरंज्ञांकुतलयोरपिनावदेवांतरंभवति॥ तच्छंकुतलंकल्पितंज्ञांकुच्छायांतस्तुल्यज्ञांकोः यद्यस्यज्ञांकोरि
ष्टंज्ञांकुतंतद्द्वादशांगुलस्यकिमितिफलंपलभा॥ अथवापलभाग्रमाणंयावत्तावत॰ यदिद्वादशांगुलस्यज्ञांकोः पलभाज्ञांकु
तलंतदात्रिज्यादंगुलस्यपदत्रिज्यादंगुलस्यवाकिमिति॰२ या॰१३०।॰२ मा॰१३६ एवंज्ञातेज्ञांकुतलेएथकृएथकृया ३७॰२
या३६॰२ एतेस्वभुजाभ्यांरहितेजातेउत्तरेअग्रेया१३०।॰२ रू६८ या३६।॰२रू८४ अनयोरग्रयोः समीकरणेछेदगमेवक्रि
यमाणइयंक्रियोपपद्यते॥ इदानींदिग्ज्ञानकालानामज्ञानेकेवलार्कदर्शनेनसर्वमाह॥ यक्षाज्ञांकुत्रितयज्ञात्वादाकथ्यतेसर्वं॥
३३॥ आद्यंतज्ञांकुत्रिरसोस्तीयंकुसूत्रंनिबध्यतत्मर्के॥ मध्यमसूत्राद्दृसूत्रेभूमिष्ठेथद्वैये॥ ३४॥ मध्यन्हृष्टितोयोपरिसूत्रंतत्रो
दयास्तसूत्रंस्यात॥ तत्कें द्रांतरमग्रास्तसूत्रादग्रांतरंततः प्राची॥ ३५॥ प्राग्वद्दृग्लोक्षछायातद्धृतिविहृताग्रकार्कसंगुणिता॥ क्रां
तिज्यात्रिज्याप्तौत्रिभागयोर्हृतादोर्ज्या॥ ३६॥ त्रिज्यारत्नंविलिख्यप्राग्वद्युज्याज्ञांकुत्रितयमभीष्टकालेज्ञात्वाप्रथमतृतीयज्ञां
कुग्रयोरंकसूत्रंतीयंग्वध्यामध्यस्थज्ञांकोरन्येन्यस्यसूत्रस्यैकमग्रेबध्वातत्सूत्रंतिर्यक्कुरुसूत्रलग्नंयथाभवतितथाप्रथमज्ञांकुसि

सुखमधः कर्णगस्याद्रि ज्यावत्तत्परिधिर्नीत्वा तत्रचिह्नं कार्यं० ततोन्यसूत्रं० तदेववातृतीयशंकुभिमुखमनेनैवप्रकारेणनीत्वा तत्पश्चिमभागेचिह्नं कार्यं० तयोरुपरिगतंसूत्रंउदयास्तसूत्रंस्यात० सूत्रैकदेशोत्तरमध्या० उदयास्तसूत्रादग्रा० तुल्यान्तरंकंदोपरिस्थाच्यपरोरवाकार्या० ततः शंकूदयास्तसूत्रांतरमित्यादिनापलभाज्ञाने० अत्रगोलहोरात्रवृत्तेयथोन्नक्षितिजसंपातयोरुदयास्तसूत्रंबध्नातस्मिन्नहोरात्रवृत्तेचिह्नंत्रितयंकृत्वात्रांकुत्रिशंसित्रकल्प्यादृतचिह्नयोर्मध्यंकुसूत्रंचनिबध्यमध्यमचिह्नात्तीर्यकुसूत्रंसंसक्तमधः॥ सूत्रनीयमानमुदयास्तसूत्रंवलगतिरुन्नतिर्ज्ञेयाग्रा० तल्लोग्रादिकुपलभा० ज्ञानंयुक्तिसुक्तं० पलभाज्ञानेतद्दृग्ज्ञानं अथकालज्ञानार्थमाह० तद्दृनुगद्यचरणेवर्षस्यार्कः प्रजायतेत्यत्र भाद्र्यो च्युतः प्रभाद्यैर्भगणात्यतितो द्यचरणानां०॥ ३७॥ ऋतुचिह्नेर्ज्ञानंस्याद्दृतुचिह्नान्यग्रतोवक्ष्ये० भाक्षितयाद्यैःभ्रमणंनसदस्मादिक्पलाघंच॥ ३८॥ छायातोत्रातोवाभानुः सक्रांतिपातःएवस्यात॥ पातोनः स्फुटभानुः स्फुटभानोर्भवेत्पातः॥ ३९॥ अत्राग्रात्क्षुतिविहतायहार्कः संगुणितस्यादिविलोमविधिनाग्रास्फुटार्कदोर्ज्यानीतातस्यायदृनुः सरविर्भवति॥ एवंवर्षस्यप्रथमचरणेद्वितीयेभाद्र्यो च्युततृतीयेसप्ताभ्रैश्चतुर्थेभगणात्पतितइतिव्यस्तविधिः॥ वर्षचरणज्ञानेचरुत्रुचिह्नैः॥ अत्रान्येगत्वोर्यंभात्रितयादिग्ज्ञानेदिग्ज्ञानेभाभ्रमेरवोत्वाद्यंकंदृभाभ्रमेरवयोर्यद्याग्योत्तरमंतरंसामध्यच्छाया॥ ततः क्रांतिस्यादिविलोमविधिना॥ तस्यास्तविरक्षश्चैवंवक्ष्यमाणमहाप्रश्नभंगार्थंयत्कृतंतदमत॥ कुतः॥ यद्यत्रितयाद्यैःभ्रमणंतदपितावदमत॥ अन्यान्यभाग्रहणादन्यथान्यथाभाभ्रमेरवास्यादितिनिपुणैरवलोक्यं॥ भाभ्रमनाड्यादिकुपलादिकमपिनघटते॥ अतोयस्याशंकुत्रितयंज्ञात्वेत्यादिनामहाप्रश्नभंगोयुक्तः॥ अत्रकिलाग्रातोरविर्ज्ञातः॥ योत्राग्रातः छायातोवारविर्ज्ञायतेससक्रांतिपातएवस्यात॥ अतःपातोनोरविर्भवति॥ रव्यूनश्चपातोभवतीतियुक्तमुक्तं॥ एवंस्फुटरवेर्मध्यमोमध्यमादहर्गणोः हर्गणात्कुयगतमिताब्दज्ञाने॥ इतिग्रहयंत्रं॥ इदानींधीयंत्रंविवक्षुस्तत्रज्ञंसामाह॥ अथकिमुक्तेनेदंधीमतोभ्रियंत्रैः स्वकरकलितयष्टेर्हस्तलाग्रदृष्टेः॥ ननदविदितमानंवस्तुयद्दृश्यमानंदिविभुविचजलस्थंप्रोच्यतेयत्तलस्थं॥ ४०॥ अत्रप्रश्नः॥ वंशस्यमूलंग्र

595/1941

विलोक्यचाग्रेतत्संतरंतस्यसमुच्छ्रयंच॥ योवेत्तियंत्रेणकरस्थयासोधीयंत्रवेदीवदकिंनवेत्ति॥ ४१॥ स्पष्टार्थेदृष्टं० अथयष्ट्याधनवेधेनफलमाह० यस्यग्रमूलसंस्थंविधाधवमग्रमूलयोर्लंबौ॥ बाहुर्लंबांतरभूर्लंबोच्छायांतरंकोटिः॥ ४२॥ कोटिहतदृग्गुणिताबाहुविभक्तफलप्रभाज्ञेया॥ अत्रसमायोर्भेलंबिलंबागणकेनवेधः कर्त्तव्यः॥ यस्यग्रमूलसंस्थमितिः॥ यस्यैरंडस्यमूलेवेकंहस्तयायथाधवःसंलग्नोदृश्यतेतथायष्टिर्धार्या॥ ततस्तदग्रान्मूलाच्चलंबनिपातोकर्त्तव्यो॥ भूविलंबनिपातयोरंतरंयावन्मूलंतावान्भुजः॥ एवंलंबोन्ययोरंतरंयावंतितावंतीकोटिः यष्टिप्रमाणंकर्णः॥ सर्ववेधेष्वयमेवविधिरितिज्ञेयं० ततोनुपातः यद्येतनवहुना—वतीकोटिलंभ्यतेततद्दृग्गुणंकुलेनकिमितिफलंफलभास्यात० इदानींवंशादिवेधमाह० विधेर्वंशाग्रतलंदृक्छायहताद्दृहोः॥ ४३॥ कोट्यालंब्यंज्ञेयंस्ववंशमध्यमहीमानं० विधायोर्वंशाग्रेभ्रमानंकोटिसंगुणंभक्तं॥ ४४॥ दोर्ज्ञावंशोच्छ्रायोदृक्छायेणसंयुतोज्ञेयः॥ उदाहरणं० पंचज्ञाकंकुलायष्टिः॥ ४५॥ रसयष्टिदृग्छ्रायः॥ षड्रातलंबवेधेः कोटिः सप्तदशांगुलैः॥ ४६॥ अग्रवेधेरसज्ञाद्रेः कोटिस्त्रयोदशकुंजरा॥ ४७॥ वंशस्ययस्यतन्मानं चात्मवंशांतरंवदं॥ ४८॥ यष्टिः ४५ दृक्छायः॥ ६॥ तलवेधबाहुः ४४ कोटिः ३० अग्रवेधेबाहुः ३० कोटिः ८ अत्रतलवेधोग्रवेधबाधवेधवद्यष्टयग्रमूललंबयोरंतरंभूर्भुजोलंबोच्छायांतरभूमिर्भुजः॥ दृक्छायाकोटिः दृष्टिवंशाग्रमूलयोर्बद्धंसूत्रंकर्णः यतस्त्र्यस्रानुसारेणवयष्ट्यावेधेनाग्रमुपपद्यते० तत्रलंबांतरभूर्भुजः॥ लंबोच्छायांतरंकोटिः यष्टिः कर्णः अतोनुपातः॥ यद्येनयाकोट्याभयंभुजोलभ्यतेतदृग्गुच्छायकोट्याकेनेतिफलमात्मवंशांतरभूमिः॥ एवमग्रवेधेपि० एवंवंशाग्रमूलादुपरिस्थवंशाग्रबद्धंकोटिः दृष्टिवंशाग्रयोर्बद्धंसूत्रंकर्णः॥ एतत्र्यस्रानुसारेणवेधस्यसंभवति० अतोनुपातः॥ यदिवेधभुजेनवेधकोटिर्लभ्यते० भूमितेनभुजेनकेतिफलंविन्योपरितनवंशाग्रबद्धं॥ दृक्छायेणयुतंसकलंवेण्वग्रमाणं० अथकेवलाग्रवेधेनाह० अयंविधोर्ध्वस्थः पुनरुपविष्टश्चतद्विधेतः० निजभुजभक्तेष्टतदंतरहतोद्गो चविश्लेषः॥ भूमिर्वंशो मतः एथक्पृथक्पूर्ववत् ज्ञेयं॥ ४५॥ अत्रप्रश्नः ऊर्ध्वस्थस्यग्रहादिभिर्व्यवहितस्याप्यग्रमात्रंसर्ववंशस्याग्रगुणस्ययस्यमुसमेदेशेसमालोक्यते० अत्रेवतमवस्थितोयदिवदस्यस्यांतरंच्छायमन्ययंत्रविलोवरिष्ठ

दर्शीयतोसिधीर्यंत्रवित- ४७॥ उदाहरणं०इष्टयछोर्ध्वसंस्थेनवंशाग्रंविध्यतामुजः॥ दृष्ट्वाशतुकरोथन्योयष्टा०खोकोगु
लः सखे॥ ४८॥ निविष्टेनतथाकोटिरंगुलंवेधयोरपि॥आत्मवंशांतरंग्रहिवंशोछायंचवेधवित०॥ ४९॥ऊर्ध्ववेधभुजः९७
उपविष्टवेधेभुजः९० उभयोरपिकोटिः९॥ अत्रेशंकल्पितोदृग्छायो॥७२।२४॥यथोक्तकरणेनलब्धंभ्रमानेहस्ताः२८।८
उभयतोपिवंशाच्यंहस्ताः७८।३१ अत्रोपपत्तिरुच्यतेक्रियया॥तत्रात्मवंशांतरंभ्रमावत॥तावतयाः यद्यूर्ध्ववेधेनभुजेना०६
नेनतत्कोटि०रियंलभ्यतेतदायावन्मितेनकिमितिफलंपूर्ववदूर्ध्वदृग्छायोनयुतेजातंवंशमाने०१ दृ.६।१० एवमुप
विष्टवेधेनचवंशमानेया०रू.२९० एतोसमाविति समछेदीकृत्यछेदगमेनोधनार्थे०६न्यासः॥ या०१रू६२२०८० समीक
रणेनलब्धंभ्रमानंमंगुलानि६१०२० वंशयोरत्रापितयोरुछाया०६रू२०३१६० पितयोरुभयत्रापिवंशमानसममेवांगु
लानि०३१२ ततश्चैवंक्रियोपपद्यतइत्यर्थः अथजलांतरवेधमाह०एवंतोयेप्यायं०तत्रदृग्ज्ञेयानितंभवति०किंवायछाकी
दृग्छायोजलांतरबाहु॥४०॥अत्रप्रश्नः॥दूरस्थस्यनदूरगतस्ययदिवादृष्टस्यदृष्टस्यवावंशस्यप्रतिबिंबितस्यसल्लिलेदृ
ष्टाग्रमात्रंसरेव॥अंत्रैवचसमवछिन्नोयदिवदस्यांतरंचोदृग्यंवांसर्वज्ञमतोदृग्यंजमनुज्याजेनमन्यभुवि॥८उदाहरणं०दृष्टा
चैत्यंगुलाकोटि२बाहुश्चतुरंगुलः॥ऊर्ध्वस्थेनोपविष्टेनबाहुरेकादशांगुलः॥१॥कोटिरष्टांगुलानीयेवंशोज्ञेयोविधयतास
रेव॥त्रैक७४८हस्तोदृग्छायोवंशोज्ञेयांतरंवदा॥ऊर्ध्ववेधेकोटिः२भुजः४उपविष्टवेधेकोटिः८भुजः१० दृग्
छायोक्रमेण७४।२४लब्धमात्मवंशांतरंहस्ताः॥८८।वंशोज्ञेहस्ताः६३ अत्रोर्ध्ववेधिन्यन्यायस्थिरिति॥अत्रोपपत्तिः॥
अत्रभिन्नैः समेपार्श्वेतीर्यरेखादीर्घाकार्या॥साकिलजलसमभूः॥तत्रैकस्मिन्नेकांतप्रदेशेऊर्ध्वरेखाकार्या॥सकिलवं
शः वंशमूलादधोगामिनीवंशाग्रमाणेवान्यारेखाकार्या॥तत्किलवंशाप्रतिबिंबं॥अथभूरेखोपयन्यग्रांतेदृग्छिन्नान्या
रेखाकार्या॥दृग्छायात्प्रतिबिंबवंशाग्रगामिनीकर्णरेखाकार्या॥साकर्णरेखाभूरेखायांयत्रलग्नातत्रजलेवंशाग्रेदृष्ट्वाप
श्यतिजलदुभयतोपिदृश्यत्वेभवतः॥तत्रजलवंशयोरंतरंबाहुः॥प्रतिबिंबवंशाःकोटिः॥अधःकर्णखंडंकर्णः॥अन्यदा

राम
३१

577
1941

मजलांतरंबाहुदृष्टछायाःकोटिःऊर्ध्वखंडंकर्णः॥एतेन्यत्रेपरस्परानुमतेयष्टिवेधेनयेभुजकोटयोऽप्येतदनुसारेण॥अत
ऊर्ध्वमेवंतोयेपीति॥किंचत्रयदोऽमागच्छति॥तदृग्ज्ञेयनहीनंकार्यं॥प्रतिबिंबस्याधोमुखत्वाद्दृग्ज्ञेयनसहागच्छति॥अत
स्तदूनंकृतमितिसर्वमुपपन्नं॥किंवायत्रेत्यस्योदाहरणं॥षडंकैर्९६रमरै३३स्तुल्यान्येगुलान्यथवाऊर्ध्वमात्॥आत्मतोयांत
रंदृष्ट्वावंशोज्ञेयांतरंवद॥॥उदृग्छस्यजलांतरं९६उपविष्टस्यजलांतरं३३दृक्छ्रुतोछाया७४।२४लब्धंतदेवभ्रमानेहस्ताः
८८॥वंशोज्ञेयहस्ताः६३॥ इतिधीयंत्रं॥॥अथस्वयंवहमाह॥लघुदारुजसमचक्रेसमसुविराराःसमांतरेनेम्यः॥किं
चिदूनायास्याःसुविरस्याईंशलाकासः॥४८॥रसपूर्णेतच्चक्रंद्वाधाराक्षस्थितंस्वयंभ्रमति॥४९॥ग्रंथिकीलरहितेलघुदा
रुमेयभ्रमसिद्धआराधाराः॥किंविशिष्टाःसमप्रमाणाःसमसुविराः॥समेतोस्याः॥समांतरानेम्योयोस्याः॥ताश्चनेद्यावं
शवेदकतएवसर्वाःकिंचिदूनायास्याः॥ततस्तासामाद्यानांसुविरेषुपारदस्तथाक्षेप्योयथासुविरार्धमेवपूर्णेभवति॥ततो
मुद्रितारंध्रंतच्चक्रमयस्कारद्रवणवद्धाधारंस्वयंभ्रमति॥अत्रयुक्तिः॥तत्रैकभागेसोद्धारमूलंग्रविशति अन्यभागेचारा
ग्रंधावतितेनाकृष्टंतत्स्वयंभ्रमतीति॥अन्यदाह॥उत्कीर्यनेमिमथवापरितोमदनेनसंलग्ने॥तदुपरितालदलाद्यंदत्वासुविरेर
संक्षिप्तेनावत॥यावद्रसेकपार्श्वेक्षिप्तंजलेनान्यतोयाति॥पिहितछिद्रंतच्चक्रंभ्रमति॥स्वयंजलाकृष्टं॥तत्रनेमीभ्रमयंत्रेणसं
मंतादृक्कीयंद्यंगुलमात्रंसुविरस्यवेधविस्तारश्चयथाभवति॥ततस्तस्यसुविरस्योपरितालपत्रादिकंमदनादिनासंलग्नंका
र्यं॥तदपिचक्रंद्वाधारस्थितंकृत्वोपरिनेम्यांतालदलंविध्वासुषिरेरसस्तावत्क्षेप्योयावत्सुविरस्याधोभागेरसेनमुद्रित
धुनरेकयापार्श्वेजलंक्षिप्तं॥तेनजलेनद्रवोयोरसोगुरुत्वात्परितःसारयितुंशक्यतेःतोमुद्रितछिद्रंतच्चक्रंजलेनाकृष्टंस्वयं
भ्रमतीति॥अथान्यदाह॥ताम्रादिमयस्यांकुशाकारुपनलस्यांबुपूर्णस्य॥५१॥एकंकुंडेजलांतर्हितायमग्रंस्वधोमुखंचब
हिः॥युगपन्मुक्तेचेत्कंनलेनकुंडाद्बहिःपतति॥५२॥नेम्योबध्वाघटिकाश्चक्रंजलयंत्रवत्तथाधार्यं॥नलकप्रच्युतसलिलं
पततियथातद्वयंमध्ये॥५३॥भ्रमतितत्तस्तत्सततंपूर्णैर्घटीभिः समाकृष्टं॥चक्रच्युतंस्वयमुदकंकुंडेयातिप्रणालिकया॥५४॥

तामादिधातुमयस्यांकुशस्थेतिवक्रीकृतस्यनलकस्यजलपूर्णस्यैकमग्रेजलभोरेन्यदग्रेबहिरधोमुखंचैकंहेलयायदिवि
मुच्यतेतदाभोरुजलेसकलमपिनलेनबहिःक्षरति॥तद्यथा॥छिन्नकमलस्यकमलिनीनलस्यजलधृतभोरुक्षिप्तस्यजलपूर्ण
सुस्थिरस्यैकमग्रेभोरुहदिरधोमुखंहृतंयदिधीयतेतदाभोरुजलेसकलमपिनलेनबहिःपतति॥इदंकुहकेरयंश्रमितिविलि
नोहरमविनोचप्रसिद्धं॥अनेनबदवश्चमत्काराःसिध्यंति॥अथचक्रनेम्यांघटिकावध्वाजलयंत्रवत्कृताधाराक्षिप्तेनतथा
निवेशयेत्॥यथानलकप्रच्युतंजलंघटीमुखेपततिं॥एवंपूर्णघटीभिरारब्धंतद्भ्रमकेननिवार्यते॥अथचक्रच्युतस्योदकस्या
धःप्रणालिकयाकुंडयंमकृतेकुंडेपुनर्जलंअक्षेपनेरपेक्ष्यं॥इदानींअन्येषांस्वयंहमन्नाह॥यदधोरंध्रनलात्तत्मापेक्षात्वात्स्वयं
वहंग्राह्यं॥चतुरचमत्कारकारियंत्रयुक्तिर्नहिग्राह्या॥५५॥एवंबहुधायंत्रैस्वयंवहंकुहकविद्यायाभवति॥नेदंगोलाश्रितयाश्वो
क्तयामयायुक्तं॥५६॥स्पष्टार्थं॥अत्रभ्रमणीकालानुसारंस्ववुध्याविधातव्यमित्यध्याहार्यं॥॥इतिश्रीमहेश्वरोपाध्याय
सुतभास्कराचार्यविरचितेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्यमिताक्षरेगोलाध्यायेयंत्राध्यायः॥॥अत्र३५॥॥श्रीगणेशाय
नमः॥॥अथस्तुवर्णने॥उत्फुल्लनवमल्लिकाधवलमल्लभोतल्पमद्भ्रमेररमातःकथमत्रयातिभवतांचेतस्मिचेत्रोत्सवे॥मंदोद
लितनूतनूतनघनस्फारस्फुरत्सूदरुद्दलन्नवबलद्वीधितिल्पंत्यजेःकल्पंकोकिलाः॥१॥स्वकुसुमेमेलिनामिवमालतीमव
हसंतियसंतजमल्लिकाः॥उपवनंविनिवारयतीवताःकिमलयेमलयानिलकंपितैः॥२॥विहायसांधंतृणकुड्मलेरपेत्रसिन्य
मानेसलिलैःसमंततः॥रमंतिशुंकैरिवलंबिवल्लासिनःप्रियाजनेनःसीकरसंचनोमुखाः॥३॥निदाघदाघातिविधातहेतवेवनायका
मोच्छ्वसचुतंकेतवे॥व्रजंतिवापीसलिलैकलिलसाःशुचोरतिस्वेदगलज्जलालसाः॥४॥मदनदहनखिन्नामागतंप्येत्यकालेप
रिमलबहलानांमालतीनांनदीनां॥अपिचदयितमिंचन्यात्मदृग्वारिणाकिंपरिमलबहलानांमालतीनांनदीनां॥५॥उच्चैर्विरुतिहि
मयूरकुलंयदंबमरंदकदंबमकरंदविमिश्रितश्च॥वातःप्रवातिपतिरेतिनतेनमन्येनिर्धाणनिर्वृणविकीर्णविहृत्वमस्य॥६॥
एवंविधेविरहिणीविरहेणखिन्नाभिन्नोज्जनछविघनेगगनेघनेन्नो॥मत्तास्त्रियंतमदयंहृदयंनविद्मोब्रूतेसखेजडमलंपरि

579
1941

हासमिश्रं॥७॥स्मृतनुजवनरागस्यापुष्पवंत्याश्चिरंयाप्यनुचितकृतसंगोस्मीतिनोलोनुतप्तः॥निश्चिन्नाशिकरचंचन्निशे
रश्रकेलेःशरदिहृदिलरेवद्वाप्रोद्वतीव॥८॥महस्यकालेबकुलस्यमालिनीचितामवश्यायकणोक्षिकेरेः॥ग्रहेष
पुष्पाविलगोकुलास्मिलेविलोक्यहृष्यंत्यधिकंकृषीवलाः॥९॥अरुणनीलितमीलितसद्दलंप्रचुरफुल्लसमुल्लसनेनःश्रि
यं॥वहतिकाचनकोचनकाननंनवतरंनितरांशिशिरागमे॥१०॥अपटुतिग्मकरोचिरमरीचिभिर्नहितथाशिशिरैरिरिणैरिव
क्षितिः॥निशिययौधिकतर्पानघनस्तनीभुजनिषीदनतःस्वपतांहणा॥११॥ऋतुव्यावर्णनयाजातादोषादशकीर्तिता॥कवि
तातद्विदांप्रीत्यैरसिकानांमनोहरा॥१२॥सरसमभिलषंतीसत्कवीनांविदग्धानवतरंरमणीयाभारतीकामितार्थे॥नहरतिहृदयं
वाक्यसासानुरागानवरतरमणीयाभारतीकामितार्थे॥१३॥नभवतिहृतचित्तोवाचमाकर्ण्यरम्योपरभृतसरसीनाकोमलांस
त्कवीनां॥सततमुपगतानांसाकुलैर्वांपयोभिःपरभृतसरसानांकोमलांसत्कवीनां॥१४॥त्रिदिवमधरयंतस्तीरपंकेननानारु
चिरसिकतयावाश्लेषितांगैःसुहृद्भिः॥कृतिनइहरमंतेरम्यसारस्रवंतोघरुचिरसिकतयावाश्लेषितांगैःसुहृद्भिः॥१५॥वर्षाका
लेहृदयस्थमदयंदयितंप्रतिविरहिणीकिलैवंब्रूते॥हेदयितनिर्दयअस्मिन्प्यागतेकालेत्वमागत्यकिंनुमिंवसि॥कोमाद्दृतिमां॥
कथंभूतां॥मदनदहनखिन्नांकामाग्निदाहाकुलां॥पुनःकिंविशिष्टांनांके न॥आत्मदृग्वारिणास्वदर्शनसलिलेन॥कासांसंबं
धिकलेनदीनां॥कथंभूतानां॥परिमलबहलानांपरिमलातिमूलबहलानां॥नकेवलंतासां॥मालतीनामपियरिमलबहलानां
आमोदबहलानां॥नकेवलंतासामपिजातीनामितिरतीनां॥तासांचपरिमलबहलानां॥तत्रपरस्यभावःपरिमापरिष्णां॥लव
परिमलवस्तेहरंतीतिपरिमलबहरास्तासांपरिमलबहराणां॥तेरंयोर्वयोश्चैक्यस्यज्ञेषेतुरहीतत्वात्॥मानिनीनां॥मान
वतीनांवाकामातुराणांमानभयेनतुच्छत्वदयितानां॥रतीनामित्यर्थः॥अथकविवर्णने॥सासत्कवीनांविदग्धाभारतीवाणीक
स्यहृदयंनहरतीतिअपितुसर्वोपिसर्वस्यअनवरतरमणीया॥सततंरम्या॥किंकुर्वती॥अभिलषंती॥कंअभितार्थे॥असं
ख्यमर्थं॥किंविशिष्टंसरसं॥साचकिंविशिष्टाभारतीभरतसंबंधिनीनर्तकस्त्री॥कथंभूतासतीकामिता॥पुनःकथंभूतासानु

गणा॥ किं कुर्वतीमरमभिलपंती॥ विदग्धोक्तः॥ ना॥ नरः सत्कवीनांवाचमाकर्ण्यहृतचित्तोनभवति॥ किंविशिष्टां॥ अमृतोनि
ष्टेषणा॥ पुनः कथंभूतांरम्यां॥ पुनः कथंभूतांपरभृतसरसांपरभृतस्यकोकिलस्येवसरसांरसवतीं॥ अथद्वितीयोर्थः॥ केऽत्रके
वयः पक्षिणः संतश्चतेकवश्चसत्कवयः॥ हेसाध्वाज्ञलूपक्षिणः॥ तेषांवाचंमतंरम्यामाकर्ण्यकः नाहृतचित्तोनभवति॥ किंवि
शिष्टां॥ न॥ अकोमन्दां॥ कथंभूतानांतेषांपरभृतसरसां॥ केःयूथोभिः कथंभूतैः सादुभिः अथवाऽपगतानांनगरनिकटवर्त्तिनांसर
सांसकाशात् सर्वथिनोवयः सत्कवयः तेषांसत्कवीनां॥ अथकिमेवंविधायाःप्रकृतिकानांगणकानामित्याशंक्यते॥ नहिमंदार्थमेवग्रंथा
आरभ्यंतेइत्याह॥ इहकवीनांहेगतीइत्यभियेवा॥ एतत्प्रेरयंश्लोकः॥ रमंतेकेकृतिनोविद्वांसः क्वरम्यसारस्वतोद्यः रम्यसरस्वती
नदीप्रवाहसरस्वत्याः सर्वत्रइंगाद्या अपिसरस्वत्यउच्यंते॥ किंविशिष्टाउपलक्षिताः॥ सुवृत्तैः सत्तीरैः आश्लेषितागेश्च॥ केनन
दीतीरपंकेन॥ नकेवलंतेननारुचिरमिकतया॥ किंकुर्वंतस्तथारमंते॥ अधरयंतअधरीकुर्वंतः किंत्रिदिवं॥ अस्मादप्युच्चतरंस्थानं
वांछंतः॥ अथद्वितीयोर्थः॥ नानारुच्यारमिकत्वंरमिकतातयाऽहरम्यसारस्वतोद्यवाक्समूहेचतुरवचनसमूहेकृतिनोरमंते॥ कैः
सुवृत्तैः श्लक्ष्णैः श्लोकैः मालतीप्रभृतिभिः॥ किंविशिष्टैः श्लेषितागैः॥ श्लेषोक्तियुक्तचरणैः पादैरित्यभृतिभिः किंकुर्वंतस्त्रिदि
वमध्यरयंतः त्रिदिवस्वर्गादपिकाव्यसुरसमधिकमित्यर्थः॥ शेषंस्पष्टार्थं॥ ॥ इतिभास्करगंभिरहृदयतनिशोमणोवासनाभाष्ये गोला
ध्यायेरुत्वर्णनं॥ ॥ ग्रंथ ६०॥ ॥ श्रीगणेशायनमः॥ ॥ अथप्रश्नाध्यायोव्याख्यायते॥ तत्रोदितदारभ्यप्रज्ञानेतत्प्रश्नांसा
माह॥ ज्योतिश्चोटसभासुनेतिगणकः प्रश्नैर्विनाप्रायशो॥ तस्मान्वच्मिविचित्रभंगिचरमंतिप्रज्ञानायायान्॥ आकर्ण्यायिस्फुटवर्णवर्ण
वदनेवैवर्ण्यमेतिक्षणात्तस्माच्चवंगुर्वपर्वतनिरोद्धाधिरूढोन्नयः॥१॥ अथप्रश्नार्थभंगमाह॥ पाद्यांचबीजेनचकृष्टकेनवर्ग
प्रकृत्याचतथोनराणि॥ गोलेनयंत्रैः कथितानितेयोबालावबोधैकहितंचिकीर्षवच्मि॥२॥ स्पष्टार्थं॥ अस्मिंस्त्रैराशिकंपाटीबीजंचवि
मलामतिः॥ किमज्ञातंसुबुद्धीनांयतोमंदार्णंमुच्यते॥३॥ वर्गंवर्गपदंघनंघनपदंसंत्यज्यरूप्यंतेतत्रैराशिकमेवभेदबहुलेनान्य
ततोविद्यते॥ एतद्यद्बहुधास्मदादिजडधीवृद्धिव्युत्पत्तये॥ विदुश्चक्रुश्चकोरचारुमतिभिःपाटीतिसन्निर्मितं॥४॥ नैवर्णात्मि

581
1941

कंबीजंनबीजान्यपथकुपथकं॥ एकमेवमतिर्बोधनमनस्याकल्प्यनायतः॥५॥ अथप्रश्नानाह॥ अहर्गणस्यानयनेर्कमासाश्चेत्रा
दिचांद्रैर्गणकान्विताकिं॥ कुतोधिमासावमशेषकेचत्यतोयतः सावयवानुपातः॥६॥ अयमस्यभंगश्चपूर्वंव्याख्यातएव॥ अथा
न्यदाह॥ चंद्रश्चेद्गुणोभवीरविगुणश्चोगारकोगुणोहतस्तद्योगगुणसंगुणात्फलगुणोगश्यादिकास्यात्ततः॥ शेषंचापरपर्यायो
क्तस्वचरेणनेयुतंवाज्ञानिः स्याक्केन्येभगणान्वदेतितवचेदस्मिन्भमोमिश्रके॥७॥ अथास्यभंगः॥ इष्टेशकालाधवेदेषकार्ययोगां
तराद्यैग्रहपर्ययाणां॥ इष्टस्यचक्राणिनदूनितानितैरुनीतंतत्क्रमशोविधेयं॥८॥ अज्ञानखेटः स्मरणेरुतश्चेदज्ञातचक्राणिन
दूनितानि॥ क्व हाः प्रदेयाः अविशुद्धशुद्धौकेहश्च॥ तत्क्षणंकुदिनाधिकंचेत्॥९॥ उदाहरणं॥ ग्रहाणां
यथायथायोगांतरंवाभिहितंतथातथाग्रहभगणानामपिकार्यं॥ यदिशेषेणनशुद्ध्यतेतदाकुदिनानिदत्त्वाशोधयेत्॥ तथासुगणेनयो
गचक्रेतरांशिः कुदिनाधिकोभवति॥ तदाकुदिनैस्तत्क्ष्यः॥ एवंयोगांतरादियद्भवतितेनेष्टग्रहस्ययुगभगणाएकत्रीनाः कार्याः॥ अन्यत्र
तेभगणेरुनंकार्यं॥ एवंरूपेप्रथमस्थानेयदवशेषंतेन्यभगणाभवंति॥ यदन्यभगणाउदाहरणेधनंरूनाः यद्गणरूनास्तदाद्वितीयस्था
नेयदवशेषंतेन्यभगणाभवंति॥ अत्रोपपत्तिः॥ यद्ग्रहणांत्योगवियोगादिकंतद्युगभगणानीतं॥ तथाविधेभगणेरहर्गणाद्भवत्य
स्मानीतंतद्योगवियोगादिकंजन्यते॥ यत्रशेषंनशुध्यतियत्रकुदिनानिदत्तानितत्रेयंयुक्तिः॥ येभगणेयादृशेग्रहेगश्यादिकोभ
वति॥ तेरेवकुदिनाधिकेस्तादृशएवरश्यादिकः स्यात्॥ भगणशेषयोस्तुल्यत्वात्॥ किंतुतद्भगणा अधिकाआगच्छंति॥ तेयदित्य
क्काः प्रयोजनाभावात्॥ उदाहरणंहिरश्यादिग्रहणांएव॥ अनेनैवयुक्त्यायत्रगुणादिकंकुतेकुदिनाधिकत्वंदृश्यते॥ तत्ररश्यां
कुदिनैस्तत्क्ष्यइत्युक्तं॥ अथैवंयोगवियोगादिकंयेभगणाज्ञातास्तेन्यभगणेरूनाः समंतइष्टगणाभवंति॥ इष्टभगणेरूनाअन्य
भगणाभवंतीतिविलोमविधिना॥ अन्यभगणेरूनाः सतः इष्टग्रहेभगणाभवंति॥ तदोतेरेवोनाइष्टभगणाअन्यभगणाभवंतीत्य
र्थोसिद्धः॥ अत्रबालावबोधार्थंकल्पितभगणेरुदाहरणं॥ तत्ररविभगणारुग्रयः२चंद्रस्यचत्वारः४ भौमस्यपंच५ गुरोः सप्त७ शा
नेर्नव९ कुदिनानिषष्टिः६० त्रयोविंशतिमहर्गणंग्रहस्यसाधितायहाः॥ अत्रद्वादशगुणोर्कः १२ एकगुणश्चंद्रः १। द्वादु

र	चं	मं	ब	बु
२	४	२	६	५
१	१	३	३	०

णाभोगः ६ एषांयोगः ०० अत्रत्रिगुणाद्गुरोः ३८ विशुद्ध्यशेषं २८ अथाज्ञातभगणार्थंग्रहयुगभगणानांयथो
क्तयोगेचकृतेज्ञातं ०० एतच्छुद्धिभगणेनैवभि० रूनितंज्ञातावन्यभगणो २ यदन्यभगणारूनंतद्गुणहृयसंभृतो
ग्रहः १ अस्मिन्पूर्वस्माच्छेषाच्छोधितेज्ञातः ज्ञानिः ५ यद्यज्ञातरवेः स्वेतदाज्ञानि भगणेषुकुदिनानि ६० प्रक्षिप्यैकादशविशु
द्ध्यज्ञातान्यभगणाः ५८ एभ्योज्ञातोग्रहः २।२४ अनेनपूर्वशेषं २८ युतेज्ञातः ज्ञानिः ५ अथान्यप्रश्नमाह॥ येयाताधिकमास
हीनदिवसायेचपतितच्छेदकेतेषामेक्यमवशेष्यतेदिनगणाद्भूतेचकल्पगतामु॥ संश्लिष्टस्फुरकुट्टकोद्भवपदुः स्फुटेनविद्रावणेतस्या
मक्रविदोविजयंतेज्ञादूरनृविकीर्तितं॥१०॥ अथास्यभंगः॥ कृताप्तशिगोब्ध्यब्धिशेलामर नंदिषड्घ्न ८६२२७४४९८४४
सशेषाधिमासावमैक्ये॥ भवेद्द्विकृ चंद्राहतभक्त १८०९८९९९९९ वशेषंगतंदुयुगान्निरस्ततः सावनाद्यः॥११॥ स्पष्टं॥ नगो
गाभ्रखाक्षाब्धिशशांकसप्तसूर्कं तुल्यंयदा ज्ञायते १२२५१४४९०६७ ब्रह्मपक्षे॥ सशेषाधिमासावमैक्यंतदानींदिनैः प्रक्रि
यावुदकज्ञप्रचक्ष्व॥१२॥ स्पष्टार्थं॥ उदाहरणं॥ येयाताधिकमासहीनदिवसायेचपतितच्छेदकेतेषामेक्यमवशेष्यतेज्ञिलुप्तकृताच्छा
स्त्राद्यथेवागते॥ शेषज्ञेतेदुखखाभ्रषट्कयुगाब्धिभग ६४८४२६००००० तुल्यंयदाकालिकल्पगतंतदावदतियः सब्रह्म
सिद्धांतविद्॥१३॥ अहर्गणानयनेलब्धाधिमासास्तयाहाश्चेयचतेतच्छेदकेतेषामेक्यंशेषंज्ञेछेदाद्दिकंकृत्वाछेदाद्दिकगुणितंस्वं
कचंद्रोहभक्तंज्ञातोवशेषमितोगतेंदुयुगण २०३०० अस्मात्प्राग्वदवमानि ५१ अवमशेषंच २६ ३२६००० सावनाह
र्गणश्च २०१३९ अथएवंकृतेयुगणाधिमासेगुणितोयुगेंदुदिनैर्भक्तोलब्धंगताधिमासाः १० अधिमासशेषंच ३८०००००००००
लब्धाधिमासैरूनितेकेते ३०० रूनइंदुयुगण : २०३०० सोमहर्गणो २०००० अतः कल्यगतंसप्तविंशतिवर्षाणि नवमासाष्टादि राम
नि २७।९।८। अस्योपपत्तिर्बीजगणितेन॥ एकोहरश्चेद्गुणकोविभिन्नोलब्धगुणकाभ्यामित्यादिनाकथमस्यविषयइतिचेत्॥ ३६
गतसोरदिनेभ्योयावंतोधिमासायत्रशेषंगतचंद्रदिनेभ्योपितावंत एवभवंतितावंतंवर्चावशेषं॥ अवमान्यवमशेषंचेंदुदिनेभ्य
एवसिध्यति॥ अतस्तयोः शेषयोश्चयोगउदाहृतेयुगाधिमासावमयोगोगुणो युगेंदुदिनानिहरः॥ गतेंदुदिनप्रमाणंयावत्ता

583
1941

वत्तत्कुणेनगुणितंहरेणभक्तंतत्रलब्धिप्रमाणंकालकः १ सगताधिमासावमानामेक्यंतत्रशेषेसयदिक्षिप्यतेतदाचतुर्णांयो
गः कृतोभवति॥ या २६६७५८६७००० का ८६०२९९८९९९९९ अस्यचतुर्णांयोगस्यादिष्टयोगेनसमीकरणेक्रियमाणः
धिमासावमयोगेभाज्यः व्येकेंदुदिनानिहरः उद्दिष्टयोगः ऋणक्षेपः॥ एवंसतिलाघवार्थंरूपशुद्धौ आचार्येणछिन्नकुट्टकः कृतः
सचकृताप्तोक्त्यादि॥ ॥ इदानींमहाग्रन्थमाह॥ चक्राणिग्रहाग्रकाणिचलवाख्याणिग्रहाणांपृथक्पृथक्यानिस्युः कलिकाग्रका
णिविकलाग्राणीहधीवृद्धिदे॥ चंद्रार्कीगुरुज्ञभार्गवचलछायासुतानांतथापूर्वेसिद्धमहर्गणावमविधौन्यूनाहशेषंचयत्॥ष
ट्त्रिंशत्सहितानितानिकुदिनैस्लब्धानिहृत्वाग्रकाण्याचशेष्युःकुट्टकेपटुमतिः खेटानदिनोघंचयस्तंमन्येगणितंतदीयविघट
नप्रौढिप्रभुत्वाविलज्योतिर्वित्कविकुंभपीठस्तुतनलसत्प्रोत्कंठकंठीरवं॥१४॥ अथास्यभंगः॥ उद्दिष्टंकृहतंशुधिह्न
तंशुद्ध्यच्चेतत्रिखलंलब्धरामनखाद्रिलोचनरसत्र्यंकद्वि २०३५२७२०३ निघ्नंततः॥ पंचाद्रित्रिनवाद्रिसागरयुगच्छि
द्राग्नि ३९४४७९३५ संभजेच्छेषंस्याद्गुणोहरेणसहितोयावद्भवेद्दीक्षितः॥१५॥ अस्योदाहरणं॥ पंचत्रिंशदहोस
खेदिविसदंचक्रादिशेषाणियान्येषांसावमशेषमेक्यमपिय द्दीवृद्धिदेजायते॥ ततश्चकुदिनैस्सखेषुभरविच्छिद्रैद्र ९९९
२२७५०० तुल्यंयुगेरिंदोर्वाक्कुजस्यवावदयदाकीदृक्कुधिंउत्सदा॥१६॥ धीवृद्धिदैस्तेंग्रहणांचक्रादिशेषाणिमी
लितानिअवमशेषयुतानिच॥१४९१२२७५० एतानिकिलोद्दिष्टानिचतुर्भिर्विभज्यरामनखाद्रिलोचनरसत्र्यंकद्विभिः २९
३६२२०३ संगुण्यपंचाद्रित्रिनवाद्रिसागरयुगच्छिद्राग्निभिः ३९४४७९३५ शेषंअहर्गणोजातः १०००० अयंजातः
कुजदिनैर्द्विगुणैर्हरेक्षिप्तेजातः सोमवासरे ७८८९६८७५० त्रिगुणेक्षिप्तेजातोगुरुदिने ११८३४४८२५ अत्रोपपत्तिः॥
एकोहरश्चेद्गुणकोविभिन्नोइत्यनेनैव॥ अत्रगुणकावित्तिद्वित्वनमुपलक्षणार्थं॥ तेनबहुगुणानामप्येक्यंगुणेअग्राणामे
क्यमग्रं॥ तद्यथा॥ रूप१ महर्गणंग्रहस्यग्रहाणांचक्रादिशेषाण्यानीयतेषामेक्यंयुगावयुतंभाज्यः कस्यः कुदिनानि
हरः॥ उद्दिष्टयद्विघ्नशेषाणांयोगः ऋणक्षेपःएवंभाज्यहरक्षेपाणांचतुर्भिरपवर्तः कृतस्तत्तोलाघवार्थंरूपशुद्धौलब्धं

गमनखाद्रीन्द्वादिखिरकुदृकुः कृतः॥ इदानीं निरग्रयत्वकारणमुद्दिश्य दृष्टान्तेनाह॥लिप्ताधंदशयुग्भवेति विकलास्तासां वि
योगस्त्रियुग्भागा भागदलग्रहाणि ग्रहिणः स्वस्वोदय-ग्रस्तयः॥ दृष्ट्वा चेद्दिनैकदा वदृष्टमुनस्तादृक् कान्याहनि व्यक्ता
व्यक्तविकलयुक्तिगुणितैर्विहृन्विलानामिचेत॥२७॥ अस्यभंगः॥ गग्रयोर्विकलादृक्कुदिनगुणाश्चक्रविकलिकाभक्ताः॥
शेषस्योगलब्धंरूपयुतेभगणशेषंस्यात॥२८॥ शेषोनहरविकलाशेषंतस्मिन् कुट्टाधिके ज्ञेयः॥ सविलः स्वस्वस्त्रिभेदविक
लाशेषाद्युद्धिंज्ञेया॥२९॥ दृष्टभगणोयेनगुणाश्चक्राप्तादृक्कुदैः शुद्धाः॥ सगुणेष्टदृक्कुदिनयुतेतावद्घावद्दीप्तिनोवारः॥
३०॥ चक्रांशंग्रहिणः स्वस्वभगणगुणं खेभनि-६०००० हृतेशुद्धेचेन्नविलेऽतगुणाष्टांशाहितांशाहृते॥७६८३४
विश्वाग्न्यंकधरांकैः ५६३२७ श्वविभक्तयाच्छेषमर्कांशगुणं स्वावतत्रहरक्षिप्तदृग्भिमतयावद्भवेद्वासरे॥२९॥लिप्ताधंदशयु
गित्यवलिप्ताप्रमाणंयावत्तावन्नयाः अर्कस्याकविधेरुक्तावथवातत्क्रिययाज्ञातः ज्ञानी ॥१।२२।५८।३० अस्यभगणानांकु
दिनानांचायवत्तैः१६५३०००दृष्टभगणाः३७२२२ कुदाः९५३२१ ज्ञाताहर्गणः२५७१५ अयंज्ञातः ज्ञानिवारे॥द्विगुणशरे
षेक्षिसज्ञातः सोमवासरे २९०७७ यद्गुणक्षिप्तज्ञातः शुक्रवासरे ५९९५०२० समगुणेक्षिप्तनेकधाम्नोमवासरे २९०७७
वा ८८६३९८वा ५७५८९५८ इत्यादि॥ अथवाशुक्रवासरे ५९९५०२० वा ८८६३९८ इत्यादि॥एवमन्येषांग्रहाणां
स्थिरकुदृक्कार्यः॥ अत्रवासना॥ भगणेशेषंचक्रविकलाभिर्यदिगुण्यतेतदाविकलात्मकोग्रहोलभ्यते॥ शेषं
विकलाशेषंस्यात॥ अतोविलोमविधिनागतोर्विकलाः॥२७॥३१॥१९॥ दृढकुदिने ५०३०३ गुणिताश्चक्रविकलाभि
र्भक्ता २१६०० लब्धं३७६८ शेषं२१९०० शेषस्योगलब्धंरूपयुतंमतः कृतं॥ यतोविकलाशेषंक्षिप्त्वा चक्र
विकलिकाभिर्भाज्यास्तद्विकलाशेषमज्ञातं॥ अथविकलाशेषज्ञानमुच्यते॥यदात्रावशेषेत्यक्तेनेनोनाश्चक्रविकला
नष्टयंतेतास्तत्रक्षिप्तायदिभगोद्भवेततदालब्धिः समरूपालभ्यतेः तस्मादेवविकलावशेषं॥विकलाविशेषेणकुदिनेभो
न्यूनेनभवितव्यं॥एवंयज्ज्ञातंतत्कुविदधिकमपिभवतितदसत॥उद्दिश्यग्रहस्यविलत्वात॥अथविलोदाहरणं॥ग

585
1941

ज्ञायःखलुवाःपंचकलाःषड्गोसम्मिताः॥ विकलागोभुवानेदृङ्मध्येंदुरुदयेकुचित॥२२॥अतोराश्यादेर्विकलादित्यादि
केकृतेशेषमभविज्ञातिः५३६।१९।२१॥ शेषोनविकलाशेषं२१९०० ३१ अस्मिन्दृढकुहाधिकेज्ञातः विलखेटःदृढश
श्चंद्रोमध्यमऔदयिकःकदाचिन्नभवतीत्यर्थः॥एवमनेकधाखिलत्वं॥कुदृक्विषयमभिधायेदानींवर्गप्रकृतिविषय
माह॥स्याद्यस्मिन्नधिमासशेषकृतिर्द्विघ्नीसरूपाकृतिर्यका१शेषकृतिर्हृताचदृग्भिः१०स्यान्मूलदावायदा॥का
लकल्पगतेतदाक्षतियुतस्तत्पक्षेबुधाःसेवतेवक्ष्यामेवियतिभ्रांताभ्रमंतोलिखत॥२३॥उद्दिष्टकुदृक्तदैक्यं
यंनिरूपवर्त्तनं॥ व्यभिचारःक्वचित्क्वापिखिलत्वापत्तिरन्यथा॥२४॥स्पष्टार्थं॥ अस्यवर्गप्रकृत्याभंगः॥तत्राधिमासशेष
प्रमाणंयावत्तावत्या अस्यकृतिर्द्विघ्नी०सरूपाज्ञातायाव०रू० इष्टकुस्वमित्यादिनाज्ञातेकुस्वस्येष्टमूले ६।१९
वा २२८।७२९ अत्रकुस्वयावत्तावन्मानंतदेवाधिशेषं ६वा २२८ अथद्वितीयोदाहरणेःधिमासशेषप्रमाणंयावत्तावत
या अस्यकृतिर्द्विघ्नीकादश१०हताचज्ञातयाव१रू१अस्यमूलप्रमाणंकालकः का१अतःकालवर्गसमीकरणेशेषने
चक्रेज्ञातंप्रथमपक्षमूलंया१परपक्षस्यास्यका१०रू१वर्गप्रकृत्यामूलंज्ञाते६।१९वा २२८।७२९ अत्रकनिष्ठका
लकमानं॥ स्यल्पंयावत्तान्मानंतदेवाधिमासशेषं१९।७२९ अतःकल्पगतानयनेकुदृक्तेन॥तत्राधिमासाभाज्यारविदि
नानिहरःअधिमासशेषंधृतिमतेरूनक्षेपः॥ ननुकथमयंक्षेपः॥ अत्रभाज्यभाज्यकयोर्लब्धत्रयेणापवर्त्तनेकृते१९।७२९
धिमासशेषंधृदुद्दिष्टं॥ अतःकुदृक्तज्ञातंकल्पगतंचतुर्भिरूनानित्रयोविंशतिवर्षज्ञातानितथाषण्मासाःषट्तिथयः२२
९८।६।६॥ इदानींदेशविशेषमुद्दिश्यपलज्ञानप्रश्नमाह॥आर्य्यासुज्जयिनीपुरात्कुपरिधेस्तूर्यंत्रिकेयत्पुरंतस्मात्पश्चि
मतोपितावतितताप्यन्यत्पुरंरेविणि॥नेरुस्थंयदतोपितेषुनगरेद्वाचाक्षमेक्षान्नाकोनोलक्षंत्रिचक्षणक्षणमिदंसंचिं
त्यचित्तेमुहुः॥२५॥ अस्यभंगः॥ दिग्न्यापलभाक्षुण्णत्रि३४३८ख्यार्क१२ हतेचबाहुकोटिघ्ने॥अपसृतियोज्ञेनल
वेनतदंतरंदक्षिणभागे॥२६॥ऐक्यंसौम्येभूमेर्यस्तंषादाधिकेःपसारेतत॥ रविगुणमक्षश्रवसाभक्तेचापमक्षजाः

॥२७॥ अत्रैतत्तद्देशवशेनदिशोज्ञेयाः॥ तस्मद्देशावशेन॥ अत्रप्रथमप्रश्नेःपसारयोजनलवानवतिः९० तद्दोर्ज्यात्रिज्या३४३८
कोटिज्याघ्नेपूर्णे॥ दिग्लाभादोर्ज्ययोर्घातःपूर्णः कोटिज्याफलभयेश्वघातश्वपूर्णः९० एतत्त्रिज्ययोर्क्यश्वयथाक्रमेणदृग्गतथापिश्वन्यमेव०॥ तयोर्योगेवियोगेवाश्वन्यं०एतद्विक्षेपणं॥ अक्षश्रवसाहतंश्वन्यमेव० अतोयमकोटिपत्तेनेश्वन्यंपलांशाः॥ अथद्वितीयप्रश्नेष्वेश्वन्यंपलांशाः० अतोयमकोटःप्रतीच्यांलंकेव॥ अथतृतीयप्रश्नेदिग्ज्या३४३८ इयमपसारदोर्ज्यात्रिज्यया३४३८ गुण्यात्रिज्ययाचभाज्याअतइयमेव॥२४३९ लंकार्यापलभागुणः०तद्गुणार्कहताचकोटिज्यापूर्णः०तयोर्योगस्याहृताएव२४३९ इयमर्कगुणालंकाक्षकर्णहताविक्षेपेव २८३९ अस्याश्चार्यपलांशाः४० यत्रैतेपलांशास्तत्रपलभा२९ पलकर्णश्च१८।५८।२९। अथचतुर्थप्रश्नेसवदिग्ज्या २८३९ तथैवोक्तविधोहृतेअविक्षेपेव२४३९ किंत्वियमर्कगुणाक्षकर्ण०८।५८।२९। हृतातस्याश्चार्यपलांशाः१०॥ अथान्यदुदाहरणं॥ क्षितिपरिधिषडंशोग्राचिधागनगर्योर्विनयन
दिशियद्गतनेचाग्निभागे॥ कथयगणक तत्रक्षिप्रमक्षांशकान्मेक्षितिपरिधितृतीयेःशंकेतत्रतत्र॥२८॥धागयामक्षभा५पलकर्णः२९ अथापसारयोजनलवाः६० तद्दोर्ज्या२९० कोटिज्या२९९ ईशानदिग्गतस्यदिग्ज्या२४३९ दोर्ज्यादिग्ज्यागुणात्रिज्याभक्काकार्या॥ कोटिज्यानुपलभागुणाद्गभक्काकार्या॥ तद्योगोद्वादशगुणःपलकर्णः२१ हतःफलस्यचापमक्षांशाः२९।५८।२४। एवंप्राच्योगतस्याक्षांशाः२९।५४। आग्नेय्यांच २९।५४।३४। अथन्यदेवापसारलवा२२ एषांदोर्ज्याकोटिज्ये २१।७।२१।९९। यथोक्तकरणेनज्ञाताः प्राच्यांपलांशाः२९।५।० एतान्यां२१।५४।३४। आग्नेय्यां२९।
५८।२४ अत्रोपपत्तिः॥ गोलेस्वस्वस्तिकादिक्षादिकुचिक्रोपरिदृश्येवलंनिवेश्यतत्रस्वस्वस्तिकंस्वस्थानेकल्प्ये॥ ततोपसारलवायेदृग्मंडलेपुरचिन्हंकार्यं॥ अथवापुरचिन्हयोरंतरंतस्मिन्पूर्वपलांशाः॥ अथतज्ज्ञानार्थमुपायः॥ अपसारलवानांदोःकोटिज्येकृतेदिग्लवानांचदिग्ज्या॥ ततोनुपातः॥ यदित्रिज्यामितयादोर्ज्ययादिग्ज्यामुज्जोलभ्यतेततोपसारस्यकिमितिः॥ फलंपूर्वसममंडलयोरंतरंयाम्योत्तरंज्यारूपंभुजः॥ पूर्वविषुवद्वृत्तयोर्योवंतरंतावंतेवांतरेणसर्वत्रविषुवद्वृत्तादु

587
1941

त्तरतोन्यत्रस्थाहोरात्रवृत्तेनिवेशनीयं॥ तत्रस्वस्तस्थक्षितिजेनसहयत्रसंपातस्तत्साध्यपरयोरंतरमग्रा॥ यत्रोन्मंडलेलग्नंतत्साध्यपरयोरंतरंपलांशाः क्रांतिरूपाः॥ अथतज्ज्ञानार्थमपसारलवानांकोटिज्यापुरचिन्हालंबः॥ सपलभयागुण्याद्वादशभक्तो ज्ञानंशंकुतलं॥ उत्तरगोलेउत्तरभुजस्यशंकुतलस्यचयोगःग्राभवति॥ तदन्यथांतरंकुतेसति॥ अग्रातोवेपरीत्येनक्रांतिस्तदर्थमनुपातः॥ यदिपलकर्णेनद्वादशकोटिस्तदाग्रयाकिमिति॥ फलंक्रांतिज्यारूपाक्षज्याअतस्तच्चापमक्षांशाइत्यपपन्नं॥ अमेःपादादिकंपसारतोन्यस्तंयतोयतोविषुवद्वृत्तमधःसममंडलाद्दक्षिणतः॥ अथोक्तानपिप्रश्नानेकाकर्तुमाह॥ ॥ मित्रमित्रस्त्रिनेत्रस्यदिग्युक्तंयातियत्रत्रिनेत्रक्षमध्येस्थितः॥ तत्रमेतांत्रिकक्षुद्भमक्षत्रभांक्षित्रमाचक्ष्वदक्षोसिगोलेयदि ॥२९॥ एक० द्वि२ त्रि३ चतुः४ पंच५ षड्ऋयंत्रोदितोरविः॥ मोसेरस्तमयंयातितत्रांशान्पृथक्कुरु॥३०॥ द्युज्यकापमगुणार्कदोर्ज्यैकासंयुतिःखखखबाणसंमितां॥५००० वीक्ष्यभास्करमेवंहिमध्यंमध्यमाहरणमस्तिचेच्छृणु॥३१॥ द्युज्याषष्टक्रमभानुदोर्गुणयुतिस्त्रिभ्युद्धृताब्याहता॥ ४ स्याद्दोर्युतिवर्गतोयमगुणा२ स्तस्तामरास्योनिताः॥३२॥ नागाङ्कदिगंकाः९०।८।१८ पदमतस्तेनादिमोवर्जितोन्यूननाथयुतोधिकेनभवतिक्रांतिज्यकृतोरविः॥३३॥ क्रांतिज्यासमशंकुतद्धृतिमहाजीवाग्रकाणांयुतिर्दृग्रवांबरपंचखेचरमिता०५२०० पंचांगुलाक्षप्रभे॥ देशेतत्रयथागणकतागोलेसिद्धोक्षजक्षेत्रक्षोदविधोविचक्षणममाचक्ष्वाविलक्षोसिचेत्॥३४॥ क्रांतिज्यांविषुवप्रभारविहतेस्वस्वाग्रकस्यापराःकृत्वाग्रासमशंकुतद्धृतिमहाजीवाअभीष्टास्ततः॥ द्वाद्यास्तद्धृतिभाजिताःपृथगथत्रैराश्ययुत्याहताउद्दिग्रवस्वयुतिःपृथग्मिलव्यक्तभवंतिक्रमात्॥३५॥ अग्रामपेज्याक्षितिसिंजिनीनांयोगंसहस्रद्वितयंविदित्वा॥ पृथक्पृथक्तागणकत्रचक्षस्तदासगोलेगणितंमतिश्चेत्॥३५॥ अस्तांतावत्सगोलःसुगणकगणितस्कंधबंधप्रसिद्धः सिद्धांतोलग्नसिद्ध्यैकिमितिबतकृतस्तत्रतात्कालिकोःकैः॥ नाडीषष्ट्याद्युरात्रंदृग्पलयुतयाभावर्नायंविलास्यांलग्नंतात्कालिकाकार्त्स्न्यवदकिमधिकंतद्युरात्रेपलेने॥३६॥ नाक्षत्राउतसावनास्तनुहृतानाड्योथचेत्सावनानाक्षत्राउदयाःकथंविसदृशास्ताभ्योविशोध्यावद॥ नाक्षत्रा

यदितत्र रात्रसमये कालेगतेकोधिकंकिलग्रंथेनसमंततोदिनकरस्तात्कालिकः किंकृतः ॥३१॥ पंचोनुल्लागणकयत्रफलप्रभा
स्यात्तत्रेष्टभानवमितादशनाडिकासु ॥ इष्टायदाक्षतदातरणिंतवास्तियद्यत्रकोज्ञात्मलंगणितेसगोले ॥३८॥ दिनकरेकरवेरि
दलं क्षितेनरसमानरभापरधिरुन्नुखी ॥ भवतियत्रवरोघटभेदनेकथयतांत्रिकतत्रफलप्रभो ॥३९॥ मार्तंडः सममंडलेकिल
यदाहृष्टः प्रविष्टः सखेकालेपंचघटीमितेदिनगंततावति ॥ केनाप्युक्तयनागतेननरणेः क्रोतिंतदावेत्सिचेन्मन्येत्वोनिश्चितंस
गवेगणकोनमंत्रभकुंभांकुशे ॥ ४० ॥ मार्तंडेसममंडलेप्रविशतिछायाकिलाद्यांगुलाहृष्टासुघटीषुकुत्रचिदपिस्फोनेकदा
चिद्दिने ॥ अर्कक्रोतिगुणंतदावदसिचेदक्षप्रभांतत्रवत्रिप्रश्नेप्रचुरप्रपंचचतुरंमन्येत्वदन्यंनहि ॥ ४१ ॥ यत्रक्षितिज्याज्ञरवि
हृ २४० तुल्यास्यात्तद्वृत्तिस्त्वत्कुरामसंख्या ॥ ३१२० तत्राक्षभाकोगणकत्रवक्त्रवेदक्षजसंत्रविलक्षणोसि ॥ ४२ ॥ क्रोतिज्या
समशंकुतद्वृतियुतंकुज्योनितोवीक्ष्यखोविंशश्चत्यरसे ६ ११० मिंगमायपरांघ्रिस्थकचंद्रोमितो ॥ १९० ॥ कुज्याग्रापमसिंजि
नीयुतिमितेवेत्यक्षकोचापितंज्योतिर्वित्कमलाबबोधनविधोवंदेपरं भास्करं ॥ ४३ ॥ क्रोतिज्यासमशंकुतद्वृतियुतंकुज्योनितं
वीक्ष्यखः पूर्णाब्ध्यब्धि १४४० मितामथपरांत्र्याभ्राष्टभूसंमिता ॥ अग्राज्यासमशंकुतद्वृतियुतिंवेत्यक्षभाकोंचतंज्योतिर्वि
त्कमलाबबोधनविधोवंदेपरंभास्करं ॥ ४४ ॥ यत्रत्रिवर्गेणमितापलप्रभातत्रत्रिनाडीप्रमितेचरंस्यात् ॥ यदातदार्केयदिवेत्सिवि
द्वन्नरावत्मरणौप्रवरोसिन्नूनं ॥ ४५ ॥ याम्योदकुंभसमकोणभाः किलकुताः प्रेर्वः पथकुसाधनेयोस्तद्विवरातरांतरगतायाः
स्वच्छकेछायांगुलाद् ॥ तापकानयनेचानयतियोमन्येतमन्यंभुविज्योतिर्विद्वृंदनारविंदमुकुलप्राच्छासनेभास्करः ॥ ४६ ॥ इ
ष्टभोयोदिक्गे वेदीछायाद्वयंवात्रविलोक्यदिग्गजः ॥ वेत्यक्षभामुद्धृतदेववेदीदृष्टेत्रगमेसतार्क्यः ॥ ४७ ॥ भाद्वयस्यभु
जयोः समाज्ञयोर्ध्यस्तकर्णहतयोर्यदंतरं ॥ ऐक्यमन्यककुभोः फलप्रभाज्ञायतेश्रुतिवियोगभाजितं ॥ ४८ ॥ अक्षाभांतर
णिदिशोयुगगतेमासेतिथिवासरंयः कुपाद्वृतिवेत्तिसहसाष्टोदिगर्कादिकं ॥ ब्रूहीत्याशुपरैः कथंकथयोत्यस्योत्तरंवेत्ति
योवेदेतच्चरणावमुष्यगणकाः केवानमेवापराः ॥ ४९ ॥ वंशस्थमूलंप्रविलोक्यचाग्रंतत्कोतरंतस्यसमुद्धृतेच ॥ योवेत्तिय

589
1941

क्षेवकरज्ज्यासोधीयंत्रवेदीवदकिन्नवेत्ति ॥ ५० ॥ दृग्ज्ञेस्यगृहादिभिर्व्यवहितस्याप्ययमात्रंसखेवंशस्यप्रगुणस्यय
स्यसुसमेदेशेसमालोक्यते ॥ अत्रैवत्वमवस्थितोयदिवदस्यस्यांतरंचोछ्रयंवंदेयत्रविलंबविष्टपदवीयातासिधोयंत्रविन्न
॥ ५१ ॥ दूरस्थस्यनदूरगस्ययदिवादृष्टस्यदृष्टस्यवावंशस्यप्रतिबिंबितस्यसलिलेदृष्ट्वाग्रमात्रंसखे ॥ अत्रैवत्वमवस्थितो
यदिवदस्यस्यांतरंचोछ्रयंत्वामवंशमतोद्रियंशमनुजव्याजेनमन्येभुवि ॥ ५२ ॥ तिग्मांशुचंद्रोकिलसायनांशो चतुर्हि
ताशीचविपातचंद्रः ॥ गृहाष्टकंतत्रवदाशुपातंधीवृद्धिदंत्वंयदिवोवुधोपि ॥ ५३ ॥ उक्ताअनांशोनाशतं १०० नाशीचदृशी
तिरर्कोद्विनातीविपातः ॥ चंद्रस्तदानींवदपातमाशुधीवृद्धिदंत्वंयदिवोवुधोपि ॥ ५४ ॥ असंभवः संभवलक्षणेपिस्यात्सं
भवोसंभवलक्षणेकिं ॥ पातस्यसिद्धांतमिहप्रचक्ष्वचेत्क्रांतिसाम्यंप्रसृतामतिस्ते ॥ ५५ ॥ भगोनयुक्त्रिभमर्कचंद्रोचेत्सा
यनांशेचविपातचंद्रः ॥ भागद्वयोनोभगणस्तदानींपातंवदत्वंयदिवोवुधोपि ॥ ५६ ॥ र चे सवा यातेपिपातेक्वचिदभ्य
लक्षमभ्यनगम्यंवदचित्रमत्र ॥ यत्संभवासंभवेवपरीत्यंसावत्सरावार्यविचार्यमूनं ॥ ३. २ २८ ५७ ॥ एतत्प्रभाः प्रवंद्या
ख्याताएव ॥ इदानींसिद्धांतग्रंथकत्तनकालमाह ॥ रसगगुणपूर्णमहीं- १ ३६ समशाकनृपसमयः भवन्ममोत्पत्तिः ॥ र
सगुणवेदेनमयासिद्धांतशिरोमणीरचितः ॥ ५८ ॥ इदानींविद्वज्जनानुनयादनुद्दिश्यप्रतिपाद्यनिरूपणात्मनः प्रागुक्तस्य
प्रतिपाद्यस्याह ॥ गणितस्कंदसंदर्भोदर्भोग्रधीमतः ॥ उचितोनुचितायमेधास्यैतत्क्षम्यतांविदः ॥ ५९ ॥ गणितस्कंध
स्यसंदर्भोनामरचनाविशेषः ॥ असावदर्भोदर्भोग्रधीमतएवोचितः ॥ मूलभेदेनादुपरियानिपुणानिदीर्घाणिदर्भपत्रा
णिअसावदर्भोदर्भस्तस्याग्रंयथातीक्ष्णंतथायस्यमतिस्तीक्ष्णा अभ्यर्थनापेक्षमेयंभीत्वांतः प्रविज्ञातितथाविधस्यगणितस्क
धप्रबंधः उचितोनुचितोमतथापिकृतस्तद्वाक्षम्यंविदः गणकास्तत्क्षम्यतां ॥ इदानीमाद्यदूषणापराधंपरिहरन्नाह ॥
येरद्यत्वद्यपिपेत्रगणकावद्वांसिलिवंचितांक्षंतव्यममीतेमयायदधुनापूर्वोक्तयोदूषिताः ॥ कर्तव्येस्फुटवासनाप्रक
थनेपूर्वोक्तविश्वासिनांतत्तद्दूषणमंतरेणनितरांनास्तिप्रतीतिर्यतः ॥ ६० ॥ स्पष्टार्थं ॥ असीसत्यकुलाश्रितउरे त्रैविद्य

विद्वज्जनेनानासज्जनधार्मिविज्ञऽविद्वेशोद्विज्यगोत्रेद्विजः॥ श्रीतस्मात्तविचारसारचतुरोनिःशेषविद्यानिधिःस
प्रनामवधिर्महेश्वरकृतीदेवज्ञचूडामणिः॥६१॥ तज्ज्ञस्तच्चरणारविंदयुगुलप्राप्तप्रसादःसुधीमुग्धाबोधकरेविदग्ध
गणकप्रीतिप्रदंप्रस्फुटं॥ एतद्ग्रंथकृदुक्तियुक्तिबहुलंहेलावगम्यंविदांमिद्धांतग्रथनंकुबुद्धिमथनंचक्रेकविर्भास्करः॥
६२॥ केचित्पठिष्यंत्येनंप्रश्नाध्यायंहिकेवलं॥ तदर्थलिखिताअत्रप्रश्नाःप्राग्दिताअपि॥६३॥ प्रश्नानमन्नपतोग
णकस्यगोलस्कंधोलुप्तमरुढयुक्तिज्ञातप्रबोधः॥ प्रश्नोत्तरार्थंप्रतिपिंचनवाधिधारंमलामुरामतिरुतासुपतिसिद्धिं॥६४॥
स्पष्टार्थं॥ ॥इतिश्रीमहेश्वरोपाध्यसुतभास्कराचार्यविरचितेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येमिताक्षरेगोलाध्यायेप्रश्ना
ध्यायः॥ ॥इतिगोलाध्यायः॥ सर्वगोलग्रंथसंख्या २९००॥ ॥छ॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ अथज्योत्पत्तिः॥आ
चार्याणांपदवींज्ञात्वाज्ञातयायतोयाति॥ विविधाविद्वद्गणकज्ञेयेतांभास्करोवक्ति॥१॥ इष्टांगुलव्यासदलेनरूपैर्को
ट्योदिगंकंभलवांकितंच॥ ज्यासंख्ययाप्तानवतिर्लवायेतदाद्यजीवानधनुरेतदेव॥२॥ द्विघ्नादिनिघ्नंतदनंतगुणंचापेषुद
त्रोभयंतादिगंकात्॥ ज्ञेयंतदग्रद्वयबद्वरज्ज्वोर्ज्यकास्यान्निखिलानिचैवं॥३॥अथान्यथागणितनवच्छिज्याद्वौनि
तान्येवपरिस्फुटानि॥ त्रिज्याकृतिर्दोर्गुणवर्गहीनामूलंतदीयंखलुकोटिजीवा॥४॥ दोःकोटिजीवारहितेत्रिभज्येतच्छ
षकेकोटिभुजाक्रमज्ये॥ ज्याचापमध्येखलुयोनबाणःसेवोक्रमज्यासुधियाप्रवेद्या॥५॥ त्रिज्यार्द्धगुणिज्या ३० तत्कोटि
ज्याचषष्टि६० भागानां॥ त्रिज्यावर्गोर्धपदंद्वारवेदांद्वा ४५ ज्यकाभवति॥६॥ त्रिज्याकृतीषु५ घातात्रिज्याकृतिवर्गपं
चघातस्थां॥ मूलोनादष्टहतान्मूलंषट्त्रिंशदाप्तज्या॥७॥ गजहयगलेषुनिघ्नी५८१८ त्रिभजीवावायुतेन०००० सभ
क्ता॥ षट्त्रिंशदाप्तजीवातत्कोटिज्याकृतेर्मूलं॥८॥ त्रिज्याकृतीषु५ घातान्मूलंत्रिज्यानितंचतुर्भक्तं॥ अष्टादशभा
गानांजीवास्पष्टभवत्येवं॥९॥ क्रमोक्रमज्याकृतियोगमूलंतदर्धवर्गंकिंजिनीस्यात॥ त्रिज्याक्रमज्यानिहतंदलं
स्यमूलंतदर्धवर्गंकिंजिनीवा॥१०॥ तस्याःपुनस्तद्दलभागकानांकोटेश्चकोत्क्रमदलस्यचैवं॥ अन्यज्यकासाधनमु

S-91
1941

क्तमेवंपूर्वैःप्रवक्ष्येत्यवशिष्टमस्मात्॥११॥ त्रिज्याभुजज्याहृतिहीनयुक्तेत्रिज्याकृतीतद्दलयोःपदेस्तः॥ भुजोनयुक्त
त्रिभवर्गयोर्ज्यैकोटिभुजज्योपक्रम्यचैवं॥१२॥ यद्वोर्ज्ययोरंतरमिष्टयोस्तत्कोटिज्ययोस्तत्कृतियोगमूलं॥ दलीं
कृतंस्याद्भुजयोर्वियोगखंड्यस्यजीवैवमनेकधावा॥१३॥ दोःकोटिजीवाविवरस्यवर्गोदलीकृतस्तस्यपदेनतुल्या॥ स्या
त्कोटिवाकोविदुजीवावश्येथमूलंग्रहणंविनापि॥१४॥ दोर्ज्याकृतिर्व्यासदलार्धभक्तालब्धत्रिमौर्व्योर्विवरेणतुल्यो॥
दोःकोटिभागांतरसंजिनीस्याज्ज्यार्द्धनिवाकनिचिदेवमत्र॥१५॥ स्वगोगेषु६०६० पदंद्वोनवर्जिताभुजसिंजिनी॥
कोटिज्यादाभिःक्षुण्णात्रिंसमेषुविभाजिता५७३॥१६॥ तदेकमग्रजीवास्यादंतरंपूर्वसिंजिनी॥ प्रथमज्याभवेदेवंषष्टि
रन्यास्तत्तस्ततः॥१७॥ व्यासार्द्धंरसगुणाश्वग्नि २४३० तुल्येस्युर्नवतिर्ज्यका॥ कोटिजीवाज्ञाता२००भ्यस्तागोदत्रतिथि
भा१५२० जिता॥१८॥ दोर्ज्यासाद्यंगवेदांद्रा ४६७० हीनातद्योगसंमिता॥ तदग्रज्यातयोश्चापिविवरंपूर्वसिंजिनी॥१९॥
तत्तदस्तानुगाज्ञोना२२५ एवमाद्यसिंजिनी॥ ज्यापरंपरयैवात्रचतुर्विंशतिमौर्विकाः॥२०॥चा--विश्वयोर्दोर्ज्यैमिथःको
टिज्यकाहते॥ त्रिज्याभक्तेतयोरैक्यस्याचापैक्यस्यदोर्ज्यका॥२१॥ चापांतरस्यजीवास्यातयोरंतरसंमिता॥ अन्यज्यासाधने
सम्यगियंज्याभावनोदिता॥२२॥ समासभावनोचैकातथान्योंतरभावना॥ आद्याज्याचापभागानांप्रतिभागज्यकाविधिः॥२३॥
याज्यानुपाततःसेष्टज्यासार्द्धपरिणाम्यते॥ आद्यदोःकोटिजीवाभ्यामेवंकार्यातृतोमुहुः॥२४॥ भावनाःस्युस्तदत्रज्याद्व
ऐक्यासदलंस्फुटः॥ स्फुटंज्यानयनंपाद्यमिहतन्नोदितंमया॥२५॥ इतिज्योत्पत्तिः॥ उक्तासंक्षेपतःपूर्वंज्योत्पत्तिः
सुगमाचसा॥ सविशेषांधुनातत्रविशेषाद्विगणोम्यतः॥१॥ अत्रतावच्चापार्धांशषट्विभिर्ज्यादिशेषकंचक्रसुगमं॥
अत्रगणितेनज्याज्ञानार्थंमूलभूतज्याचतुष्कंसिद्धप्रकारमेवाह॥ तत्प्रकारोहिबीजक्रियया॥ त्रिज्यार्धंराशिज्योत्पा
दि॥ त्रिज्यार्धंतुल्यात्रिंशद्दंशानांज्याभवति॥तस्याःकोटिज्याषष्टि६० भागानां॥ त्रिज्यावर्गार्द्धपदंपंचचत्वारिंशद्दं
श ४५ ज्या॥ अथत्रिज्यावर्गात्पंचगुण५ त्रिज्यावर्गवर्गस्यपंचगुणस्यमूलेनहीनाद्दृष्टेहृताद्यस्यदंसाषट्त्रिंश३६दं

ज्ञानोज्या ॥ अथवागत्रयगत्रेषु ५८७८ निघ्नीत्रिज्याभ्युतेन १००० भक्तोषष्टित्रिज्ञादंशानोज्यास्यात् ॥ इतिगणितपाद
वै ॥ तत्कोटिज्यार्धचतुःपंचाग्र्य ५८ दंशानां ॥ तथात्रिज्यावर्गस्यपंचगुणस्यमूलंत्रिज्याहीनंचतुर्भक्तं अष्टादशभागोज्या
भवति ॥ तत्कोटिज्यार्धहिसप्ततिभागानां ॥ अतोन्यज्यासाधनमाह ॥ क्रमोक्रमज्येत्यादि ॥ कोटिज्योनात्रिज्याभुज्यो धनज्या
स्यात् ॥ भुजज्योनात्रिज्याकोटिक्रमज्याबास्यात् ॥ भुजक्रमोक्रमज्ययोश्चवर्गयोगपदंदलंभुज्ञानां अर्धंस्यात् ॥ अथवा
त्रिज्योक्रमज्याघातदलस्यमूलंतदर्धोनाकर्मसिंजिनीस्यात् दृतिक्रियालाघवं ॥ एवमुत्पन्नज्यया अधिकोरिज्यास्यात्कोटिभा
गानां ॥ ततः पुनरेवमन्यास्तदर्धोनाकृज्याः साध्याः ॥ कोटेश्चैवमन्याः ॥ तद्यथा ॥ यत्रचतुर्विंशतिर्ज्यास्तत्रचभिर्ज्याधंमष्टमं ज्यातत्
तत्कोटिज्यात्रयोदशांश १३ द्वादशवेदांशा १४ ज्याद्वादशांश १२ अष्टमात्तदर्धोनाग्रकरणेचतुर्थं तत्कोटिज्याविंशां २० एवंचतुर्थो
द्वितीयं २ द्वाविंशांच २२ द्वितीयाद्यंत्रयोविंशांच २३ विंशतितमाद्दशमं १० चतुर्दशांश १४ चरद्रामाग्नेचमं ९ एकोनविंशांश १९ च ॥
द्वाविंशादेकादशांत्रयोदशांच २३ १३ चतुर्दशात्सप्तमं ७ सप्तदशांच ॥ अथद्वादशषष्ठं ६ अष्टादशांच २८ षष्ठात्तृतीयं ३ एकविंश
२१ च ॥ अष्टादशान्नवमंषंचदशांच १५ अष्टमस्यकोटिः षोडशांश १६ त्रिज्याचतुर्विंशतिरिति २४ ॥ एवंत्रिज्यापूर्वैरन्य ज्याम
नमुक्तं ॥ इदानींविनाप्युक्रमज्यया अभिनवप्रकारेणाह ॥ त्रिज्याभुज्ञतीत्यादि ॥ त्रिज्याभुज्ञज्याघातंनत्रिज्याकृतिरक्तयोनान्य व
युताद्दचार्धंतत्तयोर्दले ॥ आद्यभुजोनस्वकोटिज्ञानां २० दलस्यज्या ॥ द्वितीयंभुज्ञाद्युस्वकोटिज्ञानां २० दलस्य ॥ एवमतोप्यन्या ॥
तद्यथा ॥ अष्टमान्नषोडशांश्यार्द्धं ॥ षोडशांशाच्चतुर्थं ४ विंशां २० चचतुर्थाद्दशमं १० चतुर्दशांच १४ एवंसर्वोपपि ॥ प्रकारांतरमाह ॥
यौद्वौज्ययोरंतरंमिज्यादि ॥ इष्टद्वौज्ययोर्यदंतरंतत्कोटिज्ययाच ॥ यत्तयोर्वर्गयोरन्यमूलस्यदले भुज्ञयोरंतरधर्मस्यज्याभवति ॥
एवमन्ययोरज्यान्याः ॥ यथा काकिलचतुर्थीभ्यांप्रथमेत्यादि ॥ तथाद्वोः कोटिज्ययोरंतरवर्गदलस्यमूलंद्वोः कोटिभागांतरदल
स्यज्यास्यात् ॥ यथाष्टमीद्वौज्यौंशैरूनौकोटिज्याताभ्यांचतुर्थीस्यादित्यादि ॥ अथमूलग्रहणक्रिययाविनापिद्वोः कोटिभागां
तरज्यानयनमाह ॥ द्वौज्यौकृतिरित्यादि ॥ द्वौज्यौकृतिरिष्टज्याहतेनभक्तात्मज्यात्रिज्यायाश्चविवरंद्वोः कोट्यंतरस्यज्यास्यात् ॥

593
1941

कानिचिदेवमन्यान्याहानिमाध्यानि ॥ तद्यथा ॥ यत्रकिलत्रिंशज्ज्याहानितत्रत्रिज्याहृद्दशमं १० तत्कोटिज्याविंशतितमं २० त्रयोवे
दांश ३४ षंचदशां २५ षट्त्रिंशद्दशज्याहादशं १२ तत्कोटिज्याष्टादशां १८ ज्याहृ ॥ अष्टादशभागज्याषष्ठं ६ तत्कोटिज्याच
तुर्विंशां २४ मिति ॥ क्रमोक्रमज्याकृतियोगमूलादित्यादिनाप्येवोक्तप्रकारेण द्वादशांशंयमंतत्कोटिज्याषंचविंशां २५ एवं
द्वादशांषष्ठं ६ चतुर्विंशां २४ च ॥ षष्ठात्तृतीयं ३ सप्तविंशांच २७ अष्टादशान्नवमं ९ एकविंशां २१ च ॥ एतान्येवानेनप्रका
रेणमिश्रीभूतानि ॥ नान्यान्यतश्चक्वानिचिदेवमन्नेति ॥ यद्वौज्ययोरंतरमित्यादिनाग्रकारेण अतोन्यषंचमं ५ अतोन्या ॥
नवममन्यादोज्याभ्योयद्वौज्ययोरंतरमित्यादिनाग्रकारेण भुज्ञयोरंतरधर्मज्योत्पद्यते ॥ तच्चद्वितीयं २ तत्कोटिज्याः षो
डशां १६ अभ्योक्रमोक्रमज्याकृतियोगमूलादित्यादिग्रकारेणाद्यं १ चतुर्दशां १४ एवमन्यश्चतुर्दशांसिध्यंति ॥ अथज्या
भावना ॥ साचद्वेधा ॥ एकासमासभावनाऽन्योन्यभावना ॥ तदर्थमाह ॥ स्वोगंगुणश्चयउद्धृतोनेत्यादि ॥ अत्रकिलत्रिंशद्भक्ता
२४ स्तुल्यात्रिज्यानवतिश्चज्याहानिः ९० तत्रतावदुच्यते ॥ तत्रमूलभूतज्यानामध्यकाचैनयाभुज्ञज्यातत्कोटिज्याच
थथकृताप्या ॥ भुज्ञज्याम्यनवषष्ठिघ्नस्व ६५ ६० विभागेनरहितास्वकार्यकोटिज्यातुदृग्गुणा ९० त्रिंससप्तचभि ५७ ३ भा
ज्यातयोरैक्येनदृग्ज्याऽन्तरंभवेज्यास्यात् ॥ यथात्रिज्याद्वौत्रिंशद्दृग्ज्यासंख्याकेज्याद्वौततः समासभावनैकत्रिंशत्संख्यंतरज्या
द्वात्रिंशत्संख्यमितिं ॥ अंतरभावनयैकोनत्रिंशन्मूलविंशमित्यादि ॥ पूर्णेदोर्ज्योकोटिज्योत्रिज्योनत्रकज्यप्रथमंखंडमेवं
षष्टिः ६० स्यात् ॥ अथयदिसैवत्रिज्याचतुर्विंशतिज्याहानिं ॥ तदर्थमाह ॥ कोटिजीवाज्ञाताभ्यस्ते १०० त्यादि ॥ अत्रापि
त्रिज्याद्वैमष्टमंज्याद्वैसाभुज्ञज्या ॥ षोडशांकोटिज्या ॥ ज्ञातगुणागोदलतिथिभाजिता ॥ यातुदोर्ज्यासातुनिजेनसमागवेदांशै
न ४६ ३ हीनाकार्या ॥ यदितयोरैक्यंक्रियते ॥ तदानवमंज्याद्वैभवति ॥ यद्यंतरंतदासप्तमंस्यात् ॥ एवंसमासभावनयानवमा
दृग्ज्यादृग्ज्यादेकादशमित्यादि ॥ तथांतरभावनयासमासमाःषष्ठंषष्ठात्पंचमंइत्येवंप्रथमंतत्तदृग्ज्यामितंभवति २५ अथपूर्णेदोर्ज्यो
त्रिज्योकोटिज्योत्रकज्यासाध्यंतत्रापितदेव ॥ ततः समासभावनयाद्वितीयतृतीयादीनिअखिलानि ॥ अथवात्रिज्योदो

ज्यांकोटि ज्यांपूर्णंत्रकल्प्य साध्यतेतदा त्र्यंविंशमुत्पद्यते ॥ तस्मादेतद्भावनयाद्विंशं २२ ततोप्येकविंशं २१ एवमप्येक-
पिनिष्पद्यते ॥ अथ भावेनामाह ॥ चापयो र्विष्टयोरित्यादि ॥ इष्टयोश्चापयोर्यदोर्ज्यते कर्मभेदो ज्ञेयस्तयोरधस्ता कोटिज्येव ॥
ततः प्रथमकोटिज्ययाद्वितीयदोर्ज्यांगुण्याकोटिज्यया प्रथमदोर्ज्यांचेद्विपरिज्यया भाज्यफलयोः समाधेर्योपक्यभुजस्य ज्या
भवति ॥ अंतरं चापांतरस्य ज्या ॥ इयंसिद्ध्यत्यन्यज्यासाधनेभावना ॥ तद्यथा ॥ तुल्यभावनयाप्रथमज्याद्वैस्यप्रथमज्याद्वैन
सहसमासभावनयाद्वितीयंद्वितीयेनैवचतुर्थमित्यादि ॥ अथतुल्यभावनयाद्वितीयतृतीययोः समासभावनयापंचमं ॥ अं
तरभावनयाप्रथमंस्यादित्यादि ॥ अथेष्टज्यासाधनज्ञानार्थमाह ॥ — — ज्याचापभागानामिति ॥ यावद्भिरंशैरेकाज्यालभ्यते तावंतश्चापांशाभवंति ॥ तदा — — तिभागज्यकाविधिरितित्रिः समपंचभि ७ ३ ३ विभक्तेत्यादिनाप्रागुक्तप्रकारेण
कृता — — ज्यामानीयतज्जीवनातोभागद्वयेस्येवतेषांभागानांज्यासाध्या ॥ साजभोष्टत्रि — — तावत्स्वनखाक्षिवह्निभि
३ २ ३ ८ हृताप्रथमज्यास्यात् ॥ तस्यास्तथैवसहभावनया — — याद्याः सिध्यंति ॥ ॥ इतिश्रीमद्देवराधाध्यायसुत
भास्कराचार्यविरचितेसिद्धांतशिरोमणौगोलबंधनाभाष्येमिताक्षरेगोलाध्यायेज्योत्पत्त्यध्यायः ॥ ॥ अत्र १०० ॥ अद्रितः
२२०० ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥